१०) धर्मशास्त्रकार्यग्रंथ ॥

विवादार्णवभंजन

~~नं० ६५३-घ~~ नं० ६५३-घ

विवादार्णव सेतु: (धर्मशास्त्रम्)

पत्राणि २१३ (अपूर्णम्)

कर्त्ता आचार्यचूडामणिनाथ भट्ट:

६५३ →

नं० ६५३-घ

विवादार्णवसेतु

२१३ पत्राणि

धर्मशास्त्र

अपूर्ण

१ श्रीगणेशाय नमः श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ विश्वेषां शरणं नवाम्बुदरुचिः सम्यक्कृचिन्तामणिर्यः प्रत्यूहतमोविनाशमिहिरः की
र्त्तिश्रीनाशनः संसारैकमहार्णवे निपततां निस्तारबीजं नृणां गोविन्दैकृपया सुरासुरगणैर्वंद्यः श्रियं पातु वः १ चण्डे
श्वराधीश्वरविश्वरूपामितानेककारहलायुधौ च श्रीकृष्णवाचस्पतिधर्मरत्नकृतस्य याश्रीकरशूलपाणी २ गोविं
दलक्ष्मीधररत्नकार आचार्यचूडामणिनाथभट्टः वाक्यानि चैषां सुविशय्य कर्मोगन्थं विवादार्णवभंजनाख्यं ३ इह
वाक्यानि वर्णादेः सप्तिर्वर्णसवृत्तयः राजप्रशंसानिबद्धमंवि हूनादिलक्षणं राजधर्मेण दानेह व्यादिविधिब
न्धकाः ऋणादानोद्धरणयोर्विधिर्दायमिह्युर्णा म्नातादीनां न त्रयं सामधिकारिविवेचनं स्त्रीधनस्य स्वरूपं तदधि
कारिनिरूपणं भागानर्हस्वदायानामविभाज्यविभाज्यता पितृकृतविभागश्चभ्रातृभाग विधिस्तथा संसृष्टानां गम० १

विभागश्च विदेशागतवंटनं निन्हुतस्य विभागश्च भागसंदेहनिर्णयः भुक्तिर्व्यवहारस्तस्मादि भाषापादस्ततः परं
त्तरपादक्रियापादौ ततो निर्णयपादकः निक्षेपविधिरस्वामिविक्रये च विधिस्तथा विधिस्तदनश्च संभूयसमुत्था
नेत्र भण्यते कर्षकादेर्भागविधिस्तथादृणप्रदानिकं अत्रादेयदत्तादत्तानां विधिरुच्यते भृतकानां विधिस्तत्र
त्र दासस्य मोक्षाधिकारिणो वेतनस्वामिपालस्त्रीपण्यानां विधिरुच्यते विक्रीयासंप्रदानञ्च क्रीत्वानुशयउच्यते
सीमाविवादे च विधिः कृष्टाकृष्टे विधिस्तथा समयस्य विधिस्तत्र सस्यस्वानदमस्तथा सस्यस्वानेप्यदंड्याश्च वा
क्पारुष्यविधिस्तथा विधिस्तु दंडपारुष्येन या स्तेयनिरूपणं प्रकाशतस्करदमो प्रकाशचौर्यदंडनं चौरान्वेषण
चौर्यातिदेशापवादनिर्णयः साहसे तु दंडभेदो घातकान्वेषणं ततः स्त्रीसंग्रहणनृदंडो परदारगमे दमः स्त्रीपुंधर्म

२
2

निर्णयस्य प्रकीर्णकमतःपरं वहुधाविधयस्तत्र विधिदंडाश्रिताःपुनः अथ सृष्टिः तत्र महाभारतं महाभूतानि भूता
त्मा महात्मा पुरुषोत्तमः वायुर्ज्योतिस्तथा चापः खं च गां चानुकल्पयत् स सृष्ट्वा पृथिवीं चैव सर्वभूतेश्वरः प्रभुः अप्से
व शयनं चक्रे महात्मा पुरुषोत्तमः भास्करप्रतिमं दिव्यं नाभ्यां पद्ममजायत ब्रह्मा सम्भवत्तत्र सर्वभूतपितामहः
ततः कृष्णो महाभागः पुनरेव युधिष्ठिर ब्राह्मणानां शतं श्रेष्ठं मुखाद्देवासृजत्प्रभुः बाहुभ्यां क्षत्रियशतं वैश्यानामूरु
तः शतं पद्भ्यां शूद्रशतं चैव केशवो भरतर्षभ स एवं चतुरो वर्णान्समुत्पाद्य महायशाः अध्यक्षः सर्वभूतानां धाता
रमकल्पयत् एतानि वचनानि नक्रमिकानि किंतु सवहित पठितानि अथैषां वृत्तिः तत्राह मनुः अध्यापनमध्य
यनं यजनं याजनं तथा दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माण्यग्रजन्मनः षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविकाःया राम ३
२

जनाध्यायने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः त्रयोधर्मा निवर्त्तंते ब्राह्मणात्क्षत्रियंप्रति अध्यायनं याजनंच तृतीयश्च प्रतिग्रहः
वैश्यंप्रति तथैवेते निवर्त्तेरन्निति स्थितिः न तौ प्रति हि तान्धर्मान्मनुराह प्रजापतिः शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक्पशु
कृषी विशः आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं यजिः वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य तु रक्षणम् वार्ताकर्मैव वैश्य
स्य विशिष्टानि स्वकर्मसु अस्य ब्राह्मणस्य षण्णामध्यायनादीनां षण्णां मध्याद्याजनमध्यायनं द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत प्रश
स्तेभ्यो द्विजोत्तम इति वचनात् निर्दोषाद्द्विजातेः प्रतिग्रहश्चेत्येतानि त्रीणि कर्माणि जीवनार्थानि ज्ञेयानि ब्राह्मणापे
क्षया क्षत्रियस्याध्यायनयाजनप्रतिग्रहाख्यानि वृत्त्यर्थानि त्रीणि कर्माणि निवर्त्तंते अध्ययनयागदानानि तु तस्यापि
भवंति यथा क्षत्रियस्याध्यायनयाजनप्रतिग्रहा निवर्त्तंते तथा वैश्यस्यापीति शास्त्रव्यवस्था यस्मान्मनुः प्रजापतिः तौ

३ क्षत्रियवैश्यौ प्रतिग्रहानिवृत्त्यर्थौ निकर्त्तव्यत्वेनोक्तवान् एवं च वैश्यस्याप्यध्ययनयागदानानि भवन्ति शस्त्रस्य खड्गादि
3 अस्त्रस्य बाणादि धारणं प्रजारक्षणाय क्षत्रियस्य वृत्त्यर्थं वाणिज्यपशुपालनकर्षणानि वैश्यस्य जीवनार्थानि ध
र्मार्थाः पुनरनयोर्दानाध्ययनयागा भवन्ति वेदाभ्यासोऽध्यापनं वृत्त्यर्थानां सहोपदेशात्तत्र च ब्राह्मणस्य प्रजारक्ष
त्रियस्य वाणिज्यपशुपाल्ये वैश्यस्य एतान्येतेषां वृत्त्यर्थकर्मसु श्रेष्ठानीत्यर्थः अधुनापद्धर्ममाह स एव ॥ अजीवं
स्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा जीवेत्क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चे
द्भवेत् कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकां वैश्यवृत्त्यापि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोपि वा हिंसाप्रायां पर
धीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् इदं नु वृत्तिवैकल्यात्त्यजतो धर्मनैपुणं विट्पण्यमुद्धृतोद्धारं विक्रेयं वृत्तिवर्द्धनं यथोक्ते ३.

नाध्यापनादिस्वकर्मणा ब्राह्मणो नित्यकर्मानुष्ठानकुटुंबवर्त्तनपूर्वकमजीवन् क्षत्रियधर्मेण ग्रामनगररक्ष
णादिना जीवेत् यस्मात्क्षत्रियधर्मोऽस्य सन्निकृष्टा वृत्तिः उभाभ्यां स्ववृत्तिक्षत्रियवृत्तिभ्यां कृषिगोरक्षग्रहणं वा
णिज्यस्यापि दर्शनार्थं हिंसाप्रायां भूमिषजंतुहिंसाबाहुल्यात् पराधीनां बलीवर्दाद्यधीनां वर्जयेदिति अतः
पाशुपाल्याद्यभावे कृषिः कार्येति निकृष्टत्वं क्षत्रियोपि वैश्यपादात्मे क्षत्रियस्याप्यान्मीयवृत्त्यभावे वैश्यस्य वृत्तिर
स्तीत्यवगम्यते ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य चान्मीयवृत्तेरसंभवे धर्मस्यजतो वैश्येन यद्विक्रेतव्यं द्रव्यजातं वक्ष्य
माणवर्ज्यमित्तनस्सर्वविक्रेयं वर्जनीयान्याह सरसान्॥ सर्वान्रसानपोहेत कृतान्नं च तिलैः सह अश्मनो
लवणं चैव पशवो ये च मानुषाः सर्वं च तांतवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च अपि चेत्स्युररक्तानि फलमूले तथौ
षधीः अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गंधाश्च सर्वशः क्षीरं क्षौद्रं मधु घृतं तैलं दधि गुडं कुशान् आरण्यांश्च पशू

सर्वानदंष्ट्रिणश्च वयांसि च मद्यंमांसंचलाक्षांचसर्वांश्चैकशफांस्तथा कामसुत्पाद्यकृष्यांतु स्वयमेवकृषीवलः
६ ५ विक्रीणीततिलानशुद्धान्धर्मार्थमचिरस्थितान् अपोहेन नविक्रीणीत कृतान्नंसिद्धान्नं रसत्वेनैवलवणस्यापि
निषेधसिद्धौ विशेषेणनिषेधोदोषगौरवज्ञापनार्थः गावमन्यस्यापि यः यद्भिःषेधोव्याख्येयः तांतवंनंतुनिर्मितं
वस्त्रंकुसुमादिरक्तंवर्जयेत् शणक्षुमानंतुमयानि आविलोमजानिचः यद्यलोहितान्यपिभवेयुस्तथापिन
विक्रीणीत तथाफलमूलगुडूच्यादीनि विवर्जयेत् शस्त्रंलोहः गंधांश्च सर्वेषांगंधवंतिसर्वाणिकर्पूरादी
नि क्षौद्रंमाक्षिकंमधुतुमधूच्छिष्टं आरण्यानहस्त्यादीन् दंष्ट्रिणः सिंहादीन् वयांसिपक्षिणः लाक्षाजतुए
कशफान् अश्वादीन् कृषकः स्वयमेवकर्षणेन तिलानुत्पाद्य द्रव्यांतरेणामिश्रितान् उत्पत्त्यनंतरमेव न तुला
भार्थं कालांतरंप्रतीक्ष्यधर्मनिमित्तमपि छात्रोविक्रीणीत निषिद्धस्यापितिलविक्रयस्यधर्मार्थस्यापवादत्वमसवद ६

न्ति कुल्लूकभट्टः मनुः सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च त्र्यहेण शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् इतरे
षां तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति मांसादीनां विक्रयेऽब्राह्मणस्तत्क्ष
णादेव पतीतीति दोषगौरवज्ञापनार्थं पंचानामेव महापातकानां पातित्यहेतूनां वक्ष्यमाणत्वात् क्षीरविक्रयात्त्र्य
हेन शूद्रतां प्राप्नोतीति एतदपि दोषगौरवात्प्रायश्चित्तगौरवार्थं उक्तदोषेभ्यो मांसादिभ्योऽन्येषां प्रतिषिद्धानां पण्यानामिच्छा
तो न तु प्रमादाद्द्रव्यान्तरसंपन्नानां सप्तरात्रविक्रयेण वैश्यत्वं गच्छति मनुः जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयं गतः
न त्वेव ज्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् एतेनेत्यभिधाय सर्वेणेत्यभिधानात् ब्राह्मणगोचरतया निषिद्ध
त्वेनापि रसादिविक्रयेण वैश्यवज्जीवेत् न पुनः कदाचिद्ब्राह्मणजीविकामाश्रयेत् न केवलं क्षत्रियो यावदन्योपि

५ 5 मनुः वैश्यो जीवन् स्वधर्मेण शूद्रवृत्त्यापि वर्त्तयेत् अनाचरन्नकार्याणि निवर्त्तेनैव शक्तिमान् अशक्नुस्तु शुश्रूषां शूद्रः
कर्तुं द्विजन्मनां पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत्कारुककर्मभिः वैश्यः स्ववृत्त्या जीवितुमशक्नुवन् शूद्रवृत्त्यापि द्विजा
तिशुश्रूषादिषादिभिर्वर्तेत निस्तीर्णापत्क शूद्रवृत्तितो निवर्तेत शूद्रो द्विजातिशुश्रूषां कर्तुमक्षमः क्षुद्वशात्तान्
सपुत्रकलत्रानः क्षणाविचले खननादिभिः कर्मभिर्जीवेत् महाभारते युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यं नियतस्त्वं
रक्षाप्रश्नस्य सर्वमशेषतः यथा राज्यं समुत्पन्नमादौ कृतयुगे भवत् नैव राज्यं न राजासीन्न दंडो नैव दाण्डिकः
धर्मेणैव प्रजाः सर्वा रक्षन्ति स्म परस्परं पाल्यमानास्तथान्योन्यं नरा धर्मेण भारत खेदं परमुपाजग्मुस्ततस्ता रा०प०
न्मोह आविशत् ते मोहवशमापन्ना मनुजा मनुजर्षभ प्रतिपत्तिविमोहाच्च धर्मस्तेषामनीनशत् नष्टायां प्रतिप ५

नौ तु मोहश्च ध्याननाशस्तथा लोभस्य वशमायत्ताः सर्वे भारत नस्तनमकामो नामापरस्तत्र समपद्यत वै प्रभो तांस्तु
कामवशमापन्नान्रागो नामाभिसंस्पृशत् अगम्यागमनं चैव वाच्यावाच्यं तथैव च भक्ष्याभक्ष्यं च राजेंद्र दोषा
दोषं च नात्यजन् ब्रह्मेत्यनुर्हनौ न चैव ततोध्यायसहस्राणां शतं चक्रे स्वबुद्धिजं यत्र धर्मस्तथैवार्थः कामश्चै
वाभिवर्णितः त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एष स्वयंभुवा चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथग्गुणः दंडनीतिश्च
विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः ततः संचिंत्य भगवान्देवो नारायणः प्रभुः तैजसं वै विरजसं सोसृजन्मानसं
सुतं विरजास्तु महाभाग प्रभुत्वं भुवि नैच्छत कीर्त्तिमांस्तस्य पुत्रोभूत्सोपि पंचातिगोभवत् कर्दमस्तस्य तु सु
तः सोप्यतप्यन्महत्तपः प्रजापतेः कर्दमानभिगम्यवै प्रतिपेदे महीराज्यमथेंद्रियवशोभवत् मृत्योस्तु दुहिता

6

राजन्मुनीयानामसमानसौप्रख्याता त्रिषुलोकेषु यासावेणमजीजनत् वृद्धर्मेषु राणे वेणोजाते सुसंस्थितेव

भूवांगोन घोतमः वेणोराजकुमारो सौ सदादर्पसमन्वितः प्राणैः प्रपीडयामाससर्वजंतून स्वभावतः गृहे गृ

हे गृहस्थानां वालानां क्षम संभ्रमान् वहून् वालानगुणैर्वध्वा चिक्षेपागाध पाथसि दुःसादिदुःखदं कुमेक

णस्सह रहस्तदालोकाः स्वपुत्रशोकादितमा राजानमब्रुवन् नेनपुत्रेण शान्तप्तो सौ राजा वाङ्गो वनंगतः अराजके

नतां राज्ये मुनयो वेणमुल्वणं स्थापयामासुरन्यं गरं हितं धर्मबुद्धितः स्वभावयोडको वेणो लब्ध्वा सिंहासनं पु

नः धर्मान्निषेधयामास वर्णाश्रमकुलोचितान् न यष्टव्यं न होतव्यं न दातव्यं द्विजाः क्वचिन् इति न्यवारयद्धर्मान्मे

रो वेणो षेण सर्वतः धर्मलोपभयाद्विप्रास्तं वेणं नास्तिकोत्तमं राज्ये स्वं न वितं ज्ञात्वा मीता इव मदाब्रुवन् मुनय ६

ऊचुः राजसिंहासनगेनो धर्मान् कस्माज्जिहाससि नास्ति धर्मान्यो वेद्धुः सर्ववर्णाश्रमस्य हि स क्रो धर्म्माजनो

स्मायुः सद्योभवन्तिनामयास्त्यक्तधर्मान्नृपात्कोपिनबिभेतिकदाचनत्यक्तधर्माणिभूपेनुप्रजाधर्मंपरित्यजेत् त्यक्तध
र्मेजनेभूत्तेधर्मेपुंसनतस्यत् यस्यस्त्रीनस्यनस्त्रीचगृहंयस्यनतद्गृहं अधर्मराजकोदेशोऽराजकोवाभयस्यमः
विष्णुर्नपूज्यतेयत्रसहिदेशोह्यराजकः अराजकेपरस्त्रीभीरमनेनुबलात्सरः ब्राह्मणः क्षत्रियांगच्छेत्क्षत्रियोब्राह्म
णीमपि एवमादिविरुद्धेनधर्मेणसंकरोभवत् संकरोनरकायैवकुलघ्नानांकुलस्यच एवंधर्मस्यवैसम्प्रदुष्टरा
ज्येभवन्तुतवेणउवाचश्रुतंवोनरकायापिसंकरोभवतिध्रुवं तस्मादहंकरिष्यामिसंकरानेवसर्वथाकी
दृशोदृश्यतेधर्मोभवत्स्वेवहिसंकरात् इत्युक्तातः पुरंराजामविशत्वशान्वितः विप्राश्चमनसोभूत्वाजग्मुस्तेहि
यथागतंबलात्कारणाब्राह्मण्यासंगमयत्नुक्षत्रियंप्रत्युत्पादयामासवेणोनास्तिकुउत्तमः द्विजक्षत्रियपत्नीसांचवै

६ श्यपत्न्यां च क्षत्रियं द्विजं वैश्यस्त्रियां चापि ब्राह्मण्यां वैश्यमसृजत् एवमन्येन तथान्येषां संगमप्यसंभूय तिः पुत्रानैत्र
७ नयामास वर्णसंकरकारकः संकीर्णायां च संकीर्णसंसमयन्ततोऽनपः चकारसंकरान्न्यानदैवात्सेनसम्भूय
तिः शूद्रायां वैश्यतो जज्ञे करणो नाम संकरः वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातो अंबष्ठो गांधिको वणिक् कंसकारः शंख
कारौ ब्राह्मणात्संबभूवतुः मनुः क्षत्रियात् शूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् क्षत्रशूद्रवपुर्जज्ञे उग्रो नाम प्रजाप
ते कन्याग्रहणात् चऊढाया मित्थ्याहार्ये विज्ञाखेव विधिः स्मृतः इति याज्ञवल्क्येन स्फुटीकरणात् तेन क्षत्रि
यात् शूद्रकन्यायां ऊढायां क्रूरचेष्टः क्रूरकर्मरतिश्च क्षत्रशूद्रमयं उग्राख्यः पुत्रोऽजायत इत्यर्थः एवमेव कुल्लक
भट्टः वहद्द मेघरणो कुंभकारं मनुवायौ क्षत्रपत्न्यां बभूवतुः कर्मकारश्च दासश्च शूद्रान्नस्यां बभूवतुः वैश्या ६

द्भूवन्नृपज्ञा मागधो गोपएव च क्षत्रियान्शूद्रकन्यायां जातौ नापितमोदकौ ब्राह्मणान्शूद्रकन्यायां वा
रजीवी च भूवह ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो मालाकारस्तथा सुने वैश्यात्तु शूद्रकन्यायां जातौ तांबूलितैलिकौ उ
त्तमाः संकरास्ते मध्यमान्यथ मे शृणु वैश्यायां करणाज्जातो तक्षा रजकएव च स्वर्णकारः स्वर्णवणिक्तस्मा
म्बष्टसंभवौ वैश्यायां गोपतो जातावाभीरतैलकारकौ गोयान्शूद्रागर्भजातो धीवरः शौण्डिकस्तथा मालाका
रात्तु संभूतो नटः श्रावकएव च मागधादपि शूद्रायां जातौ शंखरजालिकौ एते वै मध्यमाः प्रोक्ता अंत्यजान
पि मे शृणु वैश्यपत्न्यां स्वर्णकारान्म्लेच्छहिरजायत कुडवः स्वर्णवणिजो वैश्यपत्न्यां वभूवह शूद्राद्ब्राह्मणी
गर्भाद्चांडालस्य च संभवः आभीरद्वीपकन्यायां वरडः समजायत नशोभूद्वैश्यकन्यायां चर्मकारस्त्र शिल्प

८ विनघट्टजीवी मुरजकाद्वैश्यायां संबभूवह वैश्यायां तु तैलकाराद्द्रोलावाह्वी बभूवह धीवरादपि शूद्रायाम॰
४ स्त्रजा निर्वभूवहहन्यादयोन्यजाः प्रोक्ता वर्णाश्रमबहिष्कृताः शाकद्वीपान्सुपर्णेन चानीतो यः सदेवः शाकद्वी
जः सोभूत्तविख्यातो धरणीतले देवलाद्बुगणको जातो वैश्यायां वादकोपि च सुपर्णेन गरुडेन शाकद्वीपसमाह
राद्‌मालामध्ये जम्बुश्च स सैनेसक्षः शाल्मलकस्तथा कुशः क्रौंचस्ततः शाकोद्वीपाश्चंतेच पुष्करः वृहद्धर्मपु
राणो वेणस्य हांगात संभूतोम्लेच्छो नाम सुतोऽवरः पुलिंदः पुक्कशश्चैव खशो वैजवनस्तथा सूक्ष्मकांबोजश
वराः खरश्चेमादयः सुताः गतानदृष्टुस्त्र स्विगणा धर्मव्यतिक्रियोम्भवान् तं तु हं तु दुरात्मानं सर्वे तेज्रषयो यपु:
नेगत्वा तत्र दृष्ट्वा च क्रोधाविष्टा मुनीश्वराः आधावंतं वाक्यवज्रान्हुंकारेणाहनत्रुतं तस्माद्धुंकारनष्टस म ८

पित्रापाणियुग्मं कं पृथु मायं क्षितीशानं सर्वलोकमभावयन् जगत्स्वास्थंपनन तः प्रायजानेनारायणा
त्मनि सर्वैर्वैसिषिचुर्भूयं तन्मेव वप्रथुमामकं ततो जग्मुर्मुनिश्रेष्ठाः पृथुना विहितार्हणाः महाभारतेच भूयो
स्य दक्षिणं पाणिं ममंथुस्ते महर्षयः ततः पुरुषउमजोद्दिपेणोद्वापरः कवची बद्धनिस्त्रिंशः सशरः सशरास
नः वेदवेदांगविद्वैव धनुर्वेदे च पारगः तं दंडनीतिः सकला श्रिता राजन्नरोत्तमं बृहद्धर्मपुराणे जावालि
प्रतिव्यासवाक्यं अभिषिक्तः पृथू राज्ये धर्मेणापालयन्प्रजाः मनः स्वास्थ्यं मच प्राप पप्रच्छाह पर्भूसुरा
न पृथुरुवाच कथं मेमनसोऽस्वास्थ्यं राज्ये पालयतः प्रजाः निरन्ना वा प्रजाः कस्मान्न वृत्तिं यांति भूसुराः ब्रा
ह्मणा ऊचुः राजंस्तव पिता वेणः प्रक्षिप्त धर्मसंचयः वर्णानां संकरश्चक्रे वलादेषा निवारितः अधर्मसंभ

वास्लेवै संकरः पृथिवीतले वर्त्तैतद्दुःखेन अत्यन्तं आत्मानेकलुषीकृतः पृथ्वीनष्टारणात्क्षेमाप्रजाभ्यो नात्र

पु
१
दायिनी एतन्नेकथितं सर्वं यम्भवान्पृष्टवान्हि नः पृथुरुवाच संकराणां विधेयं किं केवला धर्मजन्मनां हंत

व्याख्याणीयावा केन भद्रवेदिह किं कर्त्तव्यं किन्नु पथ्यं वेणा कल्मषसंभवे केन शांतिर्भवेदूर्णां ब्रूत

मे विप्रसत्तमाः व्यास उवाच इत्युक्तास्ते मुनिगणाः पृथोर्वचनमुत्तमम् परमानंदसंपन्नाः पृथुं वचन

मब्रुवन्ब्राह्मणा ऊचुः राजेंद्र त्वं प्रभुरेको धनवान्नावशगाः प्रजाः अतः परं तु सांकर्यं निवर्त्तय न चान्य

था यथान्यजाति पुरुषा नान्यजातिसुतागताः अन्यास्त्रु संकरान्कुर्युस्तन्निवर्त्तय सर्वथा येनुजा

ता हि संकीर्णास्ते षाढ्ढनी स्त्रु कल्पय पेत्वनकर्मानुमर्यादां लंघयिष्यंति भूयते नेनेतुदंडा भवेत्सव पु

वध्याश्चपिनसंशयः व्यासउवाच एतनश्रुत्वावचस्तेषांपृथुःपृथुपराक्रमः सर्वांस्तुसंकरगणानाहूयेदंत
दाब्रवीनपृथुरुवाच कथंधैविकृताकाराः कुंचेलामलिनाननाः श्रीणीः सुदुर्बलापूर्वंकथंवेदेश्वरेणो
भिवःसंकरगउचुः चयंसर्वेशुभाकाराः सुचेलाविमलाननाः शुभत्राः सुबलाः सर्वेदृष्टिहीनः कथंभ
वानत्रयंवेणस्यसमाः सर्वेवेणेनप्रतिपालिताः वेणेनजनिताश्चापिसचासीद्राजसत्तमः ब्रह्मविद्वाद
योदेवानोमस्तोह्यधिकाः क्वविन व्यासउवाच श्रुत्वैवंवचनंसर्वेजहसुर्ब्राह्मणादयः राजाक्रोधसमावि
ष्टस्तानवंबंधकृतागसः नदानेपीडिनावद्धाम्लानवक्त्राः कुचेलकाः रक्षरक्षमहाबाहो इतिभाषाकुलान
नाः संकरगऊचुः राजंस्तवाज्ञावशगावयंसर्वेयथातथंसर्वेनोविकृताकारान शुभाकारानकुरुष्वच

धर्मात्मन्कल्पयास्माकं वर्णेवृत्तिंचनाभवं मूर्खीनांवेणवृद्धीनामपराधंक्षमस्वनः पृथुरुवाच अहोविप्रा
१० 10 महाभागाः पूर्वंधर्मेनिरूषकाः अमीषांवर्णवृत्यादिकल्पयध्वंयथोचितं व्यासउवाच इत्युक्तास्तृषयःस
र्वेपृथोरग्रजोमहात्मनः तेषांवृत्यादिकल्पयंध्वंयथोचितं व्यासउवाचइत्युक्तास्तां पूर्वंविनयान्विता नब्रा
ह्मणाऊचुः ॥ षट्त्रिंशत्तत्वालयः शूद्रापूर्वंभूतास्वसंकराः कः किंकरिष्यतिकर्मसततंनास्वशक्तितः क
र्मानुरूपनामानोपूर्वंसर्वेभविष्यथ व्यासउवाच इत्युक्तास्तेनदासर्वेब्राह्मणैः शास्त्रदर्शिनैः वक्तुमारे
भिरेविप्रांस्तत्रादौकारणोब्रवीत कारणउवाच वयंमूर्खाजातिहीनाः मत्ताभूम्याविशेषतः भवद्भिधा
स्तुसर्वज्ञाः कुरुध्वंतुयथोचितं व्यासउवाच एवंश्रुत्वातुवचनंतेषांतेमुनिसत्तमाः प्रहृष्टवदनाभूत्वा १०

राजानमिदमब्रुवन् ब्राह्मणाः अयं तु करणो नाम श्रीयुक्तो वर्त्तमानो सदा विनयाचारसंपन्नो वचनं शुभ
मुक्तवान् राजकार्य्यंकरोन्येषु नीतिज्ञो दृश्यते स्वयं ब्राह्मणो भक्तिमांश्चैव देवेष्वपि भवत्यपि एष एव हि
सच्छूद्रो भवसेवनं संप्रायः ब्राह्मणाश्च तमूचुर्वै वत्स तिष्ठेह भूतले राजकार्येषु कुशलो लिपिकर्मविशा
रदः अंवष्ठमुपक्रम्य पृष्टहृष्टमं गुणाणं व्यास उवाच इत्युक्ते द्विजगणाः स्वस्थाना सन्तुष्टस्वकौ नयोस्तुय
हा द्विमाद पावंतो द्विजानपः आयुर्वेदं तु स्वस्मै वैद्यनाम च प्रकल्पं आयुर्वेदात्परं नाम ह्यस्माकं वाच्य
मर्हन्ति वैश्यपद्मा भेषजानि कृत्वा दासस्य सर्वतः ब्राह्मणाः अयमम्बाभिधोप्यस्तु बलवान्साहसान्वि
तः पुत्रे कुशलता स्यास्तु स्वत्र वृत्तिमेहामते अयं पंच मागधो नाम नाम्नाभविनुमर्हति मागधश्च वाचनमोः

११ स्तु विप्रपादेभ्यो युद्धवृत्तिं न मांसासाधु हिं धर्म्मस्ततोन्यराजकर्मसु नियोजयन मांदेवाभूपालस्यप्रेऽधुना
॥ पुष्ठान्यक्षत्रधर्मेण मम जानिस्तु जीवनुब्राह्मणाऊचुः ब्रह्मक्षत्रवर्णयोस्त्वं वंदीभवंदीभव महामनेस्तु
तिपाठीश्लोकवन्का मर्वदा गुणावर्णोकुः लिसयामास चान्येषां वृत्तिं स विप्रसंचयः तं तु वायेवस्त्रस्य
षिंवणिजां गंधविक्रयं नापिते क्षौरकर्मस्याहो येलेखनमेव च लोहं तु कर्मकारेभ्यः आजीव्यं स
मकल्पयन् तैलिकेक्षुकरोदाज्ञां गुवाकविक्रये खलु तांबूलिम्यकरोदाज्ञां तांबूलविक्रये द्विजः
कुंभकारेभ्यदां शिल्पं ताम्रकांस्यादिकर्मणि अयोजयन् कंसकारं शंखभूषा च शंखके मोदकेषु
डकर्माणि मालाकारेण नः पर सर्वेषां देवपूजार्थं पुष्पाहरणकर्म च स्वर्णकारे स्वर्णरूप्यभूषणादि ११

निरूपणं तेषां तत्त्वपरीक्षायै कस्मिन्नः स्वर्णकोऽवणिक् गणकाय दद्युस्ते च ज्योतिः शास्त्राणि सर्वशः मनुः
सृतानुमस्वसारभ्यमंवयानां चिकित्सितं चंडालश्वपचानां तु बहिर्ग्रामान् प्रतिश्रयः अपपात्राश्च कर्त
व्या धनमेषां श्वगर्दभं वासांसि मृतचैलानि भिन्नभांडेषु भोजनं कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नि
त्यशः न तैः समयमन्विच्छेन्न पुरुषो धर्ममाचरन् व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह अन्नमेषां प
राधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्निता राज
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च दिवा चरेयुः कार्यार्थं शासनैः अबांधवं शवं चैव निर्हरेयुरि
तिस्थितिः वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं यथाज्ञया अपथराजप्रशंसा मनुः अराजके हि लोकेऽस्मिन्स

१२ 12

र्वतो विद्रुते भयात् रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः इन्द्रानिलयमेशानामग्नेश्च वरुणस्य च चं
द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः तस्मादभिभवत्ये
व सर्वभूतानि तेजसा श्वसार्थः॥ यस्मादराजके जगति बलवद्भ्यस्तु भयात्सर्वतः प्रचलिते सर्वस्यास्य च
राचरस्य रक्षार्थं ब्रह्मा राजानं सृष्टवान् तस्मात्तेन रक्षणं कार्यं कथं सृष्टवानित्यत आह इन्द्रेत्यादि
इन्द्रादीनां मात्रांशं गृहीत्वा भूतानां रक्षार्थं राजानमसृजत् यस्मादिन्द्रादीनां देवश्रेष्ठानामंशेभ्यो नृ
पतिः सृष्टः तस्मादेष सर्वप्राणिनो वीर्येणातिशेते इति कुल्लूकभट्टः मनुः बालोऽपि नावमन्तव्यो इति भू
मिपः महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणं कुलं दहति राजाग्निः १२

सपशुद्रव्यसंचयं अस्यार्थः मनुष्य इति बुध्या बालोपि राजा नावमंतव्यः यस्मान्महतीयं काचिद्देवता मनुष्यरूपेणावतिष्ठते
राजेन देवतावज्ञया अधर्मीदयात् अदृष्टदोष उक्तः अत्र दृष्टमाह एकमेवेति योग्निसमीपमनवहितः सन् उपसर्पति स
दुरुपसर्पीति मेकमेवाग्निर्दहति न तत्पुत्रादिकं राजाग्निः पुत्रदारभ्रात्रादिरूपं कुलमेव गवादिपशुसुवर्णादिधनसंचय
सहितं सापराधस्य दहतीति मनुः यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः यश्च
तं द्वेष्टि संमोहात्स विनश्यत्यसंशयं तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः अस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्म
जं ब्रह्मतेजोमयं दंडमसृजत्पूर्वमीश्वरः दण्डमेव माह बृहस्पतिः वाग्दिग्दंडं वधश्चैव चतुर्धा कल्पितो दमः दण्डोऽयं दंडः
मनुः समीक्ष्य स धृतः सम्यक् सर्वा रंजयति प्रजाः असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः स दण्डः शास्त्रतः सम्यकृति

१३ ष्णापशधानुष्ठेयेणेह धनादिषु कृ नुः सर्वाः प्रजाः सानुरागाः करोति अविचार्य तु अर्थलोभादिना प्रयुक्तः सर्वास्त्रि
13 यन्त्यर्थं शूद्रान नाशयति सर्वेन इति द्वितीयार्थेन सं इंद्रस्यार्कस्य वातस्य यमस्य वरुणस्य चंद्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च ते
जोवृत्तिं नृपश्चरेत वार्षिकांश्चतुरो मासान्यथेंद्रोऽभिप्रवर्षति तथाभिवर्षेत स्वं राष्ट्रं कामैरिंद्रव्रतं चरन् कामैः प्रजार
क्षणकामैः अष्टौ मासान्यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः तथाहरेत्करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तत् प्रविश्य सर्वभू
तानि यथा चरति मारुतः तथा चारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मारुतं यथा यमः प्रियद्वेष्यौ काले प्राप्ते नियच्छति तथा राज्ञा
नियंतव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतं वरुणेन यथा पाशैर्बद्ध एवाभिदृश्यते तथा पापान्निगृह्णीयाद्व्रतमेतद्धि वारुणं परिपू
र्णं यथा चंद्रं दृष्ट्वा हृष्यंति मानवाः तथा प्रकृतयो यस्मिन् स चांद्रव्रतिको नृपः प्रकृतयः प्रजाः यस्मिन् राज्ञि प्रता १३

पयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात्पापकर्मसु दुष्टसामंतहिंस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतं दुष्टसामंतानां हिंस्रो भवेत् सामंताः प्रति
योगिनः सेनाश्रयः यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते समं तथा सर्वाणि भूतानि बिभ्रतः पार्थिवं व्रतं अथ छत्रलक्षणं
अग्निपुराणे हंसपक्षैर्विरचितं मयूरस्य शुकस्य वा पक्षैर्वापि बलाकानां कार्यं मिश्रयपक्षकैः अथ मंत्रिलक्षणं शु
चिना संधेन यथाशास्त्रानुसारिणा प्रणेतुं शक्यते दंडः ससहायेन धीमता ससहायेन मंत्रिणान्यथा धर्मज्ञं च कृतज्ञं
च नृपप्रकृतिमेव च अनुरक्तं स्थिरारंभं लघुमित्र प्रभाषणे मौलान शास्त्रविदः शूरानलब्धलक्षान कुलोद्भवान स
चिवान सप्त चाष्टौ वा कुर्वीत सुपरीक्षितान् बृहद्वासिष्ठे समस्तगुणजालानां मध्यात्मज्ञानमुत्तमं न द्विद्राजा भवेद्रा
जा न द्विमंत्री च मंत्रविन् अथ लेखकलक्षणं तत्र गरुडपुराणे मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः सत्यवादी जितेंद्रियः सर्वशा

स्वसमालोकी साधू राजन्श्लेखकः अपहृतलक्षणं हृतं चैवमकुर्वीत सर्वशास्त्रदं इंगिताकारचेष्टाज्ञं शुचिर्दक्षं
१८ 14 कुलोद्भवं इंगितमभिप्रायस्तद्वक्तवचनस्वरादिः आकारो देहधर्मः मुखप्रसादवैरूप्यादिः चेष्टा करोत्तोलनादिरअ
नुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित् वपुष्मानानतभीर्वाग्मी हृ लेखो राज्ञः प्रशस्यते अथवा सलक्षणं धनुर्दुर्गं
महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरं सर्वेषामनुप्रपन्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत एकः श
तं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः तस्मादायुधसंपन्नं धनधान्येन वाहनैः ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च न
दुर्गं स्वपथ धसुवर्णादि धनधान्यकारिनुरंगादिवाहनब्राह्मणक्षादिशिल्पियन्त्रयवसोदकसमृद्धं कुर्यानदस्य र्थंःम
हाभारते विशालान्राजमार्गांश्च कारयीत नराधिपः मांडागारायुधागारान्योधागारांश्च सर्वशः अथ्यागारान्गजा रा.म० १८

गाणान्बलाधिकबलानि च न जानुकश्चिपश्येन गुह्यमेनस्तु धिष्ठिर चतुर्विधांश्च वैद्यान्वै संगृह्णीयाद्विशेष
तः ॥ एम वैद्यामिषक्वैद्यांमंद्रा केदंशकस्तथानदा श्वनर्त्तनाश्चैवमल्लामायाविनस्तथा शोभयेयुः प्रव
रंमोदंयेश्च सर्वशः ॥ अथ राजधर्मः ॥ तत्र मनुः ॥ इंद्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशं जितेंद्रियो हि शक्नो
ति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥ वृक्षराङ्गीद्रियाणां विषयासक्तिवारणे सर्वकालं प्रयत्नं कुर्यात् यस्माज्जितेंद्रियः प्र
जानियंतुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ मनुः ॥ दशकामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि तु व्यसनानि दुरंतानि प्रयत्नेन विव
र्जयेत ॥ कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ॥ वियुज्यतेर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥ मृगयाक्षो दिवा
घः परिवादस्त्रियो मदः ॥ तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥ पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणं

वाग्दंडंजंचपारुष्यंक्रोधजापिगुणाष्टकः द्यूतं तानि दुःवसानानि अक्षोअक्षाद्दिक्रीडामदोमद्यपानजनितो
१५ 15 विकारः सौयेत्रिकं सौयं त्रिकं न त्रयं वा युक्तीनानिद्रीणि वृथाट्यावृथागमनं पैशुन्यमविज्ञानदोषाविष्करणं
साहसं साधोर्वधादिनानिग्रहः द्रोह स्तुयनावधः ईर्षा अन्यगुणासहिष्णुता अस्यूयापरगुणदोषावि-
ष्करणं अर्थदूषणमर्थानामपहरणंवाक्यादप्रमाक्रोशादिदंडपारुष्यंताडनादिनवादहीनविज्ञानि
सतां हस्ताल्कदाचन अससंधस्वस्समादधानससंधस्वप्रतिपादयेन श्रोत्रियं व्याधितान्तौ च बालवृद्धाववकिंच
नं महाकुलीनमार्यं च राजा संपूजयेत्सदा अभयस्यहि यो दाता स पूज्यः सततं नृपः योरक्षन्बलिमादत्ते
करं शुल्कं च पार्थिवः प्रतिभोगं च दंडं च स सद्यो नरकं व्रजेत् स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तिस्याद्भृशदंडश्च शत्रुषु सुहृत्स्व १५

जिम्हत्विग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमापितृः अजिम्होऽकुटिलः मनुः संग्रामेष्वनिवृत्तित्वं प्रजानां चैव पालनं शुश्रूषा ब्रा
ह्मणानां च राज्ञः श्रेयस्करं परं समोत्तमाधमैराजा त्वाहूतः पालयन् प्रजाः न निवर्तेत संग्रामात्क्षात्रं धर्ममनुस्मर
न् न कूटैरायुधैर्हन्याद्युध्यमानो रणे रिपून् न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः कूटान्यायुधानि बहिः
काष्ठादिमयानि अन्तर्गूढनिशितशस्त्राणि तैः समरेषु ध्यमानः शत्रून्न हन्यात् नापि काष्ठाकारफलकै
र्बाणैर्नापि विषाक्तैर्नाप्यग्निप्रदीप्तफलकैरित्यर्थः मनुः न च हन्यात्स्थलारूढं न क्लीबं न कृताञ्जलिं न मुक्त
केशं नासीनं न तवास्मीतिवादिनं न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधं नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समा
गतं नायुद्धव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिक्षितं न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् अस्यार्थः स्वपरयष्टोऽरथ्यं

१६
16
न्यत्क्वास्त्रुलारूढं न हन्यान्न तथानं पुसकं कृताञ्जलिं मुक्तकेशं उपविष्टं त्वदीयोहमिति वादिनं सुप्तं मुक्तस
न्नाहं विवस्त्रं ज्ञनायुधं अयुध्यमानं प्रेक्षकं अन्येन सह युध्यमानं भग्नखड्गाद्यायुधं पुत्रशोकादिपिडितंव
हुमहापत्कुलं भीतं पराङ्मुखं च शिष्टक्षत्रियाणां धर्ममनुस्मरन्न हन्यात् इति ननु हन्यात्त्र्योजानुहूनं कर्णावि
दायदि हून स्यहंतानिरपमावित्रोन सचिवैः सह मनुः रथाश्वं हस्तिनं छत्रं धनं धान्यं पशून् स्त्रियः सर्वद्रव्या
णि कुप्यं च यो यज्जयति तस्य तत् अस्यार्थे राज्ञः स्वामित्वात्सर्वे ग्रहे गोप्राप्तेन द पवादार्थमाह १ याश्वहस्तिछत्र
धनधान्यगवादि स्त्रियः सर्वाणि द्रव्याणि गुडलवणादीनि कुप्यं च सुवर्णरजतव्यतिरिक्तं ताम्रादि धनं यः प
यजित्वा यद्दानपतितस्येन स्वपति सुवर्णरजतभूमिरत्नाद्यनपकृष्टधनं तु राज्ञ एव समर्पणीयं न वर्धमेव १६

च यथाि गणानमिति कुल्लूकभट्टः मनुः नास्य छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु गूहेत्कूर्म इवांगानि रक्षेद्विव
रमात्मनः मनुः एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपंथिनः तानानयेद्वशं सर्वान्सामादिभिरुपक्रमैः यदि ते न
तिष्ठेयुरुपायैः प्रथमैस्त्रिभिः दंडेनैव प्रसह्यैतान् शनकैर्वशमानयेत् तथा यत्नं कुर्याद्यथास्य प्रकृतिभेदादि
रूपं छिद्रं शत्रुर्न जानाति शत्रोस्तु प्रकृतिभेदादिकं चारैर्जानीयात् यथा कूर्मो मुखचरणादीन्यात्मदेहे गोप
यति एवं राज्यांगानि अमात्यादीनि दानसंमानादिना रक्षेत् स्वोत्थप्रकृतिभेदादिरूपं छिद्रं जाने प्रयत्नतः प्रती
कारं कुर्यात् एवमुक्तप्रकारेण विजयप्रवृत्तस्य नृपस्य ये विजयविरोधिनो भवेयुस्तान्सर्वान्सामदानदंडभेदैर्व
शमानयेत् ते च विजयविरोधिनो यद्याद्यैस्त्रिभिरुपायैर्न निवर्तेरंस्तदा बलात् हिंसापमर्दनादिना युद्धेनैव शन

२८ 17 कैर्लघुगुरुक्रमेणदंडेनैववशीकुर्यान्मनुः यदाप्रहृष्टामन्येतसर्वास्तुप्रकृतीर्भृशं अत्युच्छ्रितंतथात्मानं
तदाकुर्वीतविग्रहं यदामन्येतभावेनहृष्टंपुष्टंबलंस्वकंपरस्यविपरीतंचतदायायाद्रिपूंप्रति यदातुस्यात्प
रिक्षीणोवाहनेनबलेनचतदासीतप्रयत्नेनशनकैःसांत्वयन्नरीन् मन्येतारिंयदाराजासर्वथाबलवत्तरं
तदाद्विधाबलंकृत्वासाधयेत्कार्यमात्मनःयदा:परबसीनमन्येतारिंयदाराजासर्वथाबलवरवलाशंनुगमनी
यतमोभवेत्तदातुसंश्रयेत्क्षिप्रंधार्मिकंबलिनंनृपं निग्रहंप्रकृतीनांचकुर्याद्योरिबलस्यचउपसेवेततं
नित्यंसर्वयत्नैर्गुरुंयथा सेनापतिबलाध्यक्षौसर्वदिक्षुनिवेशयेत् यतश्चभयमाशंकेत्प्राचींतांकल्पयेद्दि
शं बलाध्यक्षः सेनापतेः पतिः यतोयतोदिशः प्राचीं अग्रं गुल्मांश्चस्थापयेदाप्तान्कृतसंज्ञान्समंततःस्थाने १०

पुद्धेषु कुशलान् भीरूंश्च विकारिणः गुल्मान् सैन्यैकदेशान् कृतभेरीपटहशंखवादिसंकेतान् जित्वा संपूजयेद्देवा
न्ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् मदघान्परिहारांश्च श्रावयेदभयानि च देवान् तद्देशस्थान् स्थापयेत् तत्र तद्वंश्य
कुर्यात्समयक्रियां समयक्रियामेवं कर्त्तव्यमिति नियमं मनुः अलब्धां चैव लिप्सेत लब्धं चैव प्रयत्नतः रक्षे
त्क्षितं वर्द्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् अयमर्थः अलब्धं यद्रस्य अपरयत्नात्मकं दंडेन लिप्सेत जितं च समव
वेक्षणेन रक्षेत् रक्षितं च वृद्ध्युपायेन वाणिज्यादिना वर्द्धयेत् वृद्धं च शास्त्रीयविभागेन पात्रेष्वोदघानेऽन्याय
प्रश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः हुत्वाग्नीन्ब्राह्मणानर्च्य प्रविशेत् शुभां सभां धर्मासनमधिष्ठाय संवीतांगः स
माहितः विनीतवेषाभरणः पश्येत कार्याणि कार्यिणां द्वयोस्त्रयाणां पंचानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितं तथा ग्रामशता

१८ नां च कुर्याद्राष्ट्रस्य संग्रहं द्वयोर्ग्रामयोर्गुल्मं रक्षितपुरुषसमूहं प्रधानपुरुषाधिष्ठितं तथा ग्रामस्याधिपतिं कुर्या
18 द्दशग्रामपतिं तथा विंशतीशं शतेशं च सहस्रपतिमेव च ग्रामे दोषान्समुत्पन्नान् ग्रामिकः सहसा स्वयं
शंसेद्ग्रामे दशेशाय दशेशो विंशतीशिने विंशतीशस्तु तत्सर्वं शतेशाय निवेदयेत् शंसेद्ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये
स्वयं नगरे नगरे चैवं कुर्यात् सर्वार्थचिंतनं महामात्येन गण्ठत्वानि वेश्मानि यं केवाप्यमलेयपेन निर्हरेत्तूनरणं
मासि चैत्रे वह्निभयात्तथा मक्कमेव तु भक्ष्याणि पाचयेत नरूधिपः न दिवा ज्वालयेदग्निं वर्ज्जयित्वाग्निहोत्रकं
कर्माणि च शालासु ज्वलेदग्निं सुरक्षितः याज्ञवल्क्यः राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान्न्यस्य तत्र तु ब्राह्मणान्वृत्ति राम १
मद्ब्रूयात्स्वधर्मः पाल्यतामिति पुरे नगरे स्थानं धवलगृहादि न्यस्य स्थापयित्वा त्रैविद्यान् त्रयीसंपन्नान्ब्राह्मण १८

ह्रिरण्यादिप्रयुक्तं बृहस्पतिः शुचयो वेद धर्मज्ञा दांता दक्षाः कुलोद्भवाः सर्वकार्यप्रवीणाश्च कर्त्तव्याः सुमतयः द्वौ त्रयः
पंच वा कार्याः समूहहितवादिनः कर्त्तव्यं वचनं तेषां ग्रामश्रेणिगणादिभिः नियंनैमिहकं काम्यं शांतिकं पौष्टिकं त
यापौरणं कर्म कुर्युस्ते संदिग्धार्थे च निर्णयं ग्रामो ग्रामवासी समूहः श्रेणिः समानजातीयैकवृत्तिशिल्पिसमूहः ग
णो ब्राह्मणसमूहः गोतमः त्रयो वर्णा ब्राह्मणस्य निदेशवर्त्तिनः रन ब्राह्मणो धर्मान प्रब्रूयात राजा चानुशिष्यात निदेश
आज्ञा नारदः राजाप्यनर्वहिः सर्वीनाश्रमान परिपालयेन उपायैः शास्त्रविहितैश्चतुर्भिः प्रकृतीस्तथा योपे
वर्णी विहीयेत यस्वाद्देकमनुब्रवीत नतं दद्यात्स्तेनोमार्गात्प्रच्युतं स्थापयेत्पथिपथि स्वमार्गे मनुः प्रसराज्ञस्तु
विषये श्रोत्रियस्सीदति क्षुधानस्यापि तस्य क्षुधा राष्ट्रमचिरादवसीदति श्रुतवृत्ते विदित्वास्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्प

१८ येन विषये देशे क्षुधा क्षुधया श्रुतमध्ययनं वृत्तं चरित्रं। मं० दातव्यं सर्व्ववर्णेभ्यो राजा चौरैर्हृतं धनं राजा तदुप
१७ भुंजानो चौरस्याप्नोति किल्बिषं मनुः जितेंद्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः तस्मात्सम इव स्वामी स्वयं हि श
क्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः तस्मात्सम इव स्वामी स्वयं हित्वाप्रियाप्रिये क्षंतव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्यिणां
नृणां बालवृद्धातुराणां च कुर्वता हितमात्मनः क्षिपतां श्रर्थिप्रत्यर्थिनां दुःखेनाक्षेपोक्तिं कुर्वता मनुः यजेत रा
राजा क्रतुर्विविधैराप्तदक्षिणैः धर्मार्थं चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान्धनानि च राजधर्मे दद्याद्राजा न याचेत्तय
जेन न च याजयेत् महाभारते निहन्युः सर्वतोदस्यून् कामान् कस्यचित्क्षमेत न प्रत्याहर्तुं न शक्यं यस्य तद्धनं
चौरैर्हृतं तु पदि स्वात्कोशात्तत् संप्रदेयं स्यात्तन शक्नोनोपजीविना सर्ववर्णैः सदा रक्ष्यं ब्रह्मस्वं ब्राह्मस्वं ब्राह्मणाः १८

स्तथानस्तेयंविषयेतेनयोपकुर्यात्द्विजातिषुब्रह्मस्वेरक्ष्यमाणेतुसर्वोभवतिरक्षितः तस्मात्तेषांप्रदानेनकृत
कृत्योभवेन्नरः वासिष्ठे सर्वाभिमतदानेनपूजनीयागुणान्विताः अपिजीवितदानेनगुणिनंपरिपालयेत् अ
नादेयंनाददीतपरिक्षीणोपिपार्थिवः नचादेयंसमृद्धोपिसूक्ष्ममप्यर्थमुत्सृजेत् राजधर्मे पुत्राद्वपितुर्द्रोहे
विषयेस्यवासिनः निर्भयविचरिष्यन्ति सराजाराजसत्तमः अगूढविभवायस्यपौराराष्ट्रनिवासिनः नयापन
पवेत्तारः सराजाराजसत्तमः गरुडपुराणे मनस्तापंनकुर्वीत आपदंप्राप्यपार्थिवः समबुद्धिः प्रसन्नात्मासु
खदुःखेसमोभवेत् लीलासुखाभिभोग्यानित्यजेदिहमहीपतिः भागवतेदशमस्कंधे स्वदत्तांपरदत्तांवा
ब्रह्मवृत्तिंहरेत्तुयः षष्टिवर्षसहस्राणिविष्ठायांजायतेकृमिः ब्रह्मेत्युपलक्षणं तथाचतत्रैवएकादशस्कं

२० 20 धेयः स्वदत्तां परैर्दत्तां हरेत सुरविप्रयोः वृत्तिं स जायते विट्कृमिमानववर्षायुतायुतं मनुः मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं

यः कर्षयत्यनवेक्षया सोचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबांधवः शरीरकर्षणात्प्राणाः क्षीयंते प्राणिनां य

था न राज्ञामपि प्राणाः क्षीयंते राष्ट्रकर्षणात् अन्नयोरर्थेः यो राजाऽनवेक्षया शिष्टदुष्टज्ञानेन सर्वानेव स्व

राष्ट्रजनाननर्थान्नीयुयुह ग्रामारण्यादिदंडेन पीडयति स शीघ्रं राजवैराग्यप्रकृतिकोपाधर्मेण राजाराज्या-

ज्जीविताच्च पुत्रसहितो भ्रश्यते यथाऽऽहारविहारयोर्धोधिनाशरीरशोषणान्नप्राणाः क्षीयंते एवं राज्ञाम

पि राष्ट्रपीडनान्नप्रकृतिकोपादिना प्राणा विनश्यंति न स्यान्नस्वशरीरवृत्तराज्ञा राष्ट्रं रक्षणीयं इत्युक्तं मनुः

तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिः तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिः तीक्ष्णश्चै २०

वमहेन्द्रश्चैवमहेन्द्रस्य सा कार्यं क्ष महीपतिः नीत्या श्चैव महेन्द्रश्चैव राजा भवति संमतः कार्य्यविशेषमवमवगम्य कुर्व्वि-
कार्येत्तीक्ष्णाः कश्चिद्व महेन्द्रस्य भूयो भवति यस्मात्कुर्वन्स्यो राजा सर्वेषामभिमतो भवतीत्यर्थः मनुः विक्रोशंन्त्यो यस्य
राष्ट्राद्ध्रियंते दस्युभिः प्रजाः संपश्यतः सभृत्यस्य मृतः स न स जीवति यस्य राज्ञोऽमात्यादिसहितस्य पश्यतः सर्वरा-
ष्ट्राद्वाक्रोशंन्त्यः प्रजास्तस्करादिभिर्ह्रियन्ते स मृत एव न जीवति जीवनकार्याभावान्जीवन्नपि तस्य मरणमेवेत्यर्थः
मनुः गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहोगतः अरण्ये निःशलोके वा मंत्रयेदविभावितः निर्दंन्येवमहामंत्रैर्नैया
योनास्तथैव च पृष्ठे व विशेषेणान्तस्मात्तस्मान्नादतो भवेत् मंध्यंदिनेर्द्धरात्रे च विश्रान्तो धिलभः चिंतयेद्धर्म
कामार्थान्सार्द्धं तैरेक एव वा निःशलाके विविक्तदेशे अविभावितः मन्त्रभेदकारिभिरनुपलक्षितः एवमना

२१ अधार्मिकत्वेनैवावमानिताः तैर्यज्ञो नाः शु कार्यः यस्मादेते मंत्रभिंन्नं दंति नस्सा नदपसारणोपलवानस्मान् विश्वां
२। नोधिगतविज्ञखेदः मनुः यस्य मंत्रेन जानंति समागम्यपृथग्जनाः सकृत्त्वां पृथिवीं भुंक्ते को महीनो पिपार्थिवः पथ
गन्ये देवीपुराणांवे श्यादिभवने यस्य गार्हं भुंजीत संयमी ब्रह्मचारीव्रतीमन्त्रजायते लोकसंक्षयः अथ यत्नत्वाद्दानप
दम॥ तत्राह नारदः॥ ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा भवेत् दानग्रहणधर्माश्च ऋणादानमिति स्थितं ऋणं लाभ
निमित्तं यस्य दानग्रहणमिच्छति न तु कुसीदमिति ज्ञेयं तेन वृत्तिः कुसीदिनां स्थानं मूलधनावस्थानं लाभो वृद्धिः दा
नग्रहणपदे कर्मरूपेण दासादायेन मूलधनावस्थाने समेव यो लाभस्तदर्थं पहानेधनिकेन दीयमानं मूलधनं
अधमर्णेन च ग्रहणं तथा स्वीकरणं ग्रहमाणं यत्त दृणमित्यर्थः पर्यवस्यति च रत्नाकरादयोप्येवं कल्लाकृन्मेमुत्र रम॰
२१

वक्ष्यायाकरपस्वरूपगुणयोगात्सौणप्रयोगः अत एव वाशिष्ठ्यार्थं प्रयुक्तस्य न तत्र णत्वमिति मिश्राः। वृहस्पतिः कु
नस्तिनान्सीदन्नश्चैव निर्विशंकैः प्रगृह्यते चतुर्गुणं वाष्टगुणं कुसीदाख्यमृणं ततः कुत्सितात्सीदतश्चाधमर्णा
त्सकलं धनं यद्गृह्यते निर्विशंकैः [illegible]र्गुणं वेति वाक्यार्थः नात्र्कायां नेनद्वैगुण्यादिलाभः तस्मात्कु
सीदमृणमित्येव लक्षणं न त्वपूर्वोक्तनारदवचनेन स्फुटमेव शेषवचनं लवपयष्टुन्यजिमात्रम्प्रदर्शनपरमिति वं
देश्वरः। अदेयमिति यदुक्तं तदाह कात्यायनः। न स्त्रीभ्यो दासबालेभ्यः प्रदद्यात्किंचिदुद्धृतं दाना नलभते नतु नश्यो
वत्तं च यद्दत्तमुद्धृतमुद्धारं तदृणमिति यावत् तत्रापि विशेषयति वृहस्पतिः। परिपूर्णं गृहीत्वाधिं बंधं वा साधु लग्न
कं लेख्यारूढं साक्षिमद्वा तदृणं दद्यादनीमदायया विश्वासमेषामन्यसमकारणं आधिं बंधो नोग्याभोग्याधिरूपो

२२ नान्तः पुनरुक्तिः लग्नकः साधुलं तृणादस्थिथिनत्वस्थैर्येणानादः विश्रंभहेतुत्वावेनप्रतिभूराधिमेवच लिखितं सा
२२ क्षिणश्चद्वेम माणेयक्तिकारके विश्रंभः प्रयुक्तर्णप्राप्तिविश्वासः व्यक्तिरभिव्यक्तिः अथ वृद्धिः तत्र चतुःसुवर्णपरि
मितपणविंशतौ मासमासयन्त्ररूपसुवर्णएकोवृद्धिः वसिष्ठवचनप्रोक्तं वृद्धिं वार्द्धुषिके शृणु पंचमाषांस्तु विं
शत्यामेवं धर्मो न हीयत इति वसिष्ठवचनात् कुसीदवृद्धिधर्म्या विंशतेः पंचमाषिकी मासमिति गौतमीयाच्च ध
र्म्या शास्त्रानुमता माषः षोडशपत्तिकः माषो विंशतिभागस्तु पणस्य परिकीर्तित इति वाहस्पत्याच्च पणं सुवर्णं
श्चत्वार इमनेन चतुःसुवर्णस्य पणत्वाभिधानात् स च माषो विंशतिपणस्याशीतितमो भागस्तथा चाशीतितमो
भागो वृद्धिरिति फलितं नत्र सबंधके स्फुटीभविष्यति चेदमुपरिष्ठात् अशीतितमभागस्य वृद्धित्वं मनुरप्याह च २२

षिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्वित्तविवर्द्धिनीं अशीतिभागं गृह्णीयान्मासाद्वार्द्धुषिकः शते मासान्मासमनीत्य अ
शीतिभागं वृद्धिस्यान्मासि मासि सबंधके इति याज्ञवल्कीयान सबंधं एवं पंवृद्धिरिति स्थितिः मनिभूनिरा
धानयोर्विशेषयति व्यासः सबंधे भाग आशीतः षाष्ठभागसलग्नके निराधाने द्विशतकं मासलाभमुस
हृतः आशीतः अशीतितमः षाष्ठभागो अशीतितमभागस्य षष्ठेन भागेन दशरक्तिकमिति न सहितोऽशी
तितमभागः ततश्च विंशतिपणपरिमिते सुवर्णे नवतिरत्तिकात्मिका वृद्धिः निराधाने इत्याधानशब्दो लग्न
कसहिताधायरः तेन लग्नकबंधकारहिते द्विकं शतं शत सुवर्णे स्वमासे द्वौ सुवर्णौ वृद्धिः एतच्च ब्राह्मणावि
षयं अत एव क्षत्रियादेस्तु शतेषु त्रिकचतुष्कपंचकसुवर्णरूपमासवृद्धिमाह मनुः द्विकं त्रिकं चतुष्कं च

२३
23
पंचकंच शतं समं मासस्य वृद्धिं गृह्णीयात् वर्णानामनुपूर्वशः द्विकं शतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्बिषी स
वंधकात्सवर्ष्येवं वर्णक्रमेणोत्कर्षः तथा च ब्राह्मणेभ्यो वृद्धिः सार्द्धं क्षत्रिये सार्द्धा वैश्ये द्विगुणा शूद्रे सार्द्धं द्विगुणा
वृद्धिरिति स्थितं एतन्मनुवाक्यात् इत्थं प्रकारं वृद्धिं गृह्णतो वैश्यस्यापदि ब्राह्मणादीनां च नाधर्मः कारितादि
वृद्धिं गृह्णतः पुनः पीडाकरत्वात् धर्मः वैश्यातिरिक्तानां त्रयाणामनापदि तृभय वृद्धिं गृह्णतोऽधर्मः हारीतः
पुराणा पंचविंशत्यां मासे षष्पणा वृद्धिः एवं सद्विमासे ऋतुभिर्वर्षैर्द्विलक्षमायान्तं संतिष्ठेत न ग्राह्या धर्म्या वृद्धि
र्नान साधर्मोऽथ वमे पुरस्तात् शेडषपणाः तथा च पविंशतिकार्षापसोमासे ऽष्टपणा वृद्धिरेवं त्रमेणप्रति
मासे द्विकं शतं भवति सद्विमासे ऋतुभिः ऋतुर्वर्षैः पंचाशत्मासैर्द्विलक्षमायान्तं द्विगुणीभूतं सत्तिष्ठेत ततो २३

नवर्द्धनेधनमित्यर्थः॥ हारीतः॥ पुराणोयगणिकं मतिमासमित्येके एतन्मंकारंजाऽधमर्णविषयं चातुर्वर्ण्येद्विशत
कादीनांधर्मलाभिधानात् वृद्धिं विभजति बृहस्पतिः॥ वृद्धिश्चतुर्विधा प्रोक्ता पंचधान्यैः प्रकल्पिता षड्विधान्यैः
समाख्याता तत्त्वतस्तां निबोधत॥ कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिस्तथैव च॥ कारिता च शिखावृद्धिर्भोगला
भस्तथापरा॥ कायिकामाह व्यासः॥ दोहवाह्यकर्मयुता कायिका समुदाहृता॥ दोह्यं गवादि वाह्यं बलीवर्द्दा
दि मूलधनाविरोधिनी प्रत्यब्दे यपणान्तद्धादिरूयांवा सोक्त विरुद्धा कावृद्धिमाह नारदः॥ कायाविरोधि-
णी शश्वत्पणपणार्द्धाद्यात्तु कायिका॥ कायो मूलधनं तद्विरोधिनी तन्न नाशयति प्रत्यब्दं देयापणानद्वीऋ
मेण नित्यमुभाभ्यां व्यवस्थापिता सा नारदमते कायिका हलायुधस्तु पणार्द्धांमेत्यादि पणावाह्येति पठित्वाप

२६ णासमूलधनस्य यावद्द्वैगुण्यं तावन्मासशश्वद्धर्षि सहस्रमपिडं तमयौम वाह्यने प्राप्येते सा कायिकेति व्याख्यातवानत्र
२५ त्राप्याभोगलाभान्तर्गतात्वप रात्मद्विवे तिमिश्राः नारदः प्रतिमासं स्रवति या वृद्धिः सा कालिका मता वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्च
क्रवृद्धिरुदाहृता यत्र वृद्धिरूपधनं दातुमशक्तो धमर्णः सवृद्धिकमिदं दास्यामीति स्वीकरोति तत्र या वृद्धिः सा चक्र
वृद्धिरित्यर्थः कारितावृद्धिमाह कात्यायनः ऋणिकेन तु या वृद्धिरधिका संप्रकीर्तिता आपत्कालकृता नित्यं दा
व्या सा तु कारिता अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथंचन ऋणिकेन तत्र स्वकार्यं तया अप्रीति भागद्विशतात्मो
ऽधिकावृद्धिर्व्यवस्थापिता सा कारिता सा च देया अन्यथा बलेन स्वीकारितापि न दातव्या न देयेत्यर्थः प्रत्यहं गृह्यमा
णा वृद्धिः शिखावृद्धिरित्याह बृहस्पतिः प्रत्यहं गृह्यते या तु शिखावृद्धिस्तु सा मता शिखेव वर्द्धते नित्यं शिरश्छेदे विवर्त्ते २६

ते मूले देयेत्येवेषाधिग्वा वृद्धिः ततः स्वता भोगवृद्धिमाह स एव गृहीतस्तोमः सदुःक्षेवान् भोगलाभः प्रकीर्त्तितः
गृहस्य स्तोमः भाटकं शयनादि आधिक्रमानक्षेत्रान् प्रादुः शस्यादि अस्य चाधिभोगहेतुत्वं व्यतेउयलक्षणंचैवनन।
तथा च कात्यायनः आधिभोगस्त्वशेषो यो वृद्धिस्तु परिकल्पितः प्रयोगो यत्र चैवं स्यादाधिभोगः स उच्यते पुत्रादि
तस्य भोग एव वृद्धिरिति व्यवस्थाप्यन्नणाप्रयोगः कृतः तत्र या वृद्धिः सत्वशेषाधिभोग इत्यर्थः एष विशेषप्रतिबृ
हस्पतिः शिखावृद्धिं कापिकां च भोगलाभस्तथैव च धनी तावत्समादद्यात् यावन्मूलं न शोधितं एषु त्रिषु वृद्धिषु
णादिरूपापाः प्रमवृद्धेरधिकापि वृद्धिर्ग्राह्यवस्थाने ग्राह्येत्यर्थः आधिभोगातिरिक्तस्य त्रिपुरुषोर्द्धमदेयमाह या
ज्ञवल्क्यः रणं लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव च आधिस्तु भुज्यते तावद्यावत्तत्र प्रदीयते ए यं वृत्तगोकमयो

२५ त्रेणापि सर्वं धक्रमणं देयमिति पूर्वार्द्धस्यार्थः आधिधनं यावन्नहीयते तावद्दत्तमर्णैर्नानाधिस्त्विरमपि भुज्यते तेन
25 द्वैगुण्यादिमन्याकलनेपि वृद्धिर्भोगरूपा भवत्येवेति पूर्वार्द्धस्य तात्पर्यं उत्तमर्णोर द्वादिस्त्रयक्रम्य विस्मुः अन्यत्र
द्वीपं प्रविष्टायामपि तन्स्थावरमाधिं अनेन वचनात् अन्यत्र द्वीपं प्रविष्टायामिदं मयान्याज्यमित्येवं रूपाद्धनिकवचना
दृत्तेन स्वामो भोगद्वारा वृत्तेपि समन्वरदघात् इत्यर्थः अथाकृतवृद्धिः तत्र निष्कलमूलं गृहीत्वा अधमर्णो याचितोप
दत्वा पादृदिशं व्रजेत् तन्न दातव्यं धनं समासत्रयोपरि वृद्धिरित्याह कात्यायनः कृत्वोद्धारमदत्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजे
त् ऊर्द्ध्वं मासत्रयात्तस्मात् तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् उद्धारं निष्कलमूलं पण्ये विशेषमाह स एव पण्यं गृहीत्वा यो मू
लमदत्वैव दिशं व्रजेत ऋतुत्रयस्योपरिष्टात्तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् कात्यायनः निक्षेपकृद्धिशेषं चक्रे पं विक्रयमेव च २५

याच्यमानमदत्तं चेद्वर्द्धते पंचकं शतं वृद्धिशेषमित्यत्र कर्मधारय इति रत्नाकरः वृद्धेः शेषमिति मिश्राः क्रयः क्रयक्र
प्यं विक्रयो मूल्यं अत्रापि म्रनुत्रयमित्यनुवर्त्तते तेन न्यासे वृद्धिशेषपण्यमूल्ये च दत्ते याचिते ततः षण्मासानंतरं प
णपशते पंच पणात्मिका वृद्धिः शूद्रे गादेया द्विकं त्रिकं चतुष्कं च दद्यादिति प्रागुक्तवचनेनैव क्लृप्तत्वात् प्रीतिदत्ते वि
शेषमाह नित्यं प्रीतिदत्तं न वर्द्धेत यावन्न प्रतियाचितं याच्यमानं न चेद्दत्तं वर्द्धते पंचकं शतमिति प्रीत्याम
मितं दत्तं द्रव्यमपि वृद्धिमासत्रयोपरि प्रागुक्तमनुवचनेकमूलत्वात् प्रीतिदत्तेऽनाकारितापि वृद्धिः षण्मा
सात्परतः कुसीदं पिनदेयानदत्तं रचुदेयेत्याह नारदः न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित् अनाकारि
तमप्यूर्ध्वं वत्सरार्द्धात् विवर्द्धते दानमत्र समर्पणमात्रं अन्यथा मासत्रयोपरि संभवेन कान्या पत्याश्चविसे

धस्यानन्तथा योयावित्तमात्रायत्तद्दत्वादिशंवृजेनत्तस्यतुत्रयस्योपरिष्ठात्तद्धनंवृद्धिमामुयात यावित्तकम
२६ र्पितंदेशांतरगमनमविवक्षितंस्वदेशस्थोपि वायस्तुनदद्याद्याचितोसकृत् सतनज्ञाकारितंवृद्धिमविद्धि
२८ मपिवावहेनसर्वमिदंछद्मनादासंयाप्रनेज्ञेय पत्रछलंविनैवकार्पीतिशपारन्यत्रगनस्तत्रविशेषयुति
विस्मुवृद्धिंदद्युरक्कनामपिवत्सरातिक्रमेयथाविहितो वत्सरातिक्रमेयथाविहितोवत्सरार्द्धंहूंहूं अकृत्ता
मनवधारितोसर्वमिदंमूलनिक्षेपादिकंस्वामिनायाचितमदत्तंछद्मनाक्षेद्धोतंरं अछद्मनालब्दत्तमद्दो
त्तरंस्तुवर्द्धनेदत्तिसमुदायार्थः अथपरमवृद्धिः नत्वगोनमः चिरकालावस्थायांद्विगुणंप्रयोगस्यप्रभृक्त
स्यधनस्यकथितंद्विगुणसमपानिरिक्तसमयेपिद्विगुणमवतिपुनेइदंच्चुमंशपारावित्तिमिश्रमद्वाचा रामः
२६

र्थः सामान्यवचनप्रयोगविषयं चैतदिति स्लोकार्थः मणिमुक्ताप्रवालसुवर्णफलकैनविकानां चिरकालाव-
स्थाने पि द्वैगुण्याधिका वृद्धिर्न भवतीत्याह कात्यायनः मणिमुक्ताप्रवालानां सुवर्णरजतस्य च तिष्ठति द्वि-
गुणाधिका वृद्धिर्न भवतीत्यर्थः फलं फलोद्भवं कार्पासादि कीटभवं च स्यादि ऊर्णाविकं मेषभवं कुवलादि गावं
च प्रागुक्तगौतमवचनमेतत्परं अन्यथा मूलभूतनानाप्रकृतिकल्पनापत्तेरिति मिश्रमतमेवात्र ज्यायः धान्यादौ
विशेषयति मनुः कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहृता धान्ये शदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पंचतां धान्ये व्रीहियवा-
दौ शदः शस्यं लवो लवनीयं लोमादि एतदपि ऊर्णाविकादतिरिक्तं मणिमुक्तेत्यादि प्रागुक्तवचनकथाक्लृप्तान्यवा-
ह्येगवादौ सकृत्स्य दौ पादानाम मण्यादौ द्विगुणैव धान्यादौ पंचगुणैव वृद्धिर्भवति एवं च प्रकृतद्रूहणोल्वधिकापीति

२८ मिश्राःतैलादौविशेषयतिव्यासःतैलानांचैवसर्वेषामघानामपिसर्पिषांवृद्धिरष्टगुणाप्रोक्तागुणास्सलवणास्य
२७ चगोनमःकुसीदंयश्चयजलोमक्षेत्रसद्वाह्यभुनातिक्रामपंचंगुणंअत्रयश्चजंधनंद्रुग्धादिधनानामाष्टगुणा
वृद्धेःप्रागुक्तत्वान्धान्येचतुर्गुणाप्रोक्ताशदवास्त्रलवेषुचकुप्यंसर्णंरूप्याभ्यामन्यत्ताम्रादिकंशदेधान्यातिक्र
क्षेत्रभवंफलादिशाकादौविशेषयतिवृहस्पतिःऊक्तोऽयंचगुणाद्यकेवीजक्षौमेषुगुणाःस्मृताःतथाविसुरस
स्याष्टगुणाअत्रपदंलवणादिपरंप्रागुक्तकात्यायनवृहस्पतिवचनैकवाक्यत्वात्अन्यरसेषुविशेषमाह
वसिष्ठःद्विगुणंहिरण्यंद्विगुणंधान्यंधान्येनैवरसाव्याख्याताःपुष्पफलानिचतणकाष्ठादौचिरकालेपिवृ
द्धभावमाहवृहस्पतिःतणकाष्ठेष्टकासूत्रकिण्वपर्णास्थिचर्मणांहेतिपुष्पफलानांचवृद्धिस्तुनविधीयतेवि २८

णं च सुराभूतबीजद्रव्यं अच्छिद्रं नववस्त्रादि च मेकं क्षस्सागरदिक्तिः हेमिरण्य धं पूर्वं त्र वृद्धि विशेषवत्तपापुण्य
फलयोर्विधिनाशानेन विरोधः सुलभङ्गद्धं भभेदेन परिहरणीयइति रत्नाकरः अनङ्गीकृतवृद्धसीकृतव
द्धिभ्योविरोधो निरसनीयइतिमिश्राः अत्र च प्रागुक्तवचनेषु धान्यानां द्विगुणत्रिगुणचतुर्गुणपंचगुणमु
क्तं तन्मूल्यानुसारेणवोद्धव्यं नथा चेयं व्यवस्था पत्रप्रयोगकालेग्रस्योत्सन्नेः प्राक यादृशं मूल्यं शस्यान्न
नेनदृंन स्माद्ल्पह्रासस्तत्र द्विगुणं यत्र नादृशस्थूलेत्तनोधिकह्रासस्तत्र त्रिगुणं यत्र नादृशस्थूलेननोप्य
धिकोह्रासस्तत्र चतुर्गुणं यत्र नादृशस्थूलेननोप्यधिकन मोह्रासस्तत्र पंचगुणत्वमितिमिश्रमहाचार्याः
प्रदानकाले मूल्यस्याधिक्ये प्रागुक्तक्रमेणाव्यवस्थितिलक्ष्मीधरः चंडेश्वरस्तु अधमर्णायकृष्टेगुणत्व मध्यागु

२९ णास्त्रोक्तषड्गुणान्तैव्यवस्थेति न विरोध इत्याह नन्वृद्धिकथनेन गणस्योश्रुति कालमात्र एव कालांतर
२४ स्यानुयायित्वानान्तथा च हारीतः नस्तो द्विगुणं न्यत्रिगुणमेव वर्द्धते मूल्यानुसारेण वृद्धिव्यवस्थां मुनिरप्याह
समुद्रयाने कुशला देशकालार्थदर्शिनः स्थापयन्ति यां वृद्धिं स तत्राधिगमं प्रति समुद्रयाने लाभातिशयं ज्ञा
त्वाधिकां कलां कुर्वन्ति मिश्राः नारदेप्युक्तं स्तणानां सार्वभौमो यं विनिवृद्धिकरः परः देशाचारस्थितिस्त्वन्या
यत्रर्णमधितिष्ठते द्विगुणं त्रिगुणं चैव तथान्यस्मिन् चतुर्गुणं तथाष्टगुणमन्यस्मिन्देशे देयं चतिष्ठति अ
न्यस्मिन्देशे यावत्प्राप्नुयात्लम्पने उत्पत्तेः प्राक्तावनैव प्रस्त्ववतुष्पमुपमनौ लब्धव्यमिति देशकालज्ञा
नं पश्चद्वैगुण्यादेलाभस्य न त्ववर्णक्रमेणो वास्तु अस्तु वामा सस्थानेन नूणां द्विवैरपि मासैस्तस्मो द्विगुणं नू २९

णापगमेऽनुत्रिगुणमिति विवादचिंतामणिः अथ वृद्धिनिषेधः विक्रय्यमूल्यं वेतनं न निक्षेपोत्तमसाहसा
दिरूपदण्डछलादिगृहीतधर्मानुद्देशदत्तानर्पितभूजादिजितेषु न वृद्धिः पण्यमूल्यं भृतिर्न्यासोदंडेष
श्चाभिहारितं याचितानाक्षिकपणावर्द्धंते नाविवक्षिताः इति नारदीयात् पण्यमूल्यं विक्रयमूल्यं भृतिर्वेत
नं न्यासो निक्षेपः पण्यमूल्यन्यासयोश्च याचितादंडान्ययोरूपादानं दंड उत्तमसाहसादिरूपः अभिहारि
तं छलादिना गृहीतं वृथादानं धर्ममनुद्दिश्यदत्तमनर्पितं आक्षिकपणा द्यूतेन जितं धनं अविवक्षिताः
उभाभ्यामपरिभाषिता वृद्धयः यदि उभाभ्यामेकेनापि वृद्धिः परिभाषिता स्यात्तदा स्यादेव स्त्रीधनादौ अधिशेष
यति संवर्त्तः न वृद्धिः स्त्रीधनं लभेत व्यपितं लाभे वृद्धौ निक्षेपे च तथा स्थिते याचितादत्तान्यस्मिन्संदिग्धेदे

२८ यथेमदेयं वेति संदेहास्पदे यत्नया निश्चिते पुनर्वृद्धिः यदि नस्यात्स्वयंकृता स्वयंकृतानुएघ्यपि देयेति स्मृत्वः भ
२७ र्तः पुत्रादीन पक्रमस्य स एवाह यदि स्नेहकृतरोऽमी यां ज्ञीधनं भक्षयेद्वला न सवृद्धिं पुनर्दाप्यः स्यात् विलयं चस
मामुपात्त न देव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्स्मीति पूर्वकं मूलमेव स दाप्यः स्यात् यद्दा स धनवान्भवेत् मथ्याव्यासः प्रा
ति भाव्यं भुक्तं वधुमगृहीतं च दिनस्तनः नवर्द्धते प्रपत्रस्य दमं श्लोकं प्रतिश्रुतं भुक्तं वंधो गोप्याधिः दिनस्तो
द्दानुप्रवर्जो धमर्णोनागृहीतधनं प्रपुत्रस्य त्रणिकवशागानस्यपश्चान्नमसाह स्यादिदमः प्रतिश्रुतं यथैश
लोकं दानुमंगीकृतं दिनस्तनोऽगृहीतमित्यर्थः विशेषकृपुतियाज्ञवल्क्यः दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यत्स्वकं
धनं मध्यस्थस्थापितं तत्स्यान्न वर्द्धते न ततः परं तथा गोनमः भुक्ताधिर्नवर्धते दिनस्तोऽवरुद्धस्य च भुक्तस्या २९

धिर्गोप्याधिर्यस्य धनस्य हानिर्बुभुत्सन्या गोप्याधिरित्यर्थः धनं दित्सतो धमर्णस्य आवरुद्धस्य गृहीतधनर्णाभोक्तुमव
रुद्धस्य अधमर्णाच्चरे धनादाम्य वृद्धिर्न देया अयमाधिविधिः तत्र कतिधा आधिरित्यपेक्षायामाह बृहस्पतिः आ
धिर्द्विधः समाख्यातः सचापि कथ्यते चतुर्विधः जंगमः स्थावरश्चैव गोप्यो भोग्यस्तथैव च यादृच्छिकः सावधिश्च लेख्या
रूढोथ साक्षिमान् अत्र जंगमस्थावरादियुग्मचतुष्टयेन चतुर्विंशत्भेदेनाष्टत्वमिति कल्पतरुः नारदः उप
चारस्तथैवास्य लाभहानिर्विपर्यये प्रमादाद्धनिनस्तद्वदाधौ विकृतिमागते उपचारो रक्षणं अस्य आधेस्त
थैवोपचारये थैव स्थापनं तथैव रक्षणमित्यर्थः धनिनः प्रमादात् विपर्यये आधिनाशे विकृति रोगे भुग्नत्वादिकं
लब्धे धनिकस्य लाभहानिरित्यर्थः कात्यायनः गोप्याधिभोगिनो वृद्धिः सोपकारे च हापिते गोप्याधेस्ताम्रककस

हानिर्भोगेन भोक्तुर्धनिकस्य वृद्धिर्लभ्या सोपकारे वलीवर्दौ हानिरिति सम्यग्व्यवहारः ह्रासमनोनीनेतेन कस्याप्य
३० धेर्धनिकस्यैवर्णव्यवहारा ग्रसमलेनेत्यर्थः तथा मनुः यः स्वामिनामनुज्ञातमाधिं भुंक्ते विचक्षणः तेनार्द्धं वृद्धिर्मोक्त
व्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः अकाममनुज्ञातमाधिं यः कर्म कारयेत भोक्ता कर्मफलं दाप्यो वृद्धिं वा लभते न स इति
कात्यायनीयात् अनिष्टतो भोगे सर्ववृद्धिहानिः गोप्याधिभोगे सर्ववृद्धिहानिरित्युक्तमस्य कतरविषयः अत्रोप
भोगे वृद्ध्यभावो दैवराजोपघातमन्तरेण विनष्टमाधिमुत्तमर्णो दद्यात् दैवोपघातमन्तरमस्य हादिमयत्नान्नये क्षुण्णं राजो
पघातराजप्रयः लाये क्षंडम यत्रैव स्वायत्ताधं विनाकृतमिति विवक्षितं यत्तु विनष्टे मूलहानिः स्याद्दैवराजक
तादृते इति नारदेन मूलहानिरित्युक्तं तदाधेरसाधेरदानपक्षे ज्ञेयमिति चंडेश्वराः ह्यह स्मृतिः जाति संवधिसुङ ३०

हामत्तं देयं संबंधकं अनेषां लग्नकोपतेलेख्यसाक्षियुतं तथा स्वेछ्या देयं हि रणं पुरस्य धान्यं तु सावधि देशस्थितिसामर्त्
तवांग्रहीतव्यं तथैव वृद्धिरणप्रदानेऽवधौ स्वेछ्याद्रसादौ अवधेरवश्य कर्तव्यं समवेतेस्तु यद्दत्तं प्रार्थनीयं तथैव तत्र
न याचनेच यः स्थितलभमानं संयुक्तिहीयते राजबीजान्ययाद्युस्य क्षेत्रहानिः प्रजायते तेनैव साप्रतत्र सर्वेषां कृषि
जीविनां क्षेत्रहानिर्धनस्य विक्रयमप्याप्नोत्रेयुक्तितं तन्न स्थितिस्तैनैव खोटव्याजे याद्वृद्धस्यतिः भुद्गलाचारसारतां प्राप्ते
मूलहानिः प्रजायते बहुलं यत्र नष्टप्राणिकं तत्र तत्र नोच्यते अपसारतां प्राप्ते सर्वथाप्यवहारस्य क्षेम
त्वं बीजे वहुमूल्यं लभ्य धनायेक्षया ग्रासः ग्रहीत दोषनष्ट चवंधहे मादिकं भवेत् तस्मात् सलाभं संशोध्य तत्मू
ल्यं दाप्यते धनी तथाधनं तृणीकृत्य नस्त्वायस्याधिप्रार्थयेत् ऋणी तदेव तन्तस्य मोक्षव्या लभ्य या दोषवान् धीनीएतत्र

वधिविरहितभोग्यादिविषयं यथा याज्ञवल्क्यः उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिस्तेयोऽन्यथा भवेत् प्रयोजकेसति धनं
३१ 31 कुले दत्वाधिमाप्नुयात् आधिम्यत्तेन्यायोपस्थितस्याधमर्णस्य धनिना धनं गृहीत्वा आधिर्मोक्तव्यः अमोचने
तु चौरवद्दण्ड्यः प्रयोजके आधिधनप्रयोक्तरि असति असन्निहिते कुलपुत्रादावाधिधनं दत्वाधमर्णः आधिं गृह्णी
तेत्यर्थः अथाधिसिद्धिः तत्र मनुः न चाधेः कालसंरोधान्न निसर्गो न विक्रयः कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानान्न
निसर्गोत्रान्यत्र तदधिकृतदानेनाधीकरणं दानमिति हलायुधः न निसर्गो न विक्रयश्चोत्तमर्णेन कर्त्तव्य इति शेषः
केचित्तु उत्तमर्णस्य स्वत्वाभावेन प्रसक्त्यभावान्निषेधो न युक्तः अतः संरोधादवधिकालनियमनात् तदभ्यन्तरे स्वा
स्थानं स्यात् अधमर्णेन न निसर्गोऽन्यस्मै दानं विक्रयश्चाधेर्न कर्त्तव्य इति समुदितार्थ इत्याहुः आधीकृतस्य विक्रीतस्य ३१

विक्रयोनवलवानितिनुज्ञाद्गवधिरहिताधिपरं स्वनिर्मुक्तस्यैवाधेनष्टानं मत्वविक्रयइतिनिर्मूलं राजन्य
मनुवाक्यंभोग्याधिविषयमितिकल्पतरौप्रायोवादः न्यायसाम्यादकृतव्यवस्थाभोग्याधिविषयत्वस्यापि सं
भवात् कात्यायनः आधिमेकंद्वयोर्यस्तु कुर्यात्तत्कामतिकेस्मवेन द्वयोः पूर्वतरंग्राह्यसमाधानाचौरदंडभाक्स्व
त्रिपद्यवस्थापूर्वतरंपूर्वमाधानंग्राह्यमित्यर्थः तथाविष्णुः गोचर्ममात्रामपिभूमिमन्यस्याधीकृतांनस्याद्वि
मौच्यान्यस्य यः प्रयाद्दतिसवध्योनोचेत्तस्वर्णंषोडशयाद्दंड्यः उत्तराधिर्नसिद्ध्यतीत्यर्थः पारिजातादयोप्येवंगोच
र्मेपद्यार्थमाहुः विष्णुः एकोस्त्रीयाघड्डुसन्तनरः सांवत्सरंफलंगोचर्मन्त्रासाक्षोण्णीस्तोकावायपिवाबहुः आधेःसो
वीयपर्यसंदेहलाहपयोनिक्षिप्तम् आधिस्तोविवदेतांयदानयैयस्यभुक्तिर्जीयस्तस्यबलानकारंविनाभवेनतुल्य

३२ 32 कालोपभोगौचेद्भोगोपि समकोभवेन प्रदानेविक्रयेचैव विधिरेषःप्रकीर्त्तितः साम्यांविभज्यभोक्तव्यमिस
र्थः इदन्त्वाधेः पौर्वापर्यसंदेहेद्रष्टव्यं उभयत्र दृश्यमानतौल्ये अदृष्टेन निर्णय इतिमिश्राः भोगानुसारेण
चावस्थितिविश्वरूपधारेश्वरौ वृहस्पतिः क्षेत्रमेकं द्वयोर्बंधेदत्तं यत्तु समकालिकं येन भुक्तं भवेत्पूर्वं तस्य तत्
न सिद्धिमाप्नुयात समकालिकं पूर्वापरभूततयाऽशक्यावधारणं द्वाभ्यांवचनाभ्यांपूर्वापरभूततयाऽश
क्यावधारणेपसवलानकारणभूताभुक्तिः तत्प्राधिल्वं भवतीत्यर्थः यत्तु तन्नादृष्टो भोगस्तत्राह सर्वएवतुल्य
कालोपस्थितयोर्द्वयोरपि समं भवेत् प्रदानेविक्रयेचैवविधिः सम्प्रकीर्त्तितः यत्रैव क्रियासाक्षिमती अन्या
वलेख्यं तत्रापहारकं अपहारकं वलवत् आधिलादिसाधकमितिपावत् एकक्रियानिबंधेन एकस्यैव स्वः ३२

क्रियापुनिर्वंधेनलेख्यविशेषहेतुनेन्यर्णेनयाथानिर्दिष्टंचानिर्दिष्टमेकत्वचतुर्विशेषितंविशेषलिखि
तंज्यायद्दानिकान्यायनोन्नवीनइत्संनेनसामान्येनएकमेकत्राधीकृतंग्रन्थसिंधुनासेवनामचिह्नितंनत्रवि
रोधेसतिनामचिह्नितमाधिलंमजनतन्यक्तंनथावलात्कामंयत्राधिमनिर्दिष्टमवेश्यायेनपामुपान्त्या-
हंसपूर्वमाधानाचाधिमाप्रयानयत्राहिनक्षेत्रादिरधिकमपिक्षेत्रादिवलाद्दोधोमवेश्यधनिकोमुक्तेत्त्वा
मोदंद्यः अधाता मणमदलैवाधिकृतंक्षेत्रादिलभनतन्यर्थः कतिविधःप्रतिभूरित्याह बृहस्पतिः दर्शे
नेप्रत्ययेदानेऋणेद्रव्यार्पणेनयाचतुःप्रकारःप्रतिभूःशास्त्रदृष्टोमनीषिभिः आद्येहैकेदर्शयामेनंसाधु
रेषोपयेत्र्वीनदानाहमेनद्विविणंवर्शयाम्यपरेत्र्वीनऋणदानेइतिसंबंधः अपेणमत्रयाचिनकवि

३३ 33 षंपत्तेनयत्नकेनविश्वास्यर्थनीतंत्रायपरोवदद्तियच्चयंनानीयार्थेप्रतित्तदासमर्प्यार्थ्यणीयमितिनेन
त्रार्थ्यणमात्रंनदानंभ्रूरणोनुदानमेवहृष्योरितिभेदः सप्रदानस्तुन्स्रशोद्ध्वार्थ्यणोन्स्रणाद्ध्वस्मध
निकापार्प्यणाङ्नाहप्रतिभूभेदेनव्यवस्थाभेदमाहसत्यवश्राद्धौनुवितथेदाप्योनन्कालविदि
तंधनंदाप्योतत्तनैनुविसंवादेस्वरसेनदानविरहेऽन्यर्पणेवानोविनाशान्स्वग्रकर्पणालग्नको
विनाननसुतावपिदाप्यो याज्ञवल्क्यः दर्शनप्रतिभूर्यत्रमृतःप्रत्ययिकोपिवानतस्सुतास्रणांस्तु
ईद्युर्दानाययेस्थिताः दानार्पणप्रतिमूलेनयेस्थितानतस्सुतादद्युरित्यर्थः दर्शनप्रतिभूर्यत्रदेशे
कालेवाहर्शनंकारयितुंस्वीकृतवानतत्रराजदैवोपघातसंतरेणादर्शयन्प्रतिभूर्धनंदद्यादिमा ३३

हकात्यायनः दर्शनप्रतिभूर्यत्र काले देशे न दर्शयेत् निबंधमाहरेत्तत्र दैवराजकृताद्दृते काले व्यतीते प्र
तिभूर्यदि नैव दर्शयेत् निबंधं दाप्यते तत्र प्रेते चैव विधिस्मृतः प्रेते ऽपि योगि निदर्शनावधिमतिक्र
मप्रमते यदि बंधकं गृहीत्वा दर्शनप्रतिभूः स भूत्त दाननपुत्रोपि दाप्यः गृहीत्वा बंधकं यत्र दर्शनस्याहि
तो भवेत् न विभाव्य वादिना तत्र दाप्यः स्यात्तद्धनं पुनः इति कात्यायनीयात् बंधकं गृहीत्वा दर्शनप्रतिभूर
यमभूदिति विभाव्यते धनिकाय दर्शनप्रतिभूः पुत्रस्तद्धनं दाप्यो मध्यस्थे नेत्यर्थः पितामहस्य सकल
मृणं पौत्रेण निष्कलं देयं प्रपौत्रेणौत्रैव न देयानामिति व्यासः ऋणं पैतामहं पौत्र प्रातिभाव्यागतं सुतः स
मं देयात्तत्सुतौ तु न दाप्याविति मिश्रयः यत्र बहवः प्रतिभुवः तत्र विशेषयति याज्ञवल्क्यः बहवः स्युर्यदि

२७ सांशेरघुः प्रतिभुवो धनं एकछायाश्रितेषु धनिकस्य यथारुचि एकस्य प्रतिभुवश्छायां स्यादृश्यं प्रतिएवे
35 स्स सकार्यकर्त्तत्वमाश्रितेषु एकैकोपि धनिकस्य धनं सर्वं दापयितव्य इति पिवादललोकरः यथाह स्त्रीति
यत्र धनिको व्यवहारकाले वदति मम छयायुस्य कस्यापि पार्श्वे गृह्णस्व तेनाममेलनाय यत्ल स्तत्र एकोपिल
ग्नको धनं सर्वं दद्यादित्यर्थः इति विवादचिंतामणिः अत्र सर्णः शानियमेन प्रतिभूतास्तत्र ऋणिकाभावे
स्वकीयमंशं नेदद्युः एकस्य प्रतिभुवश्छायां स्यादृश्यमाश्रितेषु प्रतिभूषु धनिकः स्वेछया एकस्मिन्नेव प्र
तिभुवि सर्वं धनं गृह्णीयादिति दीपकलिकायल्लापितस्य धमर्णस्यान्वेषणे प्रतिभुवे यक्षादिकालं द
द्यात् यथाह हस्पतिः नष्टस्यान्वेषणे कालं दद्यात्प्रतिभुवे धनी देशानुरूपतः पक्षं मासं सार्धमथापि षाना ३७

ण्पं त्वं पीडनीयास्मुर्णं गृह्याप्याः शनैः शनैः स्वसाक्ष्येणानि यो क्ताः स्वविधैः प्रतिभुवा मयं नष्टः पलायितः नाश:
पलायने पि स्यादिम्मनुष्यास नानपलायितस्याधमर्णस्येति शेषः स्वसाक्ष्ये स्वसमक्षे इति वृत्ति दित्सति वाधम
र्णे प्रतिभुवो हर्शनाय दानाय वा न नियोज्या इत्यर्थः विस्नारदौ पंचार्थं प्रतिभूर्दद्याद्धनिकेनैव पीडितः
स्नलिकस्तं प्रतिभुवो द्विगुणं दातुमर्हति श्ववत्र विशेष यति प्रतिभाव्यं मनुयोर्द्धान्पीडितः प्रतिभाव्यं नु योर
द्धात्पीडितः प्रतिभाविनः त्रिपक्षान्परतः सोऽर्थो द्विगुणं लब्धुमर्हतीति पक्षाद्वा कूनथाविधं धनं निष्कलं
न्नाश्वं न याच्चकान्मायनः यस्यार्थे येन षड्दत्तं धनिनापीडितेन ननु स्याक्षिप्रमि भाविते न तु प्रतिभूस्तत्समाप्नुयान
पन्नतिभुवा दत्तं तत्समाप्नुयादिति वचनाद्विष्कलत्वमवगम्यते इतिचेत् ऐ श्वरः ग्रहे श्वरमि क्रा स्त्क यस्यार्थेयेनप

३५ 35 इत्तमित्यादेः प्रतिभुवा धनिकसमाधानाय यदन्यदपि दत्तं स्यात्तदपि तेन रूणिकपार्श्वे ग्रहीतव्यमित्यर्थः ॥ स्व
तारणामिति प्राहुः प्रतिभूग्रहणं च साधुसिद्ध्यै समये स्वमेवोपयुज्यते यथा कात्यायनः नाशक्तो धनिने दातुं
दण्डं राज्ञे च तत्समं नाधीज्ञानो ग्रहीतव्यः प्रतिभूः स्वक्रियां प्रति समर्थस्तु लोकत एवं ज्ञेयं तथा कात्यायनः न
स्वामी नापि वा शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा विरुद्धो दण्डितश्चैव संशयस्थश्च न क्वचिन्नैव रिक्थी न मित्रं च न
चैवान्तेनिवासिनः नैव राजाभियुक्तश्च ये च प्रव्रजिता नराः संशयस्थस्त्रासत्वमरणसंशयविषयं मिथ
स्तद्गतिर्यावत् इति केचित् रिक्थी धनिके वरूणिके न वा साधारण इत्येके अन्ते निवासिनः शिष्याः मिताक्षरा
कारेणांत्यनिवासिन इति पठित्वा नैष्ठिकब्रह्मचारिण इति व्याख्यातं अथ रूणदानविधिः तत्र बृहस्पतिः परहस्ता ३५

ऊहीतं यन कुसीदविधिनात्तणं येन यत्र यथादेयं यथादेयं अदेयं चोक्तमिदेधुना पाचमानायुदानव्यमस्य को
लक्षणं त्तणं पूर्णावधौ शांतमावमभावेच पितुः सुतैः प्रकालोऽवधिर्मितेनावधिमंतरेण पद्गृहीतमत्तणं तथा चामानायपावमा
नमाध्मापदानव्यं सावधिनुगृहीतमवधौ पूर्णे देयमित्यर्थः एवमेव चंडेश्वरादयः मिश्रास्तु यत्र धनिके छैव दानावधि
लेउ भाध्यां नियमितानत्रैदमव नारखीप मिनिप्राहुः तथा नारदः पितर्युपरते पुत्रा ऋणं दद्युर्यथांशतः विभक्ता अवि
भक्ता वा यो वा तामुद्वहेद्धुरं याज्ञवल्क्यः पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाभिप्लुतेऽपि वा पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निह्नवे साक्षिभावि
तं पितृते हानुमद्यामक्षेपुत्रैर्णातद्भावे पौत्रैर्ऋणं देयं निह्नवे तु णिकेन गोपने कृते साक्षिभावितं देयं तथा मम्मा पितृमि
तियावनर्दनिरला काः ऋणग्राहिणि पितरि प्रोषिते मृते वृत्तवर्षद्वयादिस्के वा शक्रोऽदुश्चिकित्स व्याध्याद्यिगृहीतप

त्रितेन तद्दत्तं पुत्रेण देयं अभावे पौत्रेण विप्रतिपत्तौ साक्ष्यादिप्रतिपादितं देयमिति द्वीयकल्पिका विभावितमृणं
पितृमातामहीयवत्सवृद्धिकं पुत्रैर्देयं तत्समं पौत्रैरवृद्धिकं देयं प्रपौत्रैस्तु न देयं ऋणं मातामहीयवत्पित्र्यं पौत्रैर्देयं विभा
वितं पैतामहं समं देयं न देयं तत्सुतेन तु इति बृहस्पतिवचनात् अत्र प्रपौत्रमारभ्य यदृणस्यादेयमुक्तं तत्से
त्रादिकं भोग्याधिमतिक्षिप्य यत्र पितामहादिना ऋणं कृतं तत्र वेदितव्यं भोग्याधिं तु दत्वा कृतमृणं चतुर्थादि
भिरपि तत्कुल्यैर्देयमित्याह हारलताकारः धनयाज्ञवल्क्यवचनं ऋणं लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु आधिस्तु
भुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयते प्रोषिते तु विशेषमाह नारदः नार्वाक् संवत्सराद्विंशात् पितरि प्रोषिते सुतः ऋणं द
द्यात्पितृव्ये वा ज्येष्ठभ्रातर्यथापि वा कात्यायनः विद्यमानोपि रोगार्त्तः स्वदेशात्प्रोषितेपि वा विंशात्संवत्सराद्देय ३६

प्र.णांपि न क्षतं मुनेः इदं च रोगार्त्तस्य शक्यप्रतिक्रियसंभावनायां प्रोषितस्य पुनरागमनसंभावनायां च स्वेयं
पतित्वस्याऽसाध्यत्वेन रोगावधारणं प्रवासिनश्च पुनरागमनव्यतिरेकधारणं न दापुनर्जीवतोऽपि मृतस्यैव पितुः पु
त्रा एव ऋणं दातुमर्हन्ति विंशतिवर्षपर्यन्तं प्रतीक्षा कार्येत्याह मनुः कात्यायनबृहस्पती व्याधितोन्मत्तवृद्धानां च
या दीर्घप्रवासिनां ऋणमेवंविधं पुत्रान् जीवतामपि दापयेत् साक्षिध्येपि पितुः पुत्रैः ऋणं देयं विभावितं जा
तं च पतितोन्मत्तस्य यक्ष्मश्वित्रादिरोगिनां जात्यंधो जन्मांधः स्य युश्वित्रेत्यसाध्यरोगोपलक्षणं यादिज्ञानस्य
पादि पिता सर्वदाऽसमर्थस्तदा पुत्रेण स्वं ऋणं दातव्यमिति समुदायार्थः इत्याह रत्नाकरस्तु यद्वा सार्वकालनधि
कारप्रयोजकरूपवान् पिताऽविभक्तधनः पुत्रस्तदा पुत्रेणैव तदृणं देयमिति पतित्वस्यावस्थायां धनः पि

३६ नान्यथाभूतोपितद्दानेनैवदानकर्त्तव्यंयद्दानुपितास्सर्वेयैवऋणादानासमर्थस्तदापुत्रैर्वदातव्यमितिप्राहयत्नुरेण
37 सहपित्रैकच्छायामृणंतत्तस्यापितरिपित्रंशमात्रंदद्यादित्याहबृहस्पतिःएकच्छायाश्रितंसर्वंदद्यात्तुमोषि
तेसुतःमृतेपितरिपित्रंशंयथांशंनकदाचनअविभक्तैरेवच्छायाश्रितैर्यदृणंकृतंतदेकोपियस्तेषांयुस्तिष्ठे
त्सदद्यात्पैत्रकमप्यविभक्तानांभ्रातृणांमध्येयस्तिष्ठतिससर्वमेकोदाप्यविभक्ताश्चभ्रातरोयथांशंद
द्युरविभक्तैःकृतंऋणंतदेकोपियस्तेषांमध्येतिष्ठेत्सदद्यात्पैत्रकमप्यविभक्तानांभ्रातृणांविभक्तास्तदा
यादानुरूपमंशमितिविद्युस्तत्रानअविभक्तानाममध्येएकेनापिकुटुंबार्थंकृतमृणंतत्कर्त्तरिमृतेप्रोषितेवा
तेप्यविभक्ताद्द्युःयथाचकंडेप्युरध्यनंयाज्ञवल्क्यवचनंअविभक्तैःकुटुंबार्थेयदृणंतुकृतंभवेत्दद्युस्तद् ३०

क्षियमः प्रेते मोक्षिते वा कुटुंबिनि एकलेनव सम्भिः पितृभ्रातृभ्रातृजादिभिरेकेन कुटुंबार्थं यदृणं कृतं तेन सि
न कुटुंबिनि प्रेते मोक्षिते वा तदृणं येन तदृणा धिकारिणस्तेदद्युः सामामं कुटुंबार्थे कृते विभक्तैरपि देयमित्या
ह मनुः गृहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुंबार्थे कृतो व्ययः दातव्यं बांधवैस्तत्स्याद्विभक्तैरपि स्वतः इति दीपकः
लिकागृहे कुटुंबार्थे मम मैरपि कृतम गृणं गृहिणा दातव्यं पितृभ्रातृपुत्रस्त्रीदासशिष्यानुजीविभिः यद्गृ
हीतं कुटुंबार्थं तद्गृही दातुमर्हति इति वृहस्पतिवचनात् अत्र विशेषयति कात्यायनः नाप्राप्तव्यवहारैस्तु
पिपित्रप्रपरोक्षं कृतं न कालेनापि विधिना देयं व स्येपुनरकेनापि पितृभिर्गते अप्राप्तव्यवहारैः स्वपुत्रैस्तदृणं
देयं व्यवहारप्राप्तिकाले तु देयं विधिना यथांशमप्राप्तोऽस्पि स्थः तथा वृहस्पतिः तदृणं पुत्रकृतं पित्रा शोध्यं यद

३८ नुमोदितं सुतस्तेन वा वधान नान्यथा दातुमर्हति कात्यायनः ऋणं पुत्रकृतं पिता न दद्यमिति धर्मतः ऋ
38 णं प्रतिभूकृतं यच्च यत्र स्यादनुवर्णितं प्रतिभूकृतं ऋणाद्दानसमर्थ स्त्रीकृतं आदानानन्तरं स्त्रीकृतं चानु
वर्णितं पुत्र व्यादरसुयलक्षणं मनुः प्रतिभाव्यमवृथादानं साक्षिकं सौरिकं च यन दंडशुल्कावशेषं च
न पुत्रो दातुमर्हति दर्शनप्रतिभाव्ये तु विधिपूर्वप्रचोदितः प्रतिभाव्यमित्यत्र दर्शनप्रत्ययप्रतिभाव्ये वि
वक्षितो वृथादानमप्रफलदानं आक्षिकं द्यूतनिमित्तं सौरिकं सुरापाननिमित्तं अत्र द्यूतसुरापानरू
पो निमित्तत्व विवक्षितं दर्शनप्रतिभाव्ये चलितेनेन प्रत्ययप्रतिभाव्यमप्युपलक्षणीयं बृहस्पतिः सौराक्षि
कंवृथादानं कामक्रोधप्रतिभाव्यं दंडशुल्कशेषं पुत्रान्न दापयेन कामेति कामैक्रोधनवाम ३८

तिश्रुतमित्यस्यार्थः कामक्रोधकृतमाह कात्यायनः लिखित्वा स्वकं वापि देयं यत्तु प्रतिश्रुतं परपूर्वे
स्त्रियै तत्तु विद्यात्कामकृतं तु ऋणं यत्र हि संसमुत्थाय क्रोधद्रव्यं विनाश्य वाउक्तं तु षष्ठिकं रं यत्तु विद्या
त्क्रोधकृतं तु तत् श्रेयः सान्निध्यादेवं शुल्कस्यैव व्यक्तमाह व्यासः दंडो वा दंडशेषो वा शुल्कं त
च्छेष एव वा न दातव्यं तु पुत्रेण यच्च न व्यवहारिकं न व्यावहारिकं व्यवहारवहि कृतमित्यस्यार्थः विष्णुः
न स्त्री पतिकृतं न स्त्रीकृतं पतिपुत्रौ अत्र विशेषयति नारदः न भार्याकृतमृणं कथंचित्पत्यु
र्वा भवेत् आपत्कालादृते ह्येषः कुटुंबार्थो हि दुस्तरः आपत्कृतं कुटुंबार्थकृतादृते भार्याकृतमृणं
न पत्युर्वा भवेत् न पत्न्या दैयमित्यस्यार्थः याज्ञवल्क्यः गोपशौंडिकशैलूषरजकव्याधयोषितां ऋणं

३९ रंघामतिस्तेषां यस्माद्वृत्तिस्तदाश्रयार्थे लूषो नदः गोपादीनां स्त्रीकृतमरणाय निर्दंघान यस्माद्वृत्ति
३९ स्तदाश्रयाद्वृत्तिहेतुनिर्देशादित्ति दीपकलिकाबृहस्पतिः शौण्डिकव्याधरजकगोपनाविकयोषि
तां च अधिष्ठातारमणं दाम्पत्यां सां भर्तृक्रियासुतनन्मासामरणमधिष्ठाभर्तृनीदाम्पोपस्मान्दुरेव
क्रियासुतहरणं ताभिः कृतमिति योजना इदं च प्रपंचमात्रं नेतान्यत्रापि वत्रप्राधान्यं स्त्रीणां तत्र
तथैव तनुजातास्तादरः कार्यः तत्र योषिदेव सर्वस्य मनुसंधत्ते पुरुषस्याज्ञातत्वादि निवृत्तैः श्रवावस्य
जिम्भिश्रादयः अस्य तत्र यादृशं स्त्रियादेयं तत्राह तादृशः न स्त्रीयतिकृतं रंघादरणं पुत्रकृतं तयाप्यनु
कामेन वा भर्तृजीवत्कालादेयमरणं तया अस्य पत्रापि सादाम्पाधनं रंघान स्त्रियस्त्रियापन्यासस्त्वेषां ३९

ग्गेन प्रत्यासत्त्रप्रत्यासत्त्रप्रयासेन वाउक्तादेयमृणं लपादेयं प्रीत्या ज्ञापिता या साउक्ता अस्मिन्स्थने देशांत
रगते वा त्रणाम निष्ठं सं पिता प पितव्या यदि म नेध्वं तन दाश्विनमित्यर्थः मनुः कामे नेत्युपलक्षणं कान्या
यनः दीर्घप्रवासि निर्व्वंधजडोन्मत्तादि लिंगिनां जीविनामपि दातव्यं तन्त्वीहव्यसमाश्रितैः दीर्घप्रवासि
प्रभृतीनां यास्त्री यत्र हव्यं तन्दूढा हकैरित्यर्थः अत्र च पितुर्मोहर्शत्रूणं पुत्रेण देयं नाद शमेव तत्क्षयाद्धि
प्रभृतीभिः किं तु गणैव वृद्धेव पुत्रवद्दत्तापि वृद्धिदानानभिधानादिति विशेषः यत्र तु ब्राह्मणो धनिकः
स च निरन्वयो मृतस्तत्राह नारदः ब्राह्मणस्वं धुष्ठु परादाचेत सकुल्यासु नैव संबंधिबांधवाः तदा दद्या
द्विजातिभ्यो नेष्ठ तत्स्वप्सु निक्षिपेत ब्राह्मणस्य धनिकस्य सान्वयस्य देयं तेन नक्षेत्रद द्दत्तं तदन्वया

४० प्रदानतंत्रं यदि तु तदान्वयो नास्ति सोदरानुक्रमेणोन सकुल्यादिष्वसत्त्वे दभावे अस्य निक्षिपेत् बांधवान्
40 यस्य कुल्यमनो भित्र संबंधाः क्षत्रिया रेस्तु गच्छेत्तु गरुत्वी यान ब्राह्मणाधनवर्जं एज गामी जिवं वचनान् ते
न ग्रहस्तव्यं गच्छाक थमपि न गच्छेन्नत्यक्त पिन्यथैः अथोद्वाह णाविधिः प्रत्यंतो भार्या थेने कालेप्रार्थितोपि
त्र णीन दत्तानिन नवधनिकेन पत्कृत्येव्यं न दाहृम नुः यैर्येह्यायै र्थैस्तं प्राप्य यादृत म णिकःते स्तेर
पायैः संगृह्य साधयेद्धर्मणिकं धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च प्रमुक्तं साधयेदर्थं पंचमे
न बलेन च पूर्वं पूर्वं सामर्थ्याभावे त्रनोत्तरं संगृह्य वशीकृत्य धर्मे वृहस्पतिराहृ सुहृत्संबंधि सं
दिष्टैः साम्ना सांत्वानुगमेन च प्राये णवानुत्र यीतात्प्ता धर्मे एप्तव्च दाहृ तः स्त्रशीकस्य सह्तन संबंधिना।
४०

स्नेषु स्वदेशे यो यत्र सामवचनं यत्सानुगमनं प्रायोपवेशनं वा धनिकस्य स धर्मेणोद्धारणोपायः प्रत्य
र्थः। व्यवहारेण न्यायतः धार्योऽस्य ऋद्धऋणिकः प्रकाशं जनसंसदि यावन्न ददात्येवं पंचदेशाचारस्थि
नियमा यावद्दानं जनसंसदि उत्तमर्णिकस्य धनिकेन धारणं व्यवहार इत्यर्थः। छलाचरितेन वलात्का
रेषु वृहस्पतिः। छद्मना याचितं चार्थमानीय ऋणिकाद्धनी। अन्वाहितादि वा हृत्य दाप्यते यत्र सोपधिः।
धनिकस्य धनमन्वाहितादि वा छद्मना आहृत्य वा दाप्यते तत्र साधनोपाय उपाधिश्छलमुच्यते इ
त्यर्थः। पुत्रदारपशून्बध्वा कृत्वा द्वारोपवेशनं। यत्र ऋणी दाप्यते र्थं स्वं तदाचरितमुच्यते। वध्वा स्वगृह
मानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः। ऋणिको दाप्यते यत्र वलात्कारः स उच्यते। पुत्रदारपश्वादेर्धारणाद्वारोपवेशनान

८१ यत्त्राहस्येणायस्याचरितंतच्छ्रेयइति पूर्ववचनार्थः द्वितीयवचनस्य तु स्वगृहमानीयताडनादिलक्षणस्तु
हणोपायो बलात्कार उच्यत इत्यर्थः इदानीं कोऽधर्मः केनोपायेन साध्यस्तत्सहकान्मायु नः। जानं स्वामिनं विप्र
णानमेवमसाधयेन राजक्रियं नेतुर्हेतं वापिकुलेनैवमसाधयेन राजक्रियं नेतुर्हेतं वापिकुलेनैवमसाधयेन रः
क्रियं नेतारणादेनयावणिजः कर्षश्चकश्चैव शिल्पिनस्त्वाग्वीम्भृगुः देशाचारेणदाप्यास्तुदुष्टानसंपीड्यदा
ययेनवणिग्वगदीनधिकृत्य देशाचारेण दाप्यास्तु निरामगुरब्रवीदित्यर्थः यत्र धारणोपि धनं नलभ्यते न
त्राहबृहस्पतिः निर्द्धनं राणिकं कर्मगृहमानीयकारयेत् स्त्रीं डिकाब्राह्मणस्तु दापनीयं शनैः शनैः याज्ञ
वल्क्यः हीनजातिं परिक्षीणमृणार्थे कर्मकारयेत् ब्राह्मणस्तु परिक्षीणः शनैर्दाप्यो यथोदयं राणार्थः ८१

ह्मणाविस्तारार्थं यथोद्दयं यथाधनोत्यजिरितिरत्नाकरः ।। उत्तमर्णो येस्वयात्रपक्वजातिमणशोधनार्थं
स्वजात्यनुरूपं कर्म कारयेन्न ब्राह्मणः पुनः न यावि धकुटुंबाविरोधेन यथासंभवं दापनीय इति दीपक
लिकाह्या यावद्ब्राह्मणशोधनं ब्राह्मणस्य च यथा कात्यायनः कर्मणा क्षत्रविट्शूद्रान्समहीनांस्तु दापयेन्
कर्मणा व्यापारद्वारेण यत्तु ब्राह्मणेन यावत्तमर्णो धमर्णोनत्रमात्ज्यो ब्राह्मणालाबच्छेदेनैव शनैर्देयमितिवा
क्यादिति रत्नाकरः । यत्तु उत्तमर्णो ब्राह्मणमेव नाथमादायपरिबाधितं निन्दितं कारयेन्न दासो न ज्ञापूर्वं साहसंद
मः रत्नाकरश्च ब्राह्मणानुच्यते इति कात्यायनः यदि स्याद्दावलादिष्टमशुभं कर्म कारयेत् मानुपात्साहसं पूर्वम
णानुच्यते न च रत्नाकरः वाचस्पतिमिश्रेणाप्ययमनएवं बलात्कारेण्डमाह कात्यायनः इत्याभाष्यं दिवादेव

लादिष्टमिति यष्ठितं तथा दाव णिकं गर्हितं कर्मज्ञणा नियोजनाय धनिकः कारयेत्त नद्दासपूर्वं साहसं दण्डः स्व
४२ ल्पिकस्य ऋणान्मुच्यते इति व्याख्यानं च यदि परमवृद्धिं धनमणिको दातुं न शक्नोति तत्र स च कर्मव्याजेन पाद्य
रयेत्तन्न दासहवृहस्पतिः पूर्णाव धौ शांन लाभ म णा मुञ्चाह येद्धनी कारयेद्धा च नो लेख्यं च कृष्टिव्यवस्थापाश्चा
त्तलाभं परम वृद्धिमाप्तं वृहस्पतिः हिरण्ये द्विगुणीभूते मृते नष्टे धमर्णिके द्रव्यं तदीयं संगृह्य विक्रीय सं साक्षि
कं पश्चेत्वा कृतमूल्यं तु हरेत् ग्राह्यं जनसंसदि ऋणानुरूपं परतो गृहीतान्यं तु वर्जयेत् स्वधनं च...री कृत्य गणानां कुशैलैर्नरैः तद्
धजाति विदितं ... गृहं नापराधुयात् न षष्ठे पत्राय भ्राहिनाश्रुतं संनारर्शविषयेन हीपं द्रव्यं वं धकल्पमिति धारेश्वरः तद्धजा राम
ति विदितं नरधमर्णा विषय विश्वासविदितं नद्धनं ज्ञात्वा विदितामिति विद्याहं चिंतामणौ पारः मुञ्जः पःस्वसाधयेत्पर्मुत्तमर्णोधं ४२

मर्णिकात् सराज्ञानाभियोक्तव्यः सर्कसंसाधयंधनं यथाविषयं धर्मादीन् धनसाधनोपायान् प्रयुंजानोनराज्ञानिवर्तनीयइतितात्पर्यार्थः याज्ञवल्क्यः
प्रपन्नंसाधयंत्रर्थंनवाच्योनृपतेर्भवेत् साध्यमानोनृपंगच्छन् दंड्योदाप्यश्चतद्धनं वाच्योनिवेद्यः संप्रतिपन्नमृतर्णःसाधयन्नप्यधमर्णो
ऽर्थिनिवेदयेत्तद्वारातत्कर्षंकरोमीतिराज्ञानवक्तव्यः प्रदिनात्तु साध्यमानोधमर्णोपिहिराज्ञि निवेदयेत् तद्धनमुत्तमर्णाय्दाप्यैदंडः स्व
पंनात्परतिशतपाणिः प्रतिपन्नोऽस्वीकृतऋणोऽतिचंडेश्वरः यस्तुविप्रतिपन्नोऽन्यायवादीसनासेध्यः तथाचबृहस्पतिः नासेध्यव्यः क्रियावादीसं
दिग्धेऽर्थेकथंचन आसेधयस्तत्वनासेध्यं दंड्योभवतिधर्मतः प्रदातव्यंपवृद्ध्वतिधर्मतस्तत्वदाम्यहं एवंपत्रर्णिकोक्तेक्रियावादीसउच्यतेरू
पसंख्यादिलाभेषुपत्राद्यांनिर्दिष्टोभवेत् अन्यथावादोयोवापिसंदिग्धार्थः प्रकीर्तितः रूपेधनरूप्येसुवर्णरजताद्येसंख्यायामिपतायांसाध्यातौ
लाभेकलायांदेयाद्येयपोर्थंत्रद्वयोरर्थिप्रत्यर्थिनोर्भागनिर्दिष्टपतिर्भवतिसोर्थसंदिग्धउच्यतेपत्रंतुकुंडलीयोधनवान्भवतितत्रविवादविषयात्
द्विगुणंधनंदेयं यो वा वस्त्रिन्दवीतायंभिथ्यापावावदेत् तौन्यपेणत्यधर्मज्ञौदाप्यौतद्विगुणंधनं योभियुक्तश्राशयदोषेणानिन्हवंकरोतिश्रभि

श्री योतामित्यागमिपोगंकरोतितावभावपिश्चधर्मव्यवहारिणोन्यपेताविवादविषपादनाद्विगुणंदंडनीयाविनिसमुत्थितार्थः यमः त्रणिकःसवलोपस्तुलौग
४३ न्यात्रप्रयछति राज्ञादापयितव्यःस्यानृगृहीत्वाद्विगुणंततः नारदः त्रणिकःसधनोपस्तुदौरात्म्यात्रप्रयछतिराज्ञादापयितव्यःस्याद्गृहीत्वांशंतुविंशकं
43 विंशकंविंशतितमभागंएवंचगृहीत्वाउत्तमर्णोदंडविकल्पोदंडनीयगुणराजाभिशतायेसपादव्ययः विष्णुः उत्तमर्णोश्चेद्राजानमियात्तद्विभावितोऽधमर्णो
राज्ञोदशमभागदंडंदद्यात् प्राप्तार्थश्चोत्तमर्णोविंशतितमंदद्यात्दैत्यसस्यत्रणमित्यादिः कात्यायनः नाममर्णासमवापेनुप यत्र
र्वहृतंभवेत नत्तद्देवाम्नतोदेपंराज्ञः श्रोत्रियराजवच्च राजा देश्मिस्विनपत्रतत्रकुर्यात्दर्गासमं प्रहृतांशस्तणलाभमन्यथातुपश्चात्रमंपात्
वल्क्यः लेख्यस्यपृष्ठेभिलिखेद्दत्वादत्वार्णिको धनीचोपगतंदद्यात्स्वहस्तपरिचिह्नितं उपगतंउपगमप्रलिखनं सममन्त्रणशोधनासामर्थ्ये
पाकृतंदत्तानिनावरणील्लेख्यपृष्ठेभिलिखेत् धनीचप्रापेणपत्रंदद्यात् लेख्यासन्निधानेइदं यथाविष्णुः असमक्षदत्तानेलेख्यासन्निधानेचोत्त राम
मर्णःस्वलिखितंदद्यादितिमलपाणिः बृहस्पतिः धर्मारिनोहत्यधनंप स्त्वपरिनलेखपेत् नचैवोपगतंदद्यात्सपतदृद्धिमाप्नुयात् यत्रवृद्धिप्रनिर्दिनिक ४३
त्यनहः अपहापभागः

तत्राह नारदः विभागोर्थस्य पित्र्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैः पितृतश्चागतं पित्र्यं पितृमरणाद्यनिस्वाद्य
नधीनजातस्वत्वकमिति यावत् पित्र्यस्येति पुत्रैरिति संबंधिमात्रोपलक्षणं संबंधिमात्रेण संबंधिमात्रधनविभागे दायपदप्रयो
गात् दायभागविवादपदमुपक्रम्य नारदेन मात्रादिधनविभागस्योपदर्शितत्वात् पित्रादिपदमहत्त्वैवराषस्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो
रतिसंकृतः आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत इत्युपक्रम्य पावत्संबंधिधनविभागस्य मनुनाप्युक्तत्वाच्च दीयतइति व्युत्पत्त्या
दायशब्दो दत्तादिप्रयोगमध्यगौणः स्वत्वप्रवृत्तिनादिस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्तिरूपफलसाम्यात् ततश्च पूर्वस्वामिनः स्वत्वो
परमे पूर्वस्वामिसंबंधाधीनं यत्र द्रव्ये स्वत्वं तत्र निरूढो दायशब्दः तत्र मृतस्य प्रव्रजितस्य पतितस्य चोपरतस्य दूरस्थतारव्शा धनेषु यमं
पुत्रोऽ[illegible]श्च पुत्राः समं विभजेरन् एवमन्यत्रापि तदभावे पौत्राः तदभावे प्रपौत्राः पुत्राभ्योन्यस्य कस्माच्चापि ते पितरं

श्री सुतः तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा इति मनुवचनेन पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानंत्यमश्नुते अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्या
५५ प्नोति विष्टपं इति मनुवचनेन लोकानंत्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैरिति याज्ञवल्क्यवचनेन पुत्रादीनां जन्मप्रभृति पित्रादेः
५५ परलोकोपयोगितमहोपकारकत्वप्रतिपादनेन धनभागित्वज्ञापनात् ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः पितृणामनृ
णश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हतीति मनुवचनेनोपकारकत्वेनैव वस्तुत्वे धनाधिकारप्रतिपादनात् संस्थं गते पुत्र— मीह्य ध्येभवतीति
वैज्ञापनवचनात् मृतमितकपौत्रम तपि च पितामहकप्रपौत्रयोः पुत्रेण सहव्याधिकार इति पार्वणपिंडदातृत्वेन
उपकाराविशेषात् जीवत्पितृकपौत्रजीवत्पितामहकप्रपौत्रयोर्नाधिकारः पार्वणपिंडदानाभावेनोपकारकत्वाभावा राम
त् एषाममभावे विभक्ताविभक्तस्थावरादि धनेपत्नीत्वधिकारिणीति श्रीकृष्णतर्कालंकारस्मार्तभट्टाचार्यजीमतवाहनप्रमतनपूषा ४५

हुः विभक्तधने पत्नीत्वधिकारिणी अविभक्तधने भ्रात्रादयः क्रमेणाधिकारिणः पत्नी त्वमासा आसनमात्रभागिनी तिनुमिश्राः धर्मप
रायणासतिपत्नीप्यधिकारिणी अपुत्राशयनं भर्त्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता पत्न्येव दद्यात्तत्पिंडं कृत्स्नमंशं लभेत च इति वृहस्पति
वचनात् पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा तत्सुतो गोत्रजो वंधुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः स्व
र्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिरिति याज्ञवल्क्यवचनाच्च पतिः स्वर्गाय गुणावहित्येभ्यो दानमप्यनुमतं तत्र हारणावने देयं पतिप्री
णनकाम्यया इति वचनात् स्त्रीणां स्वपतिदायस्तु उपभोगफलः स्मृतः नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिवित्तात्कथंचन इति वच
नाच्च अपहारश्च धनस्वाम्यमुपभोगे भवति अतस्तत्कर्त्तनाशकौ आधानं विक्रयणमप्यनुमतं देहनाशे उपकारविलोपात्
तस्याः पतिपक्षपरतंत्रतानन्तु स्वातन्त्र्यं मृते भर्त्तर्यपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियाः विनियोगेर्थरक्षासु भरणेषु च ईश्वरः इति कव

२

श्री नात् तदभावे पितृपक्षः प्रभुः परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये तत्सपिण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः इति वचनात्

४५ 45 पत्नी वा पुनः सवर्णे विकल्पावसवर्णाविवाहनिषेधात् अस्मादेव धनभागित्वं अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती गुरौ स्थि-

ता पत्न्येव दद्यात् न तु पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत चेति वचनात् इति पत्न्यधिकारः पत्न्यभावे कुमारी धनाधिकारिणी पत्न्येवात्मा

तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा तस्यामात्मनि जीवन्त्यां कथमन्यो धनं हरेदिति मनुवचनात् अपुत्रस्य मृतस्य कुमारी स्व-

र्णं गृह्णीयात् तदभावे चोढा देति पराशरवचनाच्च तत्रापि विशेषः कन्या जाताधिकारिणी पश्चात्परिणीता स्वावेद्यमान-

पुत्रा परिणीता तदानीं सपुत्रा पाः संभावितपुत्रा पाश्चाद्भागिन्यात् त्वाधिकारो न तद्भ्रात्रादीनां स्त्रीधन एव तेषामधिकारात् राम

तदभावे पुत्रवत्त्वात् दौहित्रिक पिण्डदानात् धर्मिमातामहादिभोगपार्वणदानाच्च तदभावे वैमात्रेयः तद्भोग्यपितृव्यादिपिण्डत्रयमात्र ४५

दानत्वात् तत्रापि वैमात्रेयस्य संसृष्टत्वे सोदरस्यासंसृष्टत्वे तयोस्तुल्याधिकारः सोदरस्य सोदरयोः संसृष्टत्वे सोदरः सोदराणामेकत
रस्य संसृष्टत्वे परस्यासंसृष्टत्वे संसृष्ट सोदर एव गृह्णीयात् संसृष्टिनस्तु संसृष्टसोदरस्य तु सोदरः दद्याच्चापहरेदंशं जातस्य च मृ
तस्य च अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत् असंसृष्ट्यपि चादद्यात् संसृष्टो नान्यमातृज इति याज्ञवल्कीयात् अ
संसृष्ट्यपि सोदरो गृह्णीयात् सोदरस्य परमनुवर्त्तेति अन्यमातृजश्च संसृष्टो गृह्णीयात् संसृष्टपरमेव वा सोदरमभिधत्ते अत एव बृ
हद्याज्ञवल्क्यवचने सोदरेणान्यमातृजः इति जिमूतद्विपेण लिखितं तच्च पूर्वार्द्धस्य संसृष्टे त्वनुवर्तते तेन न केवलमन्यो
दर्य एव संसृष्टी गृह्णीयात् किंतु संसृष्ट्यपि सोदरः इत्यर्थः तेनासंसृष्टिसोदरेण संसृष्टिना सोदरेण च विभज्य गृहीतव्यं अ
विभक्तस्थावराणां च सोदरत्वासोदरत्वानादरेण सर्वैरेव समं विभजनीयं यथापमः अविभक्तं स्थावरं यत्सर्वेषामेव तद्भवेत् विभक्तं

श्री स्थावरं ग्राह्यं नान्योदर्य्यैः कथंचन सर्वेषां सोदरासोदराणामित्यर्थः भ्रातृपुत्रे चैवं रीतिरवसर्तव्या तदभावे भ्रातुः पुत्रः तत्रापि प्र
५६ 56 थमं सोदरभ्रातृपुत्रः तदनु वैमात्रेयभ्रातृपुत्रः त न तु धनि पितृ पितामह पिंडे धनिमातृ पितामही भोग्यत्वाभावेन सोदरभ्रातृपुत्रा
पेक्षयास्य नोपकारकात् स्वेन भर्त्रा सह श्राद्धं माता मह्यं के स्वधामयं पितामही तु स्वेनैव स्वेनैव प्रपितामही इत्यादि पुपित्रा
दि पिंडे पिंडदानमात्रा दीनां भोगश्च ते: तदभावे वैमात्रेयभ्रातृपुत्रः तदभावे गोत्रजः तत्रायं क्रमः भ्रातृपौत्रः प्रागुक्तया
ज्ञवल्क्यवचनात् धनिनः पितृपिंडदातृत्वात् सपिंडत्वाच्च अत्रापि सोदरवैमात्रेयभ्रातृपुत्रवत्क्रमो बोध्य इति श्रीकृ
ष्णतर्कालंकारः तदभावे पितृदौहित्रः धनिनः पित्रादित्रयपिंडदानात् तदभावे पितामहः दौहित्रांत स्वसंतानाभावे राम
पितुरधिकारवत् दौहित्रांत पितृसंतानाभावे पितामहाधिकारस्य सांप्रदायिक न्यायप्रसिद्धत्वात् । धनिभोग्यप्रपितामहपिंडदात ५६

त्वाच्च तदभावे पितामही अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्धनं इति मनुवचनात्
यद्यपि पित्रभावे माता तदभावे पितामह्यभावे पितामहीति सांस्थिकन्यायेन पितामहात्परं पितामह्याऽधिकार इत्यर्थः तदभावे पितृ-
व्यः धनिभोग्यपितामहप्रपितामहपिंडदातृत्वात् तदभावे पितृव्यपुत्रः तदभावे पितृव्यपौत्रः धनिभोग्यपितामहपिंडदातृत्वात्
तदभावे पितामहदौहित्रः धनिभोग्यपितामहप्रपितामहपिंडदातृत्वात् न च धनिभोग्यपिंडद्वयदातृत्वेन धनिभोग्यपिं-
डैकदातुः पितृव्यपौत्रादस्योपकाराधिक्यमिति वाच्यं पितृव्यपौत्रस्य सपिंडत्वेन बलवत्त्वात् अत्र पितामहदौहित्राभा-
वे पितृव्यदौहित्रः धनिभोग्यपितामहप्रपितामहपिंडदातृत्वात् श्रीकृष्णतर्कालंकारग्राहनश्चितं तदभावे प्रपिताम-
हः तदभावे प्रपितामही प्रागुक्तसांस्थिकन्यायसिद्धत्वात् तदभावे प्रपितामहपुत्रः तदभावे प्रपितामहपौत्रः तदभावे स्वपौ-

श्री० त्रः तेषामपि धननिभोगपतत्पितामहपिंडदातृत्वात् तदभावे पितामहदौहित्रः धननिभोगप्रपितामहपिंडदातृत्वात् तदभावे
६७ मातामहः तदभावे मातुलः तदभावे तत्पुत्रः तदभावे तत्पौत्रः मनुनात्र पारम्पर्येण पुरस्कारार्थं त्रिपुरुषपिंडः प्रवर्तते अनंतरः सपिं
47 डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् इत्याभ्यां वचनाभ्यां तत्प्रकारेणैतत्पर्यक्रमेण धनाधिकारप्रतिपादकाभ्यां तेषामधिकारप्रतिपादना
द्दायभागप्रकरणे तयोरभिधानस्य तत्प्रकारक्रमेण धनाधिकारज्ञापनैकप्रयोजनकत्वात् अन्यथैतत्प्रकरणे तदुपादा
नवैयर्थ्यं स्यात् तदभावे ऽप्रतिप्रपौत्रः तदभावे ऽप्रत्यपतिप्रपौत्रः तदभावे ऽप्रत्यप्रतिप्रपौत्रः तेषां स्वतभोग्यत्वेपदातृत्वा
त् तदभावे वृद्धप्रपितामहः तदभावे तत्पुत्रः तदभावे तत्पौत्रः तदभावे तत्प्रपौत्रः तदभावे वृद्धप्रपितामहदौहित्रः तदभावे ऽ रम
तिवृद्धप्रपितामहः तदभावे ऽतिवृद्धप्रपितामहदौहित्रः तदभावे ऽप्रत्यतिवृद्धप्रपि तत्पौत्रः तदभावे तत्प्रपौत्रः तदभावे ऽति वृद्धप्रपिता ८

महदौहित्रः तदभावे ऽस्यतिवृद्धप्रपितामहः तदभावे तत्पुत्रः तदभावे तत्पौत्रः तदभावे ऽत्यतिवृद्धप्रपितामहदौहित्रः बहवो ज्ञानयोप
त्रसंकल्याबांधवास्तथा यो ह्यासन्नतरस्तेषां सोऽन्यधनं हरेदिति बृहस्पतिवचनात् आसन्नतरत्वं च उपकारतारतम्येन त्रयाणामु
दकं कार्यमिति प्रागुक्तवचनात् अनंतरः सपिंडाद्य इति प्रागुक्तमनुवचनात् तदभावे समानोदकाः संकुल्यपदेनैव ते उपात्ता मंतव्याः त
दभावे बृहस्पत्युक्तबांधवाः एतेन अन्येपि पितृमातृबांधवा यथाक्रमं धनाधिकारिणो मंतव्याः तदभावे आचार्यः तदभावे वेदाध्यायः
शिष्यः आचार्यः शिष्य एव वेति मनुवचनाक्रमेणानयोरधिकारप्रतिपादनात् तदभावे सब्रह्मचारी सतीर्थ्यः सब्रह्मचारिण इति याज्ञव
ल्क्यवचनात् तदभावे स्वग्रामस्थाः सगोत्रजाः तदभावे तत्पाविद्याः समानप्रवराः पितृगोत्रार्षसंबंधाद्रिक्थं हरेयुरिति वचना
त् तदभावे स्वग्रामस्थाश्चैव विद्यात्वादिगुणोपेता वा ब्राह्मणाः एतेषामभावे सन्निपातादीनां धने राजा ब्राह्मणवर्ज्जं राजगामीति वचनात् ब्रा

श्री॰ ह्मणस्य सर्वेषामप्यभावे तत्राह्मस्वधनहारिणस्त्रैविद्याः शुचयो दान्ता एवं धर्मो न हीयते इति मनुवचनात् तदभावे ग्रामान्तरस्य ब्राह्मणा

४८ 48 स्याधिकार इति अथ वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां धनभागिनः तत्र नैष्ठिकब्रह्मचारिणो धने आचार्यो ऽधिकारी यतिधने सच्छिष्यो ऽध्या

सशास्त्रश्रवणधारणानुष्ठानदक्षिणो ऽधिकारी वानप्रस्थधने धर्मभ्रातैकतीर्थो ऽधिकारी वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामस्वधनभा

गिनः क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिन इति याज्ञवल्क्यवचनात् क्रमेणाप्रतिलोमक्रमेणेत्यर्थः अथ स्त्रीधनाधिकारिणः त

त्रादौ स्त्रीधनं निरूप्यते तत्र विष्णुः पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतं आधिवेदनिकं बन्धुदत्तं शुल्कान्वाधेयकमिति स्त्रीधनं अ

न्वाधेयकमाह कात्यायनः विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात् स्त्रिया अन्वाधेयं तदुक्तं लब्धं बन्धुकुलात्तथा ऊर्द्धं लब्धं च यत्किंचित्संस्कारात्

प्रीतितः स्त्रिया भर्तुः पित्रोः सकाशाद्यदन्वाधेयं तदुक्तं बन्धुपदेन मातापित्रोरुपादानं तेनायमर्थः भर्तृकुलेन संबन्धिनां श्वशुरादीनां ४८

मातापितृद्वारेण संबंधिनां मातामहपितामहादीनां सकाशात् विवाहात्परतोपलब्धं धनं तदन्वाधेयमिति प्रथमवचनार्थः विवाहा
त्परतो भर्तुः पित्रोर्वा सकाशाद्यल्लब्धं धनं तदन्वाधेयमिति द्वितीयवचनार्थः विशुद्धत्वेन च बंधुपदं मातुलाद्यभिप्रायं पित्रादीनां
स्वस्वपदेनैव निर्दिष्टत्वात् मनुकात्यायनौ अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतितः स्त्रियै मातृभ्रातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतं त
था नारदः अध्यग्न्यध्यावाहनिकं भर्तृदायस्तथैव च भ्रातृदत्तं पितृभ्यां च षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतं तथा कात्यायनेन विवाह
काले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसंनिधौ तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितं यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पैतृकात्
अध्यावाहनिकं नाम तत्स्त्रीधनमुदाहृतं विवाहकालश्च वृद्धिश्राद्धादिपत्न्यभिवाहान्तकालः तत्काललब्धमेव धनं यौतुकं प
मिश्रणे इति धात्वनुसारेण मिश्रमाचष्टे स्त्रीपुंसयोरेकशरीररूपता यतो विवाहाद्भवति तथा च श्रुतिः अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मां

श्री संत्वचात्वचमिति पैतृकाद्रिक्थे कश्चेद्येणापि भ्रातृमातृकुलाद्गमने पहृतं भर्तृगृहं नीयमानातदध्यावाहनिकं भर्तृदायो भर्तृधनं धनं भर्तृ

५९ दत्तस्याभिधानात् नारदेनापि भर्तृदत्तमनभिधाय भर्तृदायस्याभिधानात् अन्यत्रापि भर्तृदत्तं भर्तृदायपदप्रयोगो दृष्टः यथा कात्या

५१ यनः भर्तृदायं मृते पत्यौ विन्यसेत्स्त्री यथेष्टतः विद्यमाने तु संरक्षेत् क्षपयेत्तत्कुलेन्यथा अत्रास्यार्थः भर्तृदत्तं धनं भर्तरि मृते यथे

ष्टं विनियुंजीत जीवति तु तस्मिन्स्वयमेव रक्षेत् नाशयेत् ज्ञापनार्थं आह याज्ञवल्क्यः पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतं आ

धिवेदनिकं चैव स्त्रीधनं परिकीर्तितं यच्च द्वितीयविवाहार्थिना पूर्वस्त्रियै पारितोषिकं धनं दत्तं तदाधिवेदनिकं अपि च स्त्री

लाभार्थत्वात्तस्य तथाह देवलः वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् भोक्त्री तत्स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि वृत्तिरत्राद्या राम

दत्तं शुल्कमाह कात्यायनः गृहोपस्करवाह्यानां दोह्याभरणकर्मिणां मूल्यं लब्धं तु यत्किंचित् ततः शुल्कं परिकीर्तितं स्त्रि ५९

पाणिग्रहादिकर्मरूपशिल्पिस्वभर्तृद्वारेणागृह्यादिनिष्पादनादुत्क्रोचविधपान्येभ्योपहृत्यंतत्तुस्त्वंतदेवमत्स्यंभर्तृप्रेरणार्थत्वात् उ
पस्करोमार्जनीवाह्याबलीवर्दादयः दोत्याधेनवःलाभोस्निध्यादेः तथाव्यासःविवाहकालेपतत्किंचित्तवदायो दिश्यदीयते क्रम
पोस्तद्धनं सर्वमविभाज्यंचवंधुभिः३दिश्येतिकन्यायारद्दंभवतुरन्युद्दिश्यपद्ददायपद्दानंतनपुत्र स्तेनदृभिसंधिं विनापीन्यर्पः त्र
तएवविवाहकालदर्शनपदर्शनार्थंनिखनरेतदेवप्रयोजकंदात्रभिसंबंधिनिमित्तत्वात्सत्वसत्त्वाच्च यामारिणंकंचकं पदत्तंदुहि
तुःपत्येस्त्रियामेतदन्वयात् मतेजीवतिवापत्यौनदम्यत्यमतेस्त्रियाः विवाहदत्तिनविशिनष्टि अभिसंधिलुद्दिश्यवपाभिधा
नादेवलब्धत्वात्रोक्तं नदेवमत्र्यवसिष्ठतसंख्या स्त्रीधनकीर्तनमात्रसंख्याविव । स्तिनार्किंतुस्त्रीधनकीर्तनपराणि मुनिवच
नानितदेववस्त्रियाधनं पत्रभर्तृतः स्वानंत्रेणाज्ञानविक्रयभोगान्कर्तुमधिकारेनितदिदंसंक्षिप्याहकात्यायनः शिल्पैर्लब्धंच

श्री हितंप्रीत्याचैवयदन्यतः अन्यत्रतु पितृमातृभर्तृकुलव्यतिरिक्ताद्यल्लब्धं शिल्पेनच चित्रकर्मसूत्रकर्तनादिनायदर्जितंतत्रभर्तुः स्वाम्यं
५० स्वातंत्र्यंचनास्ति यद्यपिभर्त्रागृहीतुमर्हति तेनतदुभयधनस्यस्त्रीस्वामिकत्वेपिनतस्याः स्वातंत्र्यविषयः किंतुवचनबलाद्भर्तुरेव
50
स्वातंत्र्यविषयः तथाचस्त्रियास्तद्धनविनियोगेभर्त्रनुमत्यपेक्षेति स्त्रीधनंस्मृतं स्त्रियाःस्वातंत्र्येणयथेष्टंविनियोगार्हंस्मृतं
तेननस्त्रियाश्चपिधनंनस्त्रीधनेचस्वातंत्र्यात् एतद्यानिरिक्थधनंतुस्त्रियास्वदानविक्रयाधिकाएत् नहीह कात्यायनः
ऊढयाकन्ययावापिभर्तुःपितृगृहेपि वा भर्तुःसकाशात्पित्रोर्वालब्धंसौदायिकंस्मृतंसौदायिकंधनंप्राप्यस्त्रीणांस्वातंत्र्यमिष्य
ते यस्मात्तदानृशंस्यार्थंतैर्दत्तंतत्प्रजीवनं सौदायिकेसदास्त्रीणांस्वातंत्र्यंपरिकीर्तितं विक्रयेचैवदानेचयथेष्टंस्थावरेष्व राम
पिसुदायसंबंधिभ्योधनंलब्धंसौदायिकं अन्येषांस्वमजत्स्यस्थावरेपिभर्तृदत्तमात्रेस्त्रियादानानधिकारः नहीहनार ५०

दः भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मृतेपि तत् सा यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते अत्र भर्तृदत्तेपि विशेषणाद्भर्तृदत्तस्था
वराद्दते अस्मत्स्थावरं देयमेव अन्यथा पथेवं स्थावरे युपी तिविरुध्यते भर्त्तापि यद्यपि दुर्भिक्षादौ भर्त्तनाक्षमस्त्रिया गृही
तुमर्हतीतिनान्यथा यथाह याज्ञवल्क्यः दुर्भिक्षे धर्मकार्ये वा व्याधौ संप्रतिरोधके गृहीतं स्त्रीधनं भर्त्ता न स्त्रियै दातुमर्हति संप्र
तिरोधके उत्तमर्णादिनासंधनप्रापर्यन्ते स्नानभोजनादिप्रतिबंधे अन्यत्र पुनरधिकारमाह कात्यायनः नभर्त्ता नैव च सु
तो न पिता भ्रातरो न च आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः यदि त्वेकतरोऽमीषां स्त्रीधनं भक्षयेद्बलात् सवृद्धिं प्रतिदा
प्यः स्याद्दंडं चैव समाप्नुयात् तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत्प्रीतिपूर्वकं मूल्यमेव सदाप्यः स्यात्यदासौ धनवान्भवेत् अ
पचेत्सद्दिमार्यस्यात्रचनां भजते पुनः प्रीत्या भिसदमपचेत्प्रतिदाप्यः सतद्बलात् ग्रासाच्छादनवासानामाच्छेदेपत्र

श्री पोषितः तत्र स्वमाहरीतस्त्री विभागमदित्सूनां तथा सहद्धिमिति वचनात्बलाद्गृहीतं स्त्रीधनस्य पद्मार्थमिति शेषः अतो न स्त्री
५१ धनविशेषणं तथा स्वे सहद्धीत्येव बाधस्यादि निर्मूलमेवेत्येवकारेण द्धिव्यवच्छेदः स्त्रिया धनं गृहीत्वा परस्त्रपरभा
51 र्यासहवसतितां चावजानीते गृहीत्वा परस्त्रपरभार्यासहवसतितां चावजानीते गृहीतधनं राज्ञा बलाद्दापयितव्यः
भक्ताभ्यादनादिकं यदि भर्तानिदद्यान्नित दातदपि स्त्रियात्रा रूप्यं गृहीतव्यं भर्तरिमतेनतत्रापि पोष्यांशं दित्सूनां देवर
हीनां सकाशाद्दारहीतैस्तदर्थः कात्यायनः अपकारक्रिया युक्ता निर्लज्जा चार्थनाशिनी व्यभिचाररता या च स्त्री धनं न च सा
र्हति इति स्त्रीधनलक्षणं प्रोक्तानिरिक्त स्त्रीधने च पुत्रकन्ययोस्तुल्याधिकारः सामान्यं पुत्रकन्यापां मनापो स्त्रीधनं स्त्रि ५१
यां अप्रजायां हरेयुस्तो माता भ्राता पिता पिचेति हरेयुरीप पूर्वोद्धृतं जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः भजेरन्मात्र

कत्तव्यं भगिन्यश्च सनाभयः इति पिंडादरुपकार धनमनुवचनाच्च सामान्यं साधारणं समं ज्येष्ठोद्धाररहितं भगिन्योत्राप्रत्ता विवासि
ताः तथा च बृहस्पतिः स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी अप्रत्ता चेत्समस्तन्तु लभते मानमात्रकं अपत्यानां पुत्राणां तदंशि
नी पुत्रसमांशिनी समुदाये मानातु सारेणाकिंचिद्देयमिति चंद्रेश्वरः जीमूतवाहनेन तु चतुर्थपादेन लभेन्मानकं धनमि
ति प्रकटितं सनाभयः सहोदराः एतयोरन्यतराभावेऽन्यतरस्यैव तदभावे चोरसायास्तत्र पुत्रवत्ताः संभावितपुत्रायाश्चतुस्याधि
कारः स्वपुत्रद्वारेण पार्वणे सपिंडीकरणादूर्ध्वं पितृपितृभ्यः प्रदीयते सर्वेषां शाहरामानारति धर्मेषु निश्चयः इति शातातपोक्त
तद्भोगोपपत्तिपिंडदानसंभवात तथा च नारदः पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसंतानदर्शनादिति तयोरन्यतराभावेऽन्यतरस्याः तद
भावे पौत्रः तदभावे दौहित्रः पार्वणे तद्भोगोपपत्तिपिंडदातृत्वात् दौहित्रोपि ह्यमुत्रैनं संतारयति पुत्रवत् इति मनुवचनात् दौहि

श्री प्रपौत्रधनाधिकारे शृणत् अत्र पुत्रेणापरिणीतेदुहितृवर्गीयातु वाधनपुत्रेणवाप्यदुहितृपुत्रवा धनस्याप्यंत्वाच्च तदभावे प्रपौत्रः तदभा
५२ वे सपत्नीपुत्रः एतेषां तद्गोत्रपति पिंडदातृत्वात् ततो वंध्याविधवाचतस्य तदधिकारिणो तयोरपि तत्प्रजात्वात् प्रजासामा
52 न्याभावे भार्या भर्तुरधिकारात् अप्रजस्त्रीधनं भर्तुर्वा स्याद्विषुचतुर्ष्वपि इति मनूक्तेः एतयोरेकतरस्याभावे वान्यतरस्याः तदभा
वे ब्राह्मादि विवाहपंचक विवाहितायाः धने पौत्रकवत् भर्तुः तस्मात् भ्रातृपितृणां क्रमशोऽधिकारः आसुरादित्रिकलत्रे तु
पौत्रकवत् तयोरभावे माता तदभावे पिता तदभावे भर्ता एतत्पर्यंताभावे व्यवस्था वक्ष्यते विवाहकाले तत्पूर्वापरकाले
वा स्त्रियै पैतृकदत्तं पित्रा दत्तं तत्र तद्धने प्रथमं कन्यायाः परिणीतायाः अनंतरम् ऊढायाः पुत्रवती संभाविता पुत्रायाः तदनंतरं वंध्याविधव रम
योः सर्वदुहित्रभावे पुत्रादेः पैतृकधनांतरवत् क्रमेणाधिकारः स्त्रियाः पैतृकं वैवाहिकं पित्रादत्तं कपंचक ब्राह्मणादि तु रोगेन कन्या ५२

तदपत्यस्यवाभवेत् इतिमनुवचनात् अत्रपित्र्यादृतमितिविशेषणात् विवाहसमयपादन्यत्रापिपितृदत्त इतंतन्नपत्यं कन्यांपा
लद्नंतरंतदपत्यस्यपुत्रस्येत्यर्थः ब्राह्मणीपदंचात्रवा इद् निहापभागः पौत्रकधनेसत्यपिपुत्रेदुहितरोऽधिकारिणः नत्वप
पत्यं वाग्दत्तानामभावे वाग्दत्तानामभावे चोढानां तत्रपुत्रवत्याः संभावितपुत्रापाश्चपुत्रवत्याऽधिकारः मातुःपारिणाय्यं स्त्रियोविभजेरन्
इतिवसिष्ठोक्तेः मातृश्च यौतकं स्यात्कुमारीभाग एव सः इतिमनूक्तेः स्त्रीधनंदुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानांचेति गौतमी
यात्तु पारिणाय्यं परिणयनकालब्धं परिणयनकालश्चविवाहपूर्वापरीभूतकालः सच वृद्धिश्राद्धारंभकाल प्रवृत्तिपर्यन्ताभि
वाहनोत्तरतिस्मात्ताः पारिणाय्यपदपरिभाषादर्शकं च नास्तीति रत्नाकरः अप्रत्तानामवाग्दत्तानां अप्रतिष्ठितानामीषदर्थेन
चचकारात्समूढानां अत्रलघुदुहितृणामिति सामान्यतः सर्वदुहितॄणामधिकारप्राप्तौ अप्रत्तानामित्यादेरुक्त मार्थत्वे

श्री नैवसापत्नकं तेनावाग्दत्तावाग्दत्ता सभ्यस्तानां क्रमेणाधिकारइत्यर्थः तयोरभावे वंध्याविधवयोस्तत्स्याधिकारः तमोरपितत्रजात्वात्
५३ 53 अत्रकुमारीवाग्दत्तावाजाताधिकारानंतरं परिणीतासती पश्चाद् वंध्यात्वेनावधृता उत्तमनुस्मायैव मतात ह्यानत्सांम्नता पांतसंक्रां
तमात्र धनेतद्गामित्वोक्ष्य पुत्रवती संभावित पुत्रयोरपयोरभावे वंध्याविधवयोरप्यधिकारः नजु नद्भर्तुः भर्त्र्यधिकारस्य स्त्रीधन
मात्रविषयत्वात् अस्यच संक्रांतधनत्वेन स्त्रीधनत्वाभावादिति वोध्यं तदभावे पुत्रः मातुर्दुहितरः श्चैव मरणात्ताभ्य ऋते
न्वयः इतियाज्ञवल्क्य वचनात् ऋणात्म्नात ऋणात् शेषमवशिष्यंता भ्योदुहितृभ्यो ऋते पिताकुमाभावे दौहित्रः तत्पुत्रयो
त्रः पुत्रवाधिकाराः पुत्रेणावाध्य पुत्रपुत्र ग्राध्य स्यव्याप्यत्वात् दौहित्राभावे पौत्रः तदभावे प्रपौत्रः उपकारकत्वात् तस्मात् तद ५३
भावे सपत्नीपुत्रः मातृः स्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितुःस्वस्वसा श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः यदासा सौरसो

नस्मात्पुत्रो दौहित्र एव वा तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्त्रीयायाः समाप्नुयादिति शङ्खस्मृतिना सुतपदेन सपत्नीपुत्रस्याधिकारप्रतिपादना
त् अन्यथा सुतपदस्यौरसविशेषणतेन वैयर्थ्यापत्तिः सपत्नीपुत्रसत्वे देवरादेरधिकारापत्तेश्च तदभावे सपत्नीपौत्रः तदभावे स
पत्नीप्रपौत्रः तयोः स्वभोग्यस्वभर्तृपिण्डदातृत्वात् एतत्पर्यन्ताभावे ब्राह्मयादिविवाहपंचकलब्धपौतकधने भर्ताधिका
री ब्राह्मदैवार्षगांधर्वप्राजापत्येषु यद्धनं अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते इति मनुवचनात् ब्राह्मादिविवाहमा
ह याज्ञवल्क्यः ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलंकृता यज्ञस्थ ऋत्विजे दैव आदायार्षस्तु गोद्वयं इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या
दीयतेऽर्थिने स कायः पावयेत्तज्जः षड्वंश्यान् सहात्मना आसुरो द्रविणादानात् गांधर्वः समयान्मिथः राक्षसो युद्धहर
णात् पैशाचः कन्यकाछलात् भर्तुरभावे भ्रातुः बंधुरन्तं तु या शुल्कमन्वाधेयकमेव च अप्रजायामतीतायां बांधवा

श्री सत्त्वाग्र्युपरीति याज्ञवल्क्यवचनात् अत्र बंधुपदेन मातापित्रोरुपादानं अतएव भ्रातरो वांऽपितृभ्यां च पदसंदर्भहितः एष्ठावरं ध

५५ नं अप्रजामप्यातीतां यां भ्रात गामीतुमर्वरा इति यापनैकवाक्यत्वात् अतराव सष्ठाव रसनहरणा दुंसापूयन्यापेना पर धनस्यापि

54 त्वा भरतिश्रीकृष्णतर्कालंकारः सर्वत्रापदेन ब्राह्मा द्याष्टविवाहपरिग्रहः तदभावे माताऽधिकारिणी तदभावे पिता भगिनी

शुल्कं सौदर्याऊर्द्धं मातुः पितुः तत्पूर्वं चैके इतिकात्यायनवचनात् आर्षः भगिनी शुल्कं प्रथमं सोदर्यगामिनेषामभावे मा

तुः तदभावे पितुः पूर्वं चैके इतिपरमतं सपत्नीप्रपौत्र पर्यंतामभावे आसुर सप्समये शाचविवाहत्रि कल्लध्यंतत्स्त्री धनं जीवत्पपि

भर्तरि मातामही यान तदभावे पिता य द्यसास्वाद्गुमंदत्तं विवाहे यसुरादिषु अतीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तदिष्यते इति ५६

वचनानंक्रमागतवः पुनपरधिकारे पित्रोरित्यभिरद्यात् कन्या धने मातुरभावे पितुरधिकारश्रवणात् अत्रापितस्यात्वस

पुक्तत्वात् एषांपुनरभावे तद्धनं भर्तुः यथा काम्यापन्नः बंधुदत्तं च बंधुनामभावे भर्तृगामितत् बंधुर्मातापिता च वं धनमभा
वे तस्य नेन भ्रातृस्याभावे तस्यापि स्थितं ततो ब्राह्मादिविवाह पंचलब्ध्यपौतृक धनेतु भर्तृपर्यंतत्भावे आसुरादिविवाहत्रिकल
ब्धे पौतृके तु भर्तृपर्यंताभावे त्वन्येषु सत्सु सर्वे पितृमुच्यते बृहस्पतिः मातुः स्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितुः स्वसा श्वश्रूः
पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः यदासामौरसो न स्यात्सुतो दौहित्र एव वा तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्रीयाद्याः समाप्नुयुः
औरसपदं कन्यापुत्रोभयपरं सुत इति सपत्नीपुत्रपरं न त्वौरसविशेषणापरं वैयर्थ्यात् सपत्नीपुत्र सद्भावे स्वस्रीयाद्य
धिकाराप त्तेश्च न तत्सुत इति पौत्र सपत्नीपौत्रपरं न तु कन्यातो दौहित्रोभयपरमपि कन्यापुत्रस्य दौहित्रपदेनोपात्तत्वात दौ
हित्रसुतस्य स्वभोग्यस्वभोग्यभर्तृपिंडदानानधिकारात् वा शब्दात्सपौत्रसपत्नीप्रपौत्रयोः समुच्चयः अत्रपिंडदान विशेषणो

श्री वभगिनीसुताहीनाबराणांमधिकारः क्रमः प्रत्येतव्यः पाठक्रमादर्थक्रमस्यबलवत्वात् अन्यथासविशेषेहैवरादेराधिकारेसर्वत्रिन
५५ विरोधः स्यात् तत्रप्रथमंदेवरः नसिंडतद्भर्तृपिंडुतम्हर्तृदेयपुरुषत्रयपिंडदत्वात्सपिंडत्वाच्च ज्येष्ठभ्रातृस्त्रीधनेऽप्यधि
55 कारीतदभावेदेवरभ्रातृश्वसुरसुतौतुल्याधिकारिणौततपिंडुतद्भर्तृपिंडभर्तृदेयपुरुषद्वयपिंडदत्वात्सपिंडत्वाच्च तदभा
वेस्वभगिनीसुतः तत्सिंडत्वस्वत्रदेयतत्पित्रादिपुरुषत्रयपिंडदानाच्च तदभावेभर्तृभागिनेयः पुत्राद्दुर्दुर्बलत्वेनत
त्स्यानपातिनोऽपिभगिनीपुत्रभर्तृभागिनेयपोस्तपैवतत्सावस्नत्साप्यत्वात् तद्भर्तृदेयपुरुषत्रयपिंडदत्वात्तिंडदा
नात्तद्भर्तृपिंडदानाच्च तदभावेस्वभ्रातृपुत्रः नसिंडतत्पत्रदेयपित्रादिपिंडरूपदातृत्वात् तदभावेस्वजामाताश्वशुरपोऽपि राम
उदानात् राषांषणांपुनरभावेश्वशुरभ्रातृश्वश्रूदेः सपिंडानंतरक्रमेणाधिकारः तदभावेऽधसनसकुल्यानामधिकारः तद ५५

भावेऽर्द्धतनसकुल्यानामधिकारः तदभावे समानोदर्याः तदभावे सगोत्राः तदभावे समानप्रवराः तदभावे ब्राह्मणो धने स्वत्वामश्रो
त्रियादेरधिकारः क्षत्रियादिधने राज्ञस्त्वाधिकार इति इति स्त्रीधनाधिकारिणः अथ पविभागानधिकारिणः कथ्यंते तत्रपुंस्त्वहा
सेनाधिकविज्ञापनार्थं क्लीवपतितजन्मांधवधिरोन्मत्तजडमूकनिरिंद्रियपितृद्विट्पंगोपपातिकाऽपपातिकर्मस्थपतितपुत्रावि
कित्सारोगार्त्तकुविशारश्चैलोपारिरहितनपोविज्ञानवर्जिताचारहीनलिंगिप्रव्रजितोऽन्यापोपार्जितवित्तकपङ्गु स्त्रैमोटासुतस
गोत्रनियोगोत्पन्नाराने नाधिकारिणः मते पितरि क्लीवकुसुमत्तजरागान्धकाः पतितः पतिनास्तिंगाह्यांशभागिनः एषां
पतितवर्ज्जैभ्योभुक्तावस्त्रंप्रदीयते तत्सुताः पित्र्यंदायांशंलभेरन्दोषवर्जिताः इति देवलीयात् पितृद्विट् पतितः पंडोयश्चस्या
दौपपातिकः औरसा अपि नैतेंऽशंलभेरन् क्षेत्रजाः कुतः इति नारदीयात् अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यंधवधिरौ तथा उन्मत्तजडमूका

श्री· श्रपेच के विभिएं द्विपाः इतिमानवीयात् शास्त्रशौचपरिरहित स्तपोध्यानविवर्जितः आचारहीनः पुत्रस्तु पुत्रोद्धार समस्तुसः इति
५६ 56 कात्यायनीयात् सर्व एव विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनमिति याज्ञवल्क्य वचनात् पतितस्तत्सुतः क्लीवः पंगुरुन्मत्तको जडः अं
धोऽचिकित्स्यरोगार्त्ता भर्तव्यास्ते निरंशकाः इतिमनु वचनात् सर्वे हि धर्मयुक्ता भागिनो भवंति यस्तु धर्मेणाद्रव्यं प्रतिपादयति
ज्येष्ठोपि तमभागं कुर्वीत इत्यापस्तंब वचनात् अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्राद्यश्च जायते प्रव्रज्यावसितश्चैव न रिक्थं तेषु
कर्हिचित् इति कात्यायनीयाच्च क्लीबः कात्यायनेनाभिहितो यथ्यानमत्रे फेलनं पस्यवि प्राग्वास्तुनिमज्जति मेढ्रश्चोत्मा
द्युक्ताभ्याहीनः क्लीवः स उच्यते जडो हि नावधारणाक्षमः इति मिताक्षराः धर्मज्ञास्ते निरस्ता हरन्ति स्मार्त्ताः लिंगीक पश्वुतथा एम
रीपिद् द्विट् पितारि जीवति तत्ताडनादिकं नम्यते न ब्राह्मणादि विषये वर्णाजि स्वारक्तो मूकः निरिंद्रिय पाय पारि विकलः पंडोल ५६

पुंसक विशेयः अपपातिकः राजव धादिसेषेराणांधवैर्मित्रोद्रकी रुतः उपपातिक इति पस्तित्ताना नोपपात कपतद इति स्मार्तोःजा

तं धनमपि रोश्च स्वभावतोन त्वागंतु कहेतोरं धव धिरोजन्माव ध्यं धवाधिराधितर्पः विकर्मस्थः अति स्मृतिनिषिद्धकर्मा सक्त्कार

पञ्चाग्नं नग श्रुतीति पुंग रितिश्री रुतः सर्वकालंकारः पद्दानगष्ठं नीतिरायभाणः अत्र मोदासुतः हीनवर्णापरिराप्पनानंतरं उत्त

मवर्णस्त्रीप रिणपने द्रुपोरपिअत्र मोटावंतपोः पुत्रः सगोत्रात्त्रियोगेनोमन्तः अत्र मोटापाम पिसवर्णोन परिरोत्रीन्माहि

तः पुत्रोधनाधिकारी अत्र मोटाम पिअसवर्णजोतोऽपित दाह कात्तापनः अत्र मोरासुन स्त्र क्षपी सर्णा अपदापितुः असव

र्णप्रसूत अत्र मोटापासु पोभवेत् प्रतिलोमप्रसूतापास्तस्याः पुत्रीनरक्षपभाक् एतेषां मध्ये पतित भित्राः ग्रासाछाद

नैर्भर्तव्याः तदाह बौधायनः अनीतव्यवहारान् ग्रासाछादनै र्विभ्रयुरं धजडक्लीबव्यस नित्याधितानां अकर्मिणः पतितजा

श्री नवर्ज्जनेनतस्याः पातित्यादिदोषरहितायाश्चेत् अधिकारिणः कन्याश्चविवाहपर्यन्तं भर्तव्याः अपुत्रयोषितश्चसाधुवृत्तयोभर्तव्याः व्य
पृ भिचारिण्यः पतिप्रतिकूलाश्चनिर्वास्याः यथाह अपुत्रयोषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च
52 सुतश्चैषां प्रभर्तव्या यावद्वै भर्तृसात्कृताः तत्सुताः पातित्यादिदोषरहिताश्चेदधिकारिणः अथ विभाज्यमविभाज्यं चोच्यते
तत्रपितृपितामहोपार्ज्जितं साधारणसंबंधेन साधारणद्रव्यापारेण साधारणधनोपघातेनार्जितं विभाज्यं यथाह कात्यायनः
पैतामहं च पित्र्यं च यत्किंचित्स्वयमर्जितं दायादानां विभागे तु सर्वमेतद्विभज्यते स्वयमर्जितमसाधारणप्रयोजकद्र
व्यव्यतिरेकेणोत्पादितं द्रव्यं तेन साधारणधनोपघातार्ज्जिते अर्जकस्य भागद्वयं इतरेषामेकैकांशितं साधारणांसमाश्रित्य रम
यत्किंचिद्वाहनाद्युपधं शौर्यादिना प्राप्तं धनं अन्यानतरणत्र भागिनः तस्य भागद्वयं प्रोक्तं शेषास्तु समभागिनः इति व्यासवचनात् अ ५१

त्र भ्रातर इत्युपलक्षणं पितृव्यादयोपि बोद्धव्याः तस्यार्जकस्य एतं चैतत्स्वार्जकस्य साधारणधनद्वारेणाशरीरप्रयासेन चार्जकानां तु
केवलसाधारणद्वारेणार्जितत्वात् एवं यत्र केनशरीरव्यापारमात्रेणापचारेणवासाधारणधनशरीरप्रयासाभ्यां त्वर्जितं धनं त
त्र शरीरप्रयासमात्रेणार्जकस्यैकांशित्वं धनशरीरप्रयासाभ्यामर्जकस्य द्व्यंशित्वं न्यायप्राप्तम् इति श्रीकृष्णतर्कालंकारः साधारण
धनोपघातेपि पुत्रस्य पावतोंशस्यास्यस्य महतो वा उपघातस्तदनुसारेण भागकल्पना कार्येति जीमूतवाहनादयः प्राहुः अत्र
नुपघातार्जितमर्जकस्यैव नेतरेषां तत्रापि विद्यालब्धधने विशेषः वक्ष्यमाणवचनपटलात् विद्यालब्धधनेष्वन
पघातार्जितेपि समविद्याधिकविद्ययोरेकांशः न्यूनविद्याविद्ययोर्नांशः नाविद्यानां तु वैद्येन देयं विद्याधनं कथंचित् समविद्या
धिकानां तु देयं वैद्येन त[smudge]मिति कात्यायनीयात् मध्यपादितविद्यापरमुभाभ्यां संबध्यते कात्यायनवचने समधिविद्याधि

श्री कविधानामित्यर्थः तत्रापि विशेषः पितृपितामहपितृव्यभ्रात्रादिभ्यः प्राप्तविद्यानां विद्यालब्धधने न्यूनविद्याविद्ययोरप्येकै
५८ कांशः यथाकात्यायनः कुले विनीतविद्यानां भ्रातॄणां पितृतोपि वा शौर्यप्राप्तं च यद्वित्तं तद्विभाज्यं बृहस्पतिः अप्राप्तविद्याश
58 ह्याभ्यां पितामहपितृव्यादपः समुद्भिन्नाः शौर्यप्राप्तसाधारणधनोपघातेन शौर्यार्जितं धं साधारणाधनोपघातार्जितधनस्याविभ
ज्यत्वप्रोक्तत्वात् विद्याभ्यसनोऽभ्यासात् कुटुंबपोषपरोभ्यानास्वसाधारणधनशरीरपालनाभ्यां संवर्धपतितत्स्थानद्विद्या
र्जितधने तमर्वस्य सर्व्वप्येकोंशः कुटुंबं बिभृयाद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः भागं विद्याधनात्तस्मात्स लभेताश्रुतोपि सन् ४९
रतिनारदीपात् अश्रुतोऽमूर्खः तत्र विद्याधनमाह कात्यायनः उपन्यस्ते तु यत्लब्धं विद्यया पणपूर्वकं विद्याधनं तु तद्विद्या ५०
न्नद्विभागेनयुज्यते शिष्यात्त्वार्त्विज्यतः प्रश्नात्संदिग्धप्रश्ननिर्णयात् स्वज्ञानशंसनाद्वादाल्लब्धं प्राध्ययनाच्च यत् विद्याधनं

तुतस्माद्भूर्विभागेनतत्रवुन्माने शिष्ये प पितृधर्मोपंमूल्याद्यत्राधिकंभवेत्परं निरस्यपत्नवंधं विद्यापापरणपूर्वकं विद्याधनंतनादि
घात्रविभाज्यं इदृहस्पतिः एतंयामर्थः परिभवानभद्रकमुपन्यस्यतितदाभवनेत्रताभृद्संहानव्य मिपतिपणितंनद्रुद्रोपन्यासे
नपत्सणितंलब्धं धनंतत्रविभाज्यं नथाशिष्यादप्याप्तितात् इति कुर्मकरणेनपजमानाद्वारमित्रणादिरूपेलब्धं पयत्र
किंचिद्विद्यायाः प्रश्ने कृतेनत्रसमस्यणतरेणापरितोषादपलितमेव किंचिद्वनेरलातितपासं दिग्धप्रश्न निर्णयात्संदिग्धा
र्थस्यनिश्चयार्थप्रश्नेकृतेनत्तिर्णयजननात् योन्यस्मिन् शास्त्रेसमसंशयमपनयतितस्येमुवर्णादिकंदास्यामीति अकेनस्य
संशयमपनीयपलब्धं अपवावादिनोः कुत्रचिद्धादविषयेसंदेहन्यापकरणार्थमागतयोःसभ्यत्वे रूपयोगेनपलब्धं नथास्वता
नशंसनात्शलाकादिगुप्तस्थानंप्रकाश्यप्रतिग्रहादिनापलब्धं नथावातादादिवादपेर निर्जित्यपलब्धं एकस्मिन्देपेवस्तुनिबहूनां

श्री ब्राह्मणानां समुत्थाने येन प्रकृष्टवेदमधीत्य प्राप्तं धनं तथा शिल्पविद्यया चित्रकरसुवर्णकारादिभिर्यल्लब्धं तथा एतेन परं निर्जित्य प
५९ 59 लब्धं तत्सर्वं विद्याधनमविभाज्यमितरैः सहेति अत्रापि विशेषमाह कात्यायनः परभक्तोपयोगेन विद्या प्राप्तान्यतस्तु या तया लब्धं
धनं यत्तु विद्यालब्धं तद्वाह्ये पितृद्रव्यानिरिकृतः प्राप्तयाकया विद्यया प्राप्ता भारण धनोपघातमंतरेणापद्यर्जितं तत्सम
विद्याधिकविद्यैरेव विभाज्यं न तु न्यूनविद्यादिभिरिति स्थितं पितृद्रव्योपघातेन पुत्रार्जितधनस्य पितुर्द्वंशिः अर्जकस्य भा
गद्वयं इतरेषामेकैकांशित्वं साधारणधनानुपघाते तु पितुरंशद्वयं अर्जकस्य पिता वहेद्वे इतरेषामनंशित्वं पितृधनं एव गु
णवताभ्यामर्द्धहरः द्व्यंशित्वे इति तत्र पमागः द्व्यंशहरो वार्द्धहरो वा पुत्रवित्तार्जितात्पिता इति कात्यायनीपात् पद्यस्यप्र एम
योजनार्द्धं पुत्रकादिपितुर्द्व्यांतरसत्वे तन्नस्वादिभिः सह विभजनीयं गोप्रचारश्चरण्या चचस्त्रं यच्छागयोजितं प्रायोऽस्यं नविम ५९

श्रेन शिल्पार्थ्यं च बृहस्पतिः इति कात्यायनीयात् तस्माद्दद्येत् त्र्यंशानु समेरान् द्रव्यस्य मूल्यं स्यादर्हं शौर्य धनं भार्याधनं प्रसादलब्ध
धनं साधारणधनोपघातं विनार्जितमेकमासीन्यविभाज्यानि शौर्यभार्याधने चोभे पञ्च विद्याधनं भवेत् त्रीण्येतान्यविभज्यानि
प्रसादो यश्च पैतृकः इति नारदीयात् गोप्रचारश्च रथ्या च वस्त्रं यच्चाङ्गयोजितं प्रयोज्यं न विभज्येत शिल्पार्थं च बृहस्पतिरिति कात्या
यनीयात् न वास्तुविभागो नोदकपात्रालंकाराः प्रयुक्तस्त्रीवाससामयां प्रचारपथानां विभागश्चेति शंखलिखितवचनात् वस्त्रं पा
त्रमलंकारः कृतान्नमुदकं स्त्रियः योगक्षेमप्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते इति मनुवचनात् अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जि
तं स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हतीति वचनाच्च शौर्यधनं युद्धे जयादिना लब्धं स्वामिप्रसादलब्धं च भार्याधनं भार्याप्राप्तिश्च
सुरादिलब्धं पित्रादिभिः प्रसन्नतया दत्तं प्रयोज्यं पद्यस्य प्रयोजनार्हं यथा पुस्तकादि नमस्कैर्विभजनीयं यद्विज्ञानामेव तस्य किन्तु

श्री यत्र न्मात्र धनमस्तितत्र स्वांशयोग्यमल्पं यं पितृज्ञानेनग्नात्यं अन्य थाहृत्ति स्तोयपतेः येजानापेभ्यज्ञातावेति विरोधेन रथ्यापनेरयोग्या
६० 60 त् तथा शिल्पोपपन्नं शिल्पिनामेवनाशिल्पिनामपितृ जीवति यस्मिन्वा स्तोयेन गत्द्योद्यानादिकं कृंततत स्यैवपितुरप्रति
षेधधनानुमनत्वात् राजज्ञापरेणवा स्वं तपाकारणोबोध्यं उपपन्नं भोजनपात्रादि स्त्रियोदासीव्यतिरिक्ता भोग्यास्त्रियः
वस्त्रं अंगयोजितं पत्नि परिच्छदार्थं विवाहतं अग्न्याश्र्यादि कृतान्नं सत्कादि इति ल्लारकारः तंदुलाहीनि नियाति जातः उदकं कूपवा
प्यं भस्त्वनुसारेणाम्ह्यनेयोगक्षेमः प्रचारोस्व स्वव्यापारे पपुकशयनासनभोजनपात्रादि तथा व्यासः अविभाज्यं सगोत्राणा
मासहस्त्रंकुलादपि याज्यं क्षेत्रं च पात्रं च कृतान्नमुदकं स्त्रियः याज्यं यागस्थानं देवप्रतिमा वा तथा पैतामहमपि द्रव्यं भमि एम
व्यतिरिक्तं पश्चिरनिविष्टं अग्रसमतत्वात् अथ चाप्रतीकारपराङ्मुखत्वन पारतरैरप्रतिकृतं पित्रा वा साधारणधनशक्तेणवा साम्यांप्र ६०

त्निकं तेन न ह पितुरेव न साधारणं यैतकं तु पितामहद्रव्यमनवाप्तं पैतामहमुपात्त् न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमर्जितमिति मनुवचनात्
क्रमाद्भ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तुयः दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यया लब्धमेव चेति याज्ञवल्कीयाच्च भूमौ विशेषप्रतिशंस्रकः पूर्व
नव्यं च पूर्वो भूमिमेकस्यैवोद्धरेत्क्रमात् पश्चाद्भागं भजेंतस्मे हत्वांशं ततुरीयकं पूर्वेन प्राप्ता भूमेर्दायादानुमतावपि उद्धर्ता स्वयं
तुरीयांशं गृहीत्वा दायादैः सह यथाभागं गृह्णीयादित्यर्थः अथ पितृकृतविभागो निरूप्यते पितुः स्वार्जितधने पितुरिच्छैव नि
यामिका पिता चेत्पुत्रान् विभजेत्तस्य स्वेच्छा स्वयमुपात्तेर्थे पैतामहे तु पितापुत्रयोस्तुल्यं स्वामित्वमिति विस्पष्टवचनात् अस्माद
पितुः स्वार्जिते यावदेव गृहीतुमिच्छति स्वइं भागद्वयं त्र्यंवात तस्यैव तिस्पष्टा ह्यात्मनं तन्नु पैतामहं तथाच हारीतः जी
वन्नेवा प्रविभज्य वनमाश्रयेत् वृद्धाश्रमं वा गच्छेत् स्वल्पेन वा संविभज्य भूयिष्ठमादाय वसेत् यद्युपदस्येत पुनस्तेभ्यो गृह्णी

श्री पात् अनेन स्वार्ज्यस्य विभागो भूम्यादिष्वद्रव्यान्तराणां च पितुरभिहितं वृद्धाश्रमः प्रवृत्त्यायपरिकस्मैचित्तत्त्वज्ञाय पितामहत्वचङ्गपोष्य

६१ त्वाश्रमतरुण्यत एव तपा अधिकं ददाति निहासोप्यंशः शास्त्रार्थः पित्रैव तु विभक्ताय समन्यूनाधिकैर्धनैः तेषां स एव धर्म्यस्मा

त् सर्वस्य हि पिता प्रभुरिति नारदीयात् जीवद्विभागे तु पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत् निर्भाजयेन्न चैवैकमकस्मात्कारणं विनाइ

ति कात्यायनीयात् प्रभुः स्वेच्छयापप्येव विनियोगार्हः तेनैतदुक्तं स्वार्जितविषयं पितामहधने तु निरूक्तप्रभुत्वासंभवात् का

रणं विनैनैकस्यापि च पुत्रस्य कारणं विना विशेषो न कार्यः कारणवशात्तु कार्य एव कस्यापि शुश्रूषणेनेच्छारणेवेक्षा

पं विशेषः किं तु पितुरिच्छायाः कृत एव नित्यः प्रभागः भक्तत्वाद्यस्यतमनिमित्तं विना तव्याध्याकुलचित्तत्वादि पाकस्मै चित्रस्तत्रा राम

पक्रोधेन सुभगापुत्रत्वेन वा न्यूनाधिकदाने पितुर्न प्रभुत्वं व्याधितः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः अयथाशास्त्रकारी च न ६१

विभागोपि तदधीनः इति नारदवचनात् विषयासक्तत्वे सुभगापुत्रत्वादिना उक्तकारणसत्वेपि एकस्या मातृणां विभागो धर्मे स्वत्ना
धिकत्वाने पितुर्न प्रभुत्वं भ्रातृपरम्परा विभक्तानां पश्चादुत्पन्नं भवेत्सह न तत्र भागं विद्यमं पिता कुर्यात्क पंचन इति मनुव
चनात् यत्र पैतामहमन्यैर्हृतं पित्रोद्धृतं तत्र कामतो न विभजन्नीपंप यामनु विस्पैतृकं तं पिनाद्व्यमनवाप्तं परासुयात्
न तत् उत्तैर्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमर्जितं स्वयमर्जितमिति कृत्वाप्यकामो न विभजेदित्यन्वयः एतन्न स्थावरस्विषयाद्दै
पितुरेव स्वाम्यं स्यात् अथ पितृकृतपैतामहधनविभागः तत्र मातृरजोनिवृत्ति सह कृतात् द्विष्ठानिया मिका ऊर्द्ध्वं पितुः पुत्राः
ऋक्थं विभजेरन् मातुर्निवृत्ते रजसि जीवति चेच्छतीति गौतमीयात् न च गौतमवचनं पितुः स्वोपात्त धन विषयमिति वाच्यं पि
तुः स्वोपार्जितधने मातृरजोनिवृत्त्यनंतरं विभागप्रयोगे ऊर्द्ध्वं विभागात् जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनं इत्यस्य स्वार्जितविषयत्वापत्तेः रजोनि

श्री र्दैनौपुत्रोत्पत्तसंभवात् नचवै परीत्यमितिवाच्यं तथात्वेपिपितामहधनेविभक्तस्यपित्रंशानयानस्यवृत्तिलोपापत्तेः वृत्तिलोपस्यपेजाता

६२ येप्यजातावेत्यादिनानिषेधात् नतुपितृगृहीतिपैतामहद्रव्यएवपित्रनंतरं विभक्तस्याधिकारएतु नवृत्तिलोपइतिवाच्यंपि

62 त्रातद्धनस्यभुक्तत्वेनवृत्तिलोपस्यावश्यकत्वात् एवंचमातृपदंपितामात्रपरम पितृत्रसंभाननातौल्यात् तत्रपितामहधन

विभागेतुपितुरंशद्वयंपुत्राणामैकैकांशः जीवद्विभागेतुपितागृह्णीतांशद्वयं स्वयंइतिबृहस्पतिवचनात् पितुःधनगोच

रत्वंचास्मित्पनाशंकंतत्रस्वेच्छामात्रस्यनियामकत्वात् इच्छायान्यूनाधिकग्रहणस्यापिसंभवात् भागद्वयमात्रविधा

नात्यपत्तेः पूर्वोक्तगुणवत्त्वादिसत्वेपिपैतामहभूमिनिबंधद्विपदरूपद्रव्याणांन्यूनाधिकदानेनपितुःप्रभुत्वं भूम्यादि राम

त्रिकमित्रैपैतामहमनिमुताप्रवालारीनांउक्तकारणसत्वेस्वार्जितवंन्यूनाधिकदानेपितुःप्रभुत्वात् भूपोपितामहोपार्जिता ६२

निवेधेद्द्रव्यमेतथा तत्रास्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चोभयोरिति पितुः स्वार्जितनिवृत्तिपरं याज्ञवल्क्यवचनात् सतिपिताम

हधनस्वामित्वे पितरि तत्पुत्राणां पितामहधनस्वामित्वाप्रसक्तेः पर्यायात् तात्पर्यबाधात् निबंधस्याकरणे तु नियतलभ्यं एणादि

द्रव्यमितिकल्पतरुः द्रव्यं द्विपदरूपं भूसहचरितत्वाच्च स्थावरं द्विपदं चैव यद्यपि स्वयमर्जितं असंभूय सुतान् सर्वान् दानं

नचविक्रयणं मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः स्थावरस्य समस्तस्य न पिता न पितामहः इति याज्ञवल्कीयात् अ

त्र मणिमुक्ताप्रवालानामित्युपादानं पुनः सर्वस्येत्युपादानं सर्वेषां भूम्यादिभिन्नतया मित्रं सुवर्णादिद्रव्याणां दानादि भुक्तिः

स्वार्थं यार्थं तत्रापि सर्वस्येत्युपादानात् सर्वस्य कुटुंबवर्तनहेतोर्दानादिनिषेधः कुटुंबवर्तनाविरोधे यत्किंचित्सुवर्णावरा

दिर्नदानादिनिषेध इति सापभागः एवं यदा पिता पुत्रान् विभजेत्तदा पञ्चाशं स्वांशो भागं गृहीत्वा पुत्रेभ्यः सर्वं समं वा अवर्पुत्रानर्ह

श्री स्वाधमतस्तद्विभागानंतरजातएव तन्नाधिकारीनतु सर्वविभक्तापीत्येवं भ्रातृविभागेपि विभक्तजस्यनांशितं तस्माद् बृहस्पतिः
६३ 63 पित्रासहविभक्तायेसापत्न्यावासहोदराः जघन्यजाश्चयेतेषां पितृभागोविभक्तजः परस्परमनीशास्ते मुक्त्वाशौचोदकक्रियाः ज
घन्यजाविभागानंतरजाताः पदिनुयेनकेनचिमन्त्रेणासंसृष्टः सन् पितामृतः तद्धनं संतद्धनं ससृष्टविभक्तजाभ्यां समंविभा
ज्यं उर्द्ध्वं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेवहरेद्धनं संसृष्टास्तेनवायेस्युर्विभजेत सतैस्सहेति मनुवचनात् तत्रापि विशेषः संसृ
ष्टिनापि पित्रासाधारणधनशरीरायासाभ्यामपहर्जितं न हि भक्तस्यैवनपुत्रांतरस्यापि तथाच बृहस्पतिः पुत्रैस्सहविभ
क्तेनपित्रायत्स्वयमर्जितं विभक्तजस्यतत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः अत्रस्वयमित्यनेनासाधारणशरीरायासेनचार्जनं दर्शयति एम
एवंविभक्तपित्रापरणादिकं स्वार्थमेवकृतं तद्विभक्तजेनैवसमाधेयं यथाधानेतथा तो पितानाधानक्रियेषु च इतितद् ६३

वचनशेषात् यत्पुनः संसृष्टेन सह साधारण्येन ऋक्थादिकं लब्धं तत्तदुभाभ्यामेव संसृष्टविभक्तजाभ्यां समाधेयं विभक्त
जः विभागानंतरगर्भाधानेनोत्पन्नः गर्भाधानात्प्रतेजनकव्यापाराभावात् अतएव विज्ञानगर्भायामेव स्त्रियां पुत्रा
विभक्तासत्वात तद्गर्भजातो विभक्तेभ्यस्सवर्ण्यात्पत्व्यः पूर्वविभक्तान्येकीकृत्य पुनर्विभज्य स्वांशं गृह्णीयात् ननु विभक्त
जेन सह पितृव्येष्वंशित्वं एतच्च विभक्तजस्य पितृधनाधिकारित्वं पितुः स्वार्जितविषयं पितामहधनस्य मातुर्विभागतश्च
रजोनिवृत्तिमंतरेण विभागाभावात् भ्रात्राकृतस्य चतस्रांशा स्त्रीपत्वेनानुपादेयत्वात् तत्र विभक्तजा विभक्तजानां सर्वेषा
मेवांशित्वात् अनएवपरिहैवात पितामहद्रव्यादिकं विभज्य पापाशात्स्वयमंशरूपं गृहीत्वा पित्रापत्यपकृतिस्थितः तदा
पितामहसंबंधिधनविभागं भ्रात्रादिभ्यो विभक्तजेभ्योपि गृह्णीयात् पूर्वभागस्यापि स्त्रीपत्वेन वितृतत्वात् तथा चैव वि

श्री यद्येते विभक्ताः पितृविभक्ता विभागानन्तरजस्तत्र स्वभागं दद्युरिति एवं पित्रा पितामहधनात्स्वार्जितधनाद्वाऽन्येषु पुत्रेष्वपविंशोद्धारादिकं
६४ दत्वा विभजनीयं विभागं चेत्पिता कुर्यादिच्छया विभजेत्सुतान् ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वे वा स्युः समांशिनः इति याज्ञवल्क्यात् अत्र
65 च पूर्वार्द्धं स्वार्जितधनविषयं परार्द्धं पैतामहधनविषयमिति मिताक्षरा पित्रा अप्रमत्तोऽयनात्पैत्र पुत्रपत्न्यै पुत्रतुल्यांशो
देयः अपुत्रास्तु पितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्तिताः इति व्यासवचनात् यदि कुर्यात्समानांशान्पत्न्यः कार्याः समांशिकाः न
दत्तं स्त्रीधनं यासां भर्त्रा वा श्वशुरेण वा इति याज्ञवल्क्योपात्तं पितुरिति कर्तृविषयी तेन पुत्रकर्तृकविभागे तु मातुर्नांशिनीति
स्मार्त्ताः स्त्रीधनाभावे तु तत्र समांशिकाः स्युः पुत्रेभ्यः समानांशदाने इष्टं यच्च वस्या पुत्रेभ्योऽन्यनदाने स्वल्पमधिकं यद्द राम
राणं स्वायत्तसमांशिकाः कार्याः स्त्रीधनदाने त्वर्द्धं दद्यान्नोऽत्वर्द्धं प्रकीर्तितमिति वचनात् दूतकस्य भागो वेश्यन्ते अप्पदस्य दासीपुत्रोऽपि ६४

पितुरिच्छयापरिणीताजातपुत्रेणसहतुल्याधिकारीपितरिमृतेनेतरःस्वांशिकारीपरिणीतापुत्राभावेत्वसतिदौहित्रेसर्वाधिकारीस
तिदौहित्रेतेनसहतुल्याधिकारी अतोपिदायांशस्यदुस्सकामनोंशहरोभवेत् मृतेपितरिकुर्युस्तंभ्रातरंस्वदुहि भागिनं
अभ्रातृकोहरेत्सर्वंदुहितॄणांसुतादृते इतियाज्ञवल्क्यपीयात् एवंवसतिदौहित्रेतेनसहसमभागित्वमस्यसमंस्यांशकृत
विशेषस्येतिन्यायात्एवमेवदायभागः इतिपितृकृतविभागः इदानींपितृस्वत्वोपरमेभ्रातृणांविभागःकथ्यते सोपिमातरी
पितृस्वत्वोपरमेभ्रातृणांविभागः कथ्यते सोपिमातरिजीवंत्यांपुत्राणांसत्यपिस्वामित्वेनधर्म्योभवति ऊर्ध्वंपितुश्चमा
तुश्चसमेत्यभ्रातरःसमं भजेरन्रयैतकद्रव्यमनीशस्ते हिजीवितोः इतिवचनेनोभयोपरमेसोधराणांपितृकधनविभाग
स्यज्ञापनात् जीवंत्यांमातरिपुत्राणांपैतृकधनविभागेनस्वांतंत्र्यं किंतुमातुरनुमत्यैवपरं विभागोधर्म्यःपतिश्चविभक्तारा

श्री वस्थातु मिथं नितरां ज्येष्ठ एव योगक्षेमशक्तः सर्वं गृह्णीयात् शेषा भ्रातरः पितरमिव तमुपजीवेयुः ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पित्र्यं स्वर्वमशेष

६२
65
तः शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं ज्ञ पास वै ष्ठ पाशक्तः श्रेतक नियंतारिरपि विभजेयुः अतः सर्वान् ज्येष्ठो भ्रातायथा पिता भ्रा

ताशक्तः कनिष्ठो वाशक्त्यपेक्षा कुलेस्थितिरिति वचनान्तरं ष्ठमो ऽत्र हंशायुपपन्नायायात् सिद्धः सहवासस्तु सर्वेष्ठ्या विभागस्तु

ननु यथा किं न एके ऽप्यविभवति यथाकाल्यायनः अप्राप्तव्यवहाराणां धनव्ययविवर्जितं न्यसेयुर्बंधुमित्रेषु प्रोषितानां त

थैव च अप्राप्तव्यवहाराः पंचदशवर्षानधिकवयस्काः प्रोषितानामितितदागमेति विना विभागस्तु इति भावः अथ पु

त्राणां विभागः पुत्रपौत्रप्रपौत्रपर्यंतं समानो नात्रो ऽत्यतितः प्रत्यासत्तिक्रमेणाधिकारः पुत्रादीनां त्रयाणामेव पार्वणान् पिंड राम

न्दोगपपिंडदपहानात् अनन्तरावजीवन् पित्रकयोः पौत्रप्रपौत्रयोनाधिकारः पार्वणानधिकारितया पिंडप्रदानत्वात् पित्रोरूप ६२

रमेव भ्रातॄणां विभागेऽपि समहति विशेषः परं निवर्त्तते अस्तु सर्वमिदं पूर्ववन्न्यायेन व्यंपत्रच एकस्य द्वौ पुत्रौ जातौ तत्र पौरेकोऽस्ति
अपरस्य च बहून् पुत्रान् स्याद्यमतः किंतु पुत्राः संतितस्य कृत्स्नस्य पराको विभागः अपरस्य भागो व बहूनां न स्यात् तेषां स्वपितृधीनजन्ममूल
त्वाद्धनमूलस्य सर्वं धनस्य यावत्स्वेव धनेन तस्य स्वामित्वाद्दृष्टं तावत्स्वेव धनेन तत्सुतादीनामपि इदानीं सर्वत्र वर्णभ्रातॄणां विभा
गो विशेषोद्धारादिपूर्वको वा समो वेति विधीयते उद्धारमंतरेणापि समविभागमाह ऋषितः इत्यत्र वनौ हारीतः समानतो मन्त्रेष्ट
द्रव्यविभागः तत्र याज्ञवल्क्यः विभजेरन्सुताः पित्रोरूर्ध्वं मृक्थमृणं समं तथा बृहस्पतिः द्विप्रकारो विभागस्तु दायाद्यानां
प्रकीर्तितः वयोज्येष्ठक्रमेणैकः परस्समांशकल्पनादिति वयोज्येष्ठक्रमेणेति विशेषोद्धाराभिप्रायेणाद्यस्तु विशेषोद्धारो नास्ति
तिरायमभागः अतः सोद्धारानुद्धारानुद्धाररूपो विकल्पः तत्र समभागस्य शास्त्रीयत्वात् सैव विनिमयहर्तुष्ठानमिति निर्याच्यं भवतीति

श्री येन भ्रातॄणां उद्धारान्मनेरपि संभवात् विभागो द्विभागविभागविकल्पस्य तत्रान्तरावाप्तत्वानां भक्तानिशयाभावात् उद्धारार्हत्वेप्य
६६ भावाच्च समभागरावलोके ह्रस्यते यस्तु स्वयोग्यं न याचि पितामह धने निस्पृहः सोपि न तत्पुत्राद्यैः कालांतरे दुरं न ताचारशार्थं किं
66 चिद्दत्त्वा विभजनीयः भ्रातॄणां यस्तु नोहेन धनं शक्तस्वकर्मणा स निस्पृहः स्वकांशात् किंचिद्दत्त्वोपजीवनं विभागस्तु पित्रादे
धनेन तत्त्रणां परिशोध्य तत्त्वरिष्टधनस्य करणीयः उत्तमर्णेच्छया वा विभाज्य परिशोधनीयं यथा नारदः यच्छिष्टं पितृदायेभ्यो
दत्त्वार्णं पैतृकं ततः भ्रातृभिस्तद्विभक्तव्यं ऋणी न स्याद्यथा पिता अत्र ऋणी न स्याद्यथा पितेत्यनेन विभागानंतरमपि ऋणाप
रिशोधनं दर्शितं अन्यथा व्यर्थं स्यात् एवं प्रतिश्रुतमपि देयमित्युक्तमसकृत् एवमेकेन भ्रात्रा स्त्रियाबहुपोष्यतयापत्याधिकं राम
भुक्तं न तत्र भक्तांशेन विभागमध्ये प्रवेशनीयः किंतु मुक्तावशिष्टस्य विद्यमानस्यैव विभागः कार्यः बंधूनामविभक्तानां भोगं नैव प्र ६६

रापयेत् दशशाहान द्विभागस्स्याद्दायव्यप विशोधिनात् इति नारदवचनात् दशपाद्देतिवाशब्दस्वार्थेतिन्या विभक्ता नादशायां

वहुनेसंचितेपावचत्वाधितंनसर्वं बुद्ध्यापत्तस्कीकृतंतदशपंविद्यमानंतस्मादेव विभागः कार्यइत्यर्थः असंस्कृतभ्रात्राहीनांयैतत्क

धनेनसंस्कार्यतामाहव्यासः येषांतुनकृताःपित्रासंस्काररविधयःक्रमात् कर्तव्याभ्रातृभिस्तेषांपैतृकादेवतद्धनात् पितृस्त्रियो

परतेसेदरासोदरभ्रातृभिर्मातरश्चमत्याविभागेस्त्रिपमाणमात्रेस्वतल्पभागोहातव्यः समांशहारिणीमाता पुत्राणां स्यान्मृते पतौ

इतिवचनात् इदंचस्त्रीधनादानेस्त्रीधनहानेत्वर्द्धहानात् आधिवित्रस्त्रियैप्रास्तस्त्रीधनापैत्राधिनिवेदकस्यार्द्धदानदर्शनेन

सांसर्गिकस्यापात् यथायाज्ञवल्क्यः अधिवित्रस्त्रियै देयमाधिवेदनिकंसमं नदत्तं स्त्रीधनंयस्यां दत्ते त्वर्द्धं प्रकीर्तितं द्वितीय

विवाहार्थिनाप्रथमस्त्रियेयप्रीतौ येकं धनंपरीपन्नेनहाधिवेदनिकं अधिकविवाहार्थत्वात स्मृतत्रद्वितीयस्त्रियैपादद्यिपनेनतसमा

श्री नं देयमित्यर्थः अत्र मातृपदं सजननीपरत्वात्सपत्नीपातं परत्वमपि समकुंभमुख्यगौणत्वानुपपत्तेरिति श्रीदत्तमतकालंकारस्मातभि
दरचार्पजीमूतवाहनादयः प्राहुः मातृपितृस्नुमातृपदं सपत्नीमातृपरमपि वृहस्पतिवचनैकवाक्यत्वात् । यथा वृहस्पतिः तद
भावेनुजननी तनयांशसमांशिनी समांशा मातरस्ते पांतुरपांश स्तुकल्पकाः अस्यार्थः तदभावे पितुरभावे पुत्रैर्विभागे क्रिय
माणे जननी पुत्रतुल्यांशभागिनी अपुत्रा विमातरश्च पुत्रतुल्यांशभागीन्यर्थः एवं पितामहीसपत्नीनामपि स्वभ
र्तृधनेपुत्राभावे पौत्रतुल्यांशभागित्वं पितामह्यस्तु सर्वास्तामातरस्मृताः । प्रकीर्तिताः इत्यत्र बहुवचनश्रवणात् सर्वपदोपा
दानाच्चेति प्राहुः मिश्रास्तु असम्यक्त्वैव स्वारस्यं अथ संसृष्टिधनविभागः तत्र संसृष्टिनो वृहस्पतिनादर्शिताः यथा विभक्तोयः
उः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः पितृव्येनाथवा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते तेन पित्रादिभिः सह विभक्तः समं पुनरन्योन्ये प्रपा

र्वकृतविभागमुपेत्य पुनर्धनं तन्ममधनं पुनर्मम तत्तवापीति व्यवस्थयाकया हीरूपतयाऽवस्थानं संसर्ग इति प्रतिपन्नं अत्र
त्र पितृभ्रातृपितृव्यादिभिरेकसंसर्गो न भवति अन्यथा परिगणितानर्थक्यमापद्येतेति स्मार्तजीमूतवाहनादयः प्राहुः मैथिला
स्तु पित्रादिपदमुपलक्षणं येषामेव उत्पत्तितोऽविभक्तत्वं तेषामेव विभागानन्तरमेकत्रावस्थानं संसर्गः तेन पितृव्यपुत्रा
दिभिरपि संसर्गो भवतीत्याहुः तच्चिन्त्यं मनुविष्णू विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि समस्तत्र विभागः स्याज्ज्यैष्ठ्यं
तत्र न विद्यते इति अत्र समस्त्वेनेन विंशोद्धाराद्यभाव एव सूचितः न त्वसवर्णभ्रातॄणामपि साम्यं अतएव बृहस्पतिः
विभक्ता भ्रातरो ये च संप्रीत्यैकत्र संस्थिताः पुनर्विभागकरणे तेषां ज्यैष्ठ्यं न विद्यते इदं तु ज्येष्ठांशमेव निषेधयति न तु भागसाम्य
मपि ज्ञापयति बृहस्पतिः संसृष्टानां तु यः कश्चिद्विद्याशौर्यादिना धनं प्राप्नोति तस्य दातव्यो द्व्यंशः शेषाः समांशिनः यदि तु पेन

श्री नकेनचित्छत्रेणसहसंसृष्टः सन्भ्रात्रंतरमृत्याग्रामतत्त्वातेनहूनेंसंसृष्टविभक्ताभ्यांसविसंविभजनीयं उद्धृतविभागाज्जातस्तु
६८ पित्र्यमेवहरेद्धनं संसृष्टास्तेनवापेस्युर्विभजेतसनैस्सहेति भागत्काममनुवचनात् तत्रापिविशेषः संसृष्टिनापित्रात्तासाधारण
68 धनशरीपासाभ्यांपराजितंनहि भक्तजस्यैवननुपुत्रांनरस्यापि तथाचबृहस्पतिः पुत्रैःसहविभक्तेनपित्रायत्स्वयमर्जितं
विभक्तजस्यतत्सर्वमनीशाःपूर्वजाःस्मृताः अत्रस्वयमित्यनेनासाधारणधनशरीपायासाभ्यांस्वजनितहर्षपतिसर्वशब्देनपि
त्रार्जितंबहुतरमपिविभक्तजस्यैवेतिसूचितं एवंविभक्तपित्रापदत्तमाहितंस्वार्थमेवहर्तेनतद्विभक्तजेनसमाधेयं प दा
पाथनेतयोरोपिताऽनाधावकृपेपुत्रेवेतिवचनात् परिपुनःसंसृष्टेनसहसाधारण्येनपहरणादिकंकृतंतदुभाभ्यांसंसृष्ट ६८
विभक्तजाभ्यांसमाधेयं अथविभागानंतरागतस्यविभागः तत्रबृहस्पतिः कृतेऽकृतेविभागेवाऽरक्ष्योपत्रमवतीतिसामा

स्वंच भवे घन्नतन्न भागहरस्तुसः इतरांस्तेरव्य गहं स्वेत्रंपस्यपै तामहं भवेत् चिरकालप्रोषितो ऽपि भागभागगतस्तुसः गोत्रसाधारणंत्यक्त्वा
योन्यदेशं समाश्रितः तद्वंशस्यागतस्यांशः प्रदातव्यो न संशयः तृतीयः पंचमोवापि सप्तमोवापि यो भवेत् जन्म नाम परिज्ञाने लभे
द्वंशक्रमागतं पंपरस्परा प्राप्तोस्तिः सामंताः स्वामिनं विदुः तदन्वयस्यागतस्य प्रदातव्यागोत्रजैर्मही महीत्रि साधारणधनोपलभ
रणं तेनाविभक्तनारशरपांरेशांत्तरगतेन चिरप्रोषितवं श्येन समानान्वितिवा त्रिभिर्मैतिः क्रमात्मशापन्न पूर्व वंशक्रमागतध
नात् यथाशास्त्रं भागन्नहरणकार्यमितिनिश्चितं भोगकृतविशेषस्तु नेवस्यते स्वविभक्तविभक्ता नाकुल्यानां वसतांसह भूयो
दायविभागस्याद्दायवन्तुर्या रितिस्थितिः इति वचनं तु सहवासविषयं एकमातृकयोर्विभिन्नपितृकयोर्विभागमाह विसुः एका
मामाहृयोर्पत्रपितरौद्वौचकुत्रचित् तयोर्परस्य पै त्र्यंस्वा सनतद्वी तरेताः द्वौपुत्रौ विवदेयातां द्वाभ्यांजातौ स्त्रियाधने तयोयथा

श्री सपैत्रं स्यात्सन्न दृह्णीतनेनरूप स्वबीजाद्रूपोनात्तस्तद्वंसगदृहीयात् नेतरोनान्यबीजजोगृह्णीयादितमर्थः तेनन्नात्रसमांशव्यवस्थान

६६ 69 पावियपुत्राभ्यांमात्र धनविभागोऽत्रापिप स्यापित्रापद्दनंतस्मैदत्तंतेनतद्गृपंनेतरैरोत्यर्थः मात्रास्वपमर्जितंतुतस्यांशितमेवत्र

पाविभक्त धनस्यद्देपाईपविचारः अविभक्तस्थावरेषु सर्वेषांदायादानांअनुमतिंविनाएकस्यदायादानाधनधिकारः स्था

वरस्यसमस्वस्यगोत्रसाधारणस्यच नैकः कुर्यात्क्रयंदानंपरस्परमतंविना अविभक्ताविभक्ता विभक्तावासपिंडाः स्थावरेसमाः

एकोह्यनीशःसर्वत्रदानाधमनविक्रयेर तिव्यासवचनात वस्तुतस्तुप्रथ्येपविनियोगार्हत्वलक्षणस्यस्वत्वस्यद्व्यांतरवस्त्रा

प्यविशेषादानादिकं हननं सिद्धान्तेववचनंतत्स्वामित्वेनदु तुपरूषगोचरविक्रयादौकूटप्रविरोधात्धर्मभोगितज्ञापना ६८

र्थंनिषेधरूपंनतुविक्रयायनिष्पन्नर्थमितिस्मार्तेहाप्रभाणाकारादयःप्राहुः अतएवपयेकजातावद्दबः पपगधर्माःपपत्रिपां:

पाप्य क्रमेणोपगतेतानवेत्कार्येपुत्रसमताः स्वभागान्यदि दद्युस्ते विक्रीणीउरथापिवा कुर्युर्यथेष्टंतत्सर्वमीशास्तेस्वधनस्य वै
इतिनारदवचनेन एकेनक्रियमाणेकार्येपुनरन्येषामसम्मतत्वेस्वभागदानादावीशत्वमुक्तं विभक्तविषमेतरदितिना
शङ्कं अत्रान्येषामस्वामित्वेनसंमतेरसंमतेवक्रियावाव्यत्वात् इदंचवचस्यमाणमत्रवचनेपत्सामान्यस्यादेपमध्येगणानं
तत्रियेथपरमेवनतुदानाथनिषेधपरं एवमेवस्मृतिसारालयः तस्माद्विभक्तस्याविभक्तस्यवास्वांशदानेसिद्धमेवेति
स्थितं अत्रदानादिकंनसिद्धातीतिमिथ्यास्तत्त्विंत्यं अथदत्तकौरसयोर्विभागव्यवस्था औरसेनदत्तकादीनांविभागेऊ
रसस्यद्व्यंशत्वंसवर्णदत्तकादेरेकैकांशित्वंहीनवर्णदत्तकादेस्तुनांशित्वं किंतुग्रासाच्छादनभागित्वं तदाहदेवलः सर्वेह्य
नौरसस्यैतेपुत्रादायहराःस्मृताः ऊरसेपुनरुत्पन्नेतेषुज्येष्ठंनविद्यते तेषांसवर्णायेपुत्रास्तेतृतीयांशभागिनः ही

श्री नास्तमुपजीवेयुस्तसाच्छादनंसंभृताः दायहराः पितुः सर्वहायहराः तेषामितितेषामप्येयेसवर्णापुत्रास्त्पर्यंउ रसेसतिनुत्तीत

७० 70 तनीयांशहराः हीनापेपितुरौरसपुत्राच्चभ्रातृहीनवर्णास्तेषामाच्छादनमात्राधिकारिणः नत्वाहृकात्स्यापनः उत्पन्नेत्वौर

सेपुत्रेतृतीयांशहरास्मृताः सवर्णाअसवर्णास्तुग्रासाच्छादनभागिनः अत्रासवर्णपदंहीनवर्णापरंदेवलवचनेनैकवाक्य

त्वात् अपनिहृतस्यपश्चादागतस्यविभागः तत्रमनुः धाशेधनेचसर्वस्मिन्प्रविभक्तेयथाविधि पश्चाद्दृश्येतयत्किंचित्त

त्सर्वंसमतांनयेत् पूर्वेपस्यप्याभागाकल्पनात् तात्समानैवापहृत्यसहायपहृतस्यतस्य तथासाकार्यानपुनरपहर्तुर्नयापस्य

भागोदातव्यः नदातव्यस्यवदानपुनरपहृतद्व्यसर्वेषांसमभागरोवेतिसमतांनयेदित्यस्यार्थः विशेषोहारिणादित्वायेप्रमा ७०

णाभावात्त्वसवर्णपुत्रादीनांविभागापत्तेश्च अत्रपश्चाद्दृश्यतेत्यनेनविभक्तेसतिलौकिकप्रमाणेनलब्धस्यैवविभागो

न हि तत्र रिक्थारिकं अव्ययपाशंकाविशाच्यारियं विनापि कश्चित् पित्र्यर्मि प्रितनद्रव्यत्वेन संबन्धकं विभागो न स्यात् तथा च का
त्यायनः स्वयमांनं विभज्येन गृहं क्षेत्रं चतुष्पदं गृहद्रव्याभिशंकापां प्रत्यपस्तत्रकीर्तितः प्रसपोरिक्थं एतद्देवसपपति
गृहोपस्करबान्धयथ्र लोत्याभरणकर्मिणः स्वयमाना अविभज्यं तेकोषं गृहदेव बृहस्पतिः कात्यायनः प्रख्यादिनेत्तुपयोगेन पुनर
गतस्तत्समं भजेरन् भ्रातृभिः सार्द्धं अभावे पितृभिः सुताः अन्योन्यापहृतं द्रव्यं द्विर्भक्तं च यद्भवेत् पश्चात्प्राप्तं विभज्येत समभा
गेन बृहस्पतिः पश्चात्प्राप्तमित्यनेनापह्नुतद्रव्यस्यैव विभागो न तु पूर्वविभक्तस्यापि पुनर्विभाग इति दर्शितं दुर्विभक्तमित्य
नेन कृताशास्त्रीयविभागस्य पुनःशास्त्रीयविभागः कार्य इत्युक्तं सहस्रंशोतिपतिप्र क्रतन्कन्याप्रदीपने सहस्राहस्तानी
निश्रीए पेतानि सहक्रसकत रनिश्यशस्त्रीपविभागानं तेरनपुनस्तद्विभागस्येतं स्यां देशादिभेदेनापि विभागमाह कस्मान्नहूर

श्री ल्लाकरयोः कान्यापन्नः देशास्यनातेः संघस्यधर्मोग्यामस्यपोभ्रगुः उदितःस्यान्सतेनैवपापभागंप्रकल्पयेत् मनुराह्। विशेषः तथाकात्या

71 पनः बंधुनापह्नतंद्रव्यंबलान्नैवप्रदापयेत् बंधनामविभक्तानांभागंनैवप्रदापयेत् अपापह्नतपद्रंभाक्तं एवमेव विभ्रष्टपह्

तांपुधस्मार्नजीमृत वाहनापण्ःसामाद्विवादाप्पः वचनात् अपहृसेतवाहेनापः सामाद्विनादाप्पः वचनात् अपहृतरति

आस्तांदापनंत्तस्यघातनमपिकार्यं अविभक्तेनपह्रविकंठकंतदासौनदाप्पः एतद्रमुनिभिरपहृतैरपिविभागप्रतिपाद

नाद्वसीयते अपहृतविभागसंदेहनिर्णयः तत्रनारदः विभागधर्मसंदेहे दायदानांविनिर्णयः ज्ञातिभिर्भागलेख्येनपृथक्का

र्यप्रवर्तनात् ज्ञातीभ्यांकीर्तनि तेषुसन्सुनान्यसंधिग्नहरणमित्येतद्दर्थं अतएवपातवल्क्यः विभागनिन्हवेज्ञातिबंधुसाक्ष्यभिलेख्य एम

नैः विभागभावनाज्ञेपायगृहक्षेत्रैश्चयौतकैः प्रथमंज्ञातयः सपिंडाः साक्षिणः तदभावेबंधुपदोपनीताः संबंधिनः साक्षिणः अन्नरावशांव:

गोत्रभागविभागार्थे संदेहे समुपस्थिते गोत्रजैश्चापरिज्ञाने कुलं साक्षित्वमर्हतीति कुलं बंधुः तदभावे लिखितेनापि निर्णयः कार्यः ले
खेन स्वसाक्षिभ्यो वाऽस्वं तदभावे व्यवहारप्रवर्तनादपि निर्णयः पृथगायव्ययधनग्रहणं पृथक्त्र गृहक्षेत्रादिपरिग्रहः गृहस्थानां पृ
थक्ते पाः पाकधर्मागमव्ययाः साक्षित्वं प्रातिभाव्यं च दानं ग्रहणमेव च विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाविभक्ताः परस्परं येषामेताः क्रिया लो
के प्रवर्तन्ते स्वधा— नः विभक्तानवगच्छेयुः लेख्यमप्यंतरेण तान् राकोहस्तातिक्रमपरस्त्वगृह्णाति राके न धाशादि बुद्धिप्रमाणोऽपु
अपरस्मात्तासाक्षीक्रियते प्रतिभूर्वा एवमादिनो राके नैके नापि निर्णय इति दिक् अथ प्रभृतिः तत्रपाद्य वृत्त्वाः पश्यतोऽब्रु
वतोऽभमे हानिर्विंशतिवार्षिकी परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी विचाह्रमकुर्वाणा स्वस्वामिनः समक्षं परेण सपिं
डा हिना भुज्यमानायाः भूमेर्विंशतिवर्षादूर्ध्वतो स्वत्वहानिः अत्र वर्षगणनासावने न लोकव्यवहारकर्मत्वात्तन स्यनपाच विमुमो

श्री तरं सत्राणप्रणास्यान्यथ सावनेन नौकां च पतस्याद्व्यवहारकर्मे तथा व्यासः वर्षाणि विंशतिं यस्य भक्तिं भुक्तां परैरिह सति राज्ञि स
७२ 72 मर्थस्य तस्य नेह न सिध्यति समर्थस्य वालत्वादिदोषरहितस्य धनस्य दशवर्षनिरूह्या स्वत्वहानिः तथा मनुनारदौ यत्किंचिद्द
शवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धने भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति यत्किंदनशातं संबंधमेव प्रीत्या हिव्यतिरेके राप्यैरेद
शवर्षाणि भुज्यमानं स्वामी तूष्णीं प्रेक्षते न भुज्यतामिति प्रतिषेधं न कुरुते नासौ तल्लब्धुं योग्यो भवति रानस्य स्वास्यं नश्यती
त्यर्थः तथा गौतमः अजडापौगंडधनं दशवर्षभुक्तं परैः सन्निधौ जडोऽविकलेंद्रियः पौगंडोऽनुत्पन्नश्मश्रुः इत्यर्थः
तथा च नारदः बालश्चाषोडशाद्वर्षात्पौगंडश्चापि शब्द्यते तस्माद्दशवर्षविंशतिवर्षेः स्वत्वं न पतति यथा कालवशाद्बीजमंकु राम
रंजनपतितरक्षणप्रसूनमिति स्वामिनाऽपरित्यक्तेऽपि शास्त्रोक्तकालभोगान्स्वाम्यमन्यस्य भवति यथा जयेन राज्ञः परराष्ट्रधने इति ७२

एवमेवस्मार्तश्रीजवावोकयोगलोकमवदेवभट्टश्रूलपाणिकुल्लूकभट्टचंडेश्वरस्वईमानोध्यायप्रभृतयः व्यवहारोपि तादृगेवत्र
त्रोपेक्षपास्वतहानिंभृतयाचस्वस्वतामहनारदः भुज्यमानान्परैरर्थान्यस्तान्मोहादुपेक्षते समक्षं तिष्ठतोप्यस्य तान्भुक्तिः कुरुते
वशे व्यक्तमाहवृहस्पतिः स्थावरं सिद्धिमाप्नोतिभुक्त्याहानिमुपेक्षया उपेक्षया उपेक्षयासमया अत्रस्वामिनः सुशील
त्वमक्षमत्वंमहेषत्वंचहेतुः न तत्र विंशतिवर्षात्पूर्वं स्वकृतिसाध्यकर्षादिना पतत्शास्यमुत्पादितंतत्रैव स्वत्वंनष्टं रंगुभुक्त्योर
वंहशवर्षात्पूर्वंगवादौस्वकृतिसाध्यहोहनपालनाघैर्यदुग्धादिकमुत्पन्नंतत्रस्वत्वंनदशवर्षोत्तरंतु गवादिधनेपूर्वंतत्राशकभो
गेनुचौर्यरोपोभवति अत्राध्याहीन्यावर्तनपतिपशपनोत्तुवनोहानिरित्यभिधापयाज्ञवल्क्यः आधिसीमोपनिक्षेपजडबालध
नैर्विना तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणांधनैरपि आधिर्बंधकद्रव्यं उपनिक्षेपः वासनस्थमनाख्याय समुद्रंयन्निधीयते इ

३

श्री ७३ तिनारह्रोके: वासनं निसेपा धारभूतं संपुट कादि तत्संबंधं गंध्यादि युक्तं जडो वृद्धिविकलः वालः अप्राप्तशोडशवयस्कः उपनिधेः प्रीत्या

73 भोग्यमर्पितः ततश्चाध्यादिभिर्जडादि धनेष्वविनाश्यान्यानि धनानि तदुपभोगकालेन स्वामिनो नश्यंते भोक्तुर्भवंति एतानि तु न स्वा

मिनो नश्यंति नत्वा भोक्तुर्भवंतिस्मृतिः द्वंद्वमार्गक्रिया भोगजलवाहादिषु भुक्तिपाः भुक्तिरेवतु गुर्वी स्यात्तदिव्यं न च साक्षिणः क्वचि

पायो योगमनागमनादिरूपः याज्ञवल्क्यः आगमोऽप्यधिको भोगाद्विनापूर्वक्रमागतात् आगमेपि बलं नैव भुक्तिस्तोकापिय

त्रनो आगमस्तु कृतो येन सोभियुक्तः स्तामुद्धरेत् न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी योभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य

रिक्थीतमुद्धरेत् न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विनाकृता भूम्यादावागमः पूर्वपुरुषक्रममनागतभोगाद्बलवान् अ

तं क्रमागतभोगआगमाद्बलवान् तथा च बृहस्पतिः अनुमानाद्वरः साक्षी साक्षिभ्योलिखितं गुरुः अव्याहतात्रिपुरुषी

राम ७३

भुक्तिरेभ्यो गरीयसी त्रिपुरुषभोगमाह व्यासः प्रपितामहेन यद्भुक्तं तत्पुत्रेण विना च तं तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रि
पूरुषः पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयस्त्वेकपूरुषः आगमोऽपि बलवान्स्म भवति
पत्रभुक्तिः स्वल्पापि नास्ति तथा च नारदः विद्यमाने पितरि वितेजीवतश्च पितृसात्तिष्ठ विशेषतः स्थावराणां पत्रभुक्तेन
तत्स्येरणमिति दोषकलिका पत्रवादिनौ स्वस्वागमप्रवृत्तौ आगमयोस्तु पौर्वापर्यं निर्णीयते तत्र यस्य भुक्तिरस्ति तस्याग
मो बलीयान् तत्र त्वन्यस्य स्पर्धः इति मिताक्षरा आधिविक्रयदानानामन्तरेण सौक्ष्मेण पौर्वापर्यस्य निर्णेतुमशक्यौ व्यवस्था
माह बृहस्पतिः कृतं चेदेकदिवसे विक्रयाधिप्रतिग्रहं अपाराणामपि संदेहे कथं तत्र विचारणा त्रीण्येव हि समानानि
विभजेरन्यथांशतः उभौ वा पूर्णरूपेण विभागेन प्रतिग्रहः आधिधर्तृक्रेतसंप्रदाने स्तद्वस्तु समांशेन विभजन्तामित्यर्थः

१

श्री इतिमिश्राः प्राहुः इत्यापि धस्तु आधिधर्तस्त्रांशोल्पधीयान्हीनबलत्वादित्याह आध्याहीनोव्यवस्थात्वनपदं व्यस्यते आगम
२८ सिद्धतिः आगम्यते प्राप्यते स्वीयो भवति येन स आगम इति व्यवहारमातृका आगमः साक्षिपत्रादिकमिति याज्ञवल्क्यदीप
७५ कलिका मैथिलास्तु आगमो धनार्जनोपायः क्रयादिरित्याहुः त्रिपौरुषी त्रिगणनत आन्वेष्य आगम इति वचनं सम
सम्भोगविषयं समसम्भोगे तु विंशतिवर्षभोगात्स्वत्वमिति विरुद्धं स्मृत्तु क्रकालविषय एव कात्यायनः स्मार्तकाले क्रि
याभ्रमेः साममाभुक्तिः इष्यते अस्मार्ते त्वागमाभावात्क्रमात्रिपूरुषागता अतएव नारदः अन्यायेन वपद्भुक्तं पित्रा
पूर्वतरैस्त्रिभिः नतच्छक्यमपाकर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतं अन्यायेनेति आगमादिकं विना पित्रा पूर्वतरैः पितरमारभ्य पूर्व ७४
तरैरित्यर्थः यत्तु अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः इति दण्डविधायकवचनं

तद्धर्मशास्त्रविरोधात्त्रिपुरुषभोगेनरूपं वस्तुतस्तु अनागममिति इदं विधायकवचनं स्त्रीधननरेन्द्रधनविषयं स्त्रीधनं च न
रेन्द्राणां न कदाचन जीर्यते अनागमं भुज्यमानमपि वर्षशतैरपि इति स्वत्वनिषेधकनारदवचनैकवाक्यत्वात् अपभ
क्तिस्वत्वापवादः तत्र बृहस्पतिः भुक्तिस्त्रैपुरुषी सिद्ध्येदपरेषां न संशयः अनिवर्तेः सपिण्डैस्तु सकुल्यानां न सिध्यति असा
मिनां तु पञ्चकं तद्वदह सैन्धापणादिकं सुहृद्बन्धुसकुल्यानां न तद्भोगेन हीयते विवाह्यश्रोत्रियैर्भुक्तं राज्ञामात्यैस्तथैव च
सुदीर्घेणापि कालेन न तेषां सिद्ध्यति तद्धनं विवादयोगमाता अथ व्यवहारदर्शनं तत्र याज्ञवल्क्यः स्मृत्याचारव्यपेतेन
मार्गेणाधर्षितः परैः आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः आवेदयति चे
द्राज्ञे व्यवहारपदं हितम् स्मृत्याचारव्यपेतेन वर्त्मना परैर्धर्षितः शरीरतो वा पीडितो यद्राजनि निवेदयति तद्व्यवहारस्थानं

श्री, आवेदयतीत्यनेन राज्ञः स्वयं विवादेक्ष्या पनं न कार्यं अं राज्ञीति व्यवहारदर्शकपरं तथाच बृहस्पतिः राज्ञा कार्याणि संपश्येत्

७५ 75 प्राड्विवाकोथवा द्विजः प्राड्विवाकमाह सएव विवादे प्रश्नति प्रश्नं प्रतिपत्त्रं नयेवच प्रियपूर्वं प्राग्वदति प्राड्विवाकस्ततस्मृ

तः कात्यायनः व्यवहाराश्रितं प्रश्नं पृच्छति प्राडिति स्थितिः विवेचयति यस्तस्मिन् प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः अर्पितं प्रति भाष

ते कीदृशी त्ववजिज्ञासा सा प्रत्यर्पिति प्रतितिन वा कीदृशोत्तरमिति पृच्छतीति प्राट् अस्त्वा वप्रक्तापृक्तत्वेन जयपराजयौ विविन।

क्ति वा इति विवाकः प्राट् चासौ विवाकश्च प्राड्विवाकः कात्यायनः सप्राड्विवाकः सामात्यः सब्राह्मणपुरोहितः स्वयंसरा

जा तत्र पात्ते यां जयपराजयौ यदा कार्यवशाद्राजा न पश्येत्कार्यनिर्णयं तदा नियुंज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं वेदपारगं मनुः जाति

मात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कदाचन ~~ब्राह्मणजातिमात्रंब्राह्मण~~ धनेनजब्राह्मणस्य कर्म ७५

उपद्यानं वणिगादिवत्सा क्षाद्दिद्वारेण स्वकुदुम्बपनिरूपकजातिरितिवा पस्य सवर्णं पुत्रापोगपत्राद्युत्पन्नाभावे कुविकार्यद
र्शनेन च निर्भवतिनन्तु धार्मिकोपि कमवद्दारज्ञोपि शूद्र बाह्मणे धर्मप्रवक्तार निविधान देन शूद्र निराकरणसिद्धेनेनस
दृदृतिशूद्ददृनिवृन्निसिद्धैनेनतुशूद्रस्तिस्त्र दृनिषेधो योगपद्या ह्युत्पन्नभावे सप्रिपदविशदपोरतत्ज्ञानार्थः अतएव कात्यायनः
पदवि प्रेण विद्वान्स्वात्क्ष्त्रियं तत्र योजयेत् वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् विद्वान् विद्यापद्दृत्कार्या णिव
चलैः सह नस्य प्रसवलतेराच्छ्व लं कोशं अनश्यति यः शूद्रो वैदिकं कर्मसामान्नं वाभाषते परि नस्पदरणं वेमहाश्रेसर विष्पनी
चैव भेदयेत् अज्ञानतिमिरोयेतान्संदेहपटनाविनान् निरामयान्यःकुरुते शास्त्रांजन शलाकपा देहकीर्तिराजपूजांल
भतेसद्गतिं वसः तस्मात्संशयमूलानांकर्तव्यस्य विनिर्णयः अतएव नारदः अनियुक्तो नियुक्तोवा शास्त्रज्ञोवक्तुमर्हति दैवी

श्री वाचं सवदविप्रः शास्त्रमुपनीवतिहैवीं देवनानुमतां पुनः कात्यायनः सभ्योनावश्यवक्तव्यं धर्मार्थसहितं वचः शृणोति यदि सो
७९ 76 राजास्यात्तुसभ्यस्ततोऽनघः सभ्याः सभायां साधवः तथाचि धर्माह याज्ञवल्क्यः श्रुताध्ययनसंपन्ना धर्मज्ञाः सत्यवादिनः राज्ञास
भासदः कार्याः शत्रौ मित्रे च ये समाः श्रुताध्ययनसंपन्नाः धर्मशास्त्रविशारदाः कुलीनाः संकरहोपरहितमातापित्र परंपराकाः स
भापांसीहं नि उपविशंति सभासदः मनुः त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत्स्याद्दशावरः
त्रैविद्यः त्रिवेदपारगः हेतुकः सद्युक्तिव्यवहारी तर्कः कात्यायनः द्विजस्त्यस्याब्रमं मागंमु। का भागमपंचपात् सकालोव्य
वहाराराराजशास्त्रदर्शापरः स्मृतः श्रुत्यमनमाद्याई प्रहरंत्यत्कामागमपंमहद्रूपपर्यंतिं मनुः धर्मासनमधिष्ठाय संवीतांगः राम
समाहितः प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् मनुनारदहारीतवौधायनाः पाहोऽ धर्मस्य कर्तारः पादः साक्षिणः मत श्रुति ६

पादः सभासदः सर्वान्यातो राजानमृच्छति राजाभवत्यनेनास्तुमुत्यंतेच सभासदः रानोगच्छति कर्तारं निंदार्हो यत्र निंद्यते दुर्यवहा
रदर्शनाधर्मसंबंधीचतुर्थो भागो ऽधर्मिणं प्राप्नधर्मिणं वा गच्छति अपरश्चतुर्थो भागः साक्षिणश्चारभ्य सत्यवादिनं असत्यपा
दः सभासदः सर्वान धर्मप्रलम्पति वारकान्व्याप्नोति पादश्च राजानं व्रजति यस्मात्पुनः सभायां असत्यवादी निंदार्होऽप्यप्र
तप्यमीवासससम्यगन्यायदर्शनेन निंद्यते तत्र राजा निष्पापो भवति सभासदश्च पापेन न संबध्यंते अन्यायवादिनमेव कर्ता
रं पापमुपैतीति कुल्लूकभट्टः। कर्तारं मतिवादिनं वा राजपदं विवेचकं परं अनेनानिष्पापः अर्पितवमाहतः व्यासनारदौ प
सवाप्यधिकापीडा कार्यं चाप्यधिकं भवेत् तस्यार्थिभावो ज्ञातव्यो न पः पूर्वं निवेदयेत् अत्रैव पर्वपक्षो भवेत्तस्य इति कात्या
यनी पतत्तीप चरोपाटः न पः पूर्वं निवेदयेदिति तस्योत्तरः पक्षस्तविशेषः न पः पूर्वं निवेदयेदिति पाटे पः प्रथमं निवेदयेत्सप

श्री र्ववादीत्यर्थः सभापतेः कर्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये निर्णयस्य कार्ये धनादिदाने आहिताग्न्या
११ 77 दित्वात्कार्यशब्दस्य कार्ये धनादिदाने आहिताग्न्यादित्वात्कार्यशब्दस्य पूर्वनिपातः त्रयश्चेत्प्रतिभूर्नास्ति कार्ययोग्यश्च वादि
नोः स रक्षितो दिनस्यांते दद्याद्दूतायवेतनं प्रतिभवति कार्ये महद् द्रवति इति प्रतिभूर्लग्नकः यादयोग्यः विवादफलस्याधि
न धनादिदानस्य क्षमः स्वरूपं विवाहाणको प्रतिनिधिमाहनारदः अर्थिना सन्नियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोपि वा यो यस्यार्थे विवद
ते तयोर्जयपराजयौ न यो वादिप्रतिवादिनोः बृहस्पतिरपि धातिन्यादेशि पुत्रकश्चैव समोऽसंपदि कीर्तितौ यत्ते स्वाम्याप्युपान्नुया
यं हानिं वादे यवाज यं मनुष्यमारं रणादिषु प्रतिनिधिर्न दातव्य इत्याह कात्यायनः मनुष्यमारणे स्तेये परदाराभिमर्षणे अ ११
भक्ष्यभक्षणे चैव कन्याहरणदूषणे पारुष्ये कूटकरणे नृपद्रोहे तथैव च प्रतिवादान दातव्यः कर्ता तु विवदेत्स्वयं कुलस्त्री

प्रभृतीनामप्रतिनिधिमाह व्यासः कुलस्त्रीबालकोन्मत्तजडार्त्तानां च बंधवाः पूर्वपक्षोत्तरे ब्रूयुर्नियुक्तो हितकृत्तथा अन्यान्याधम्य
सपक्षाश्रितरंजनीयतामाह नारदः पौनर्भ्वातानचपितानवज्ञोननियोजितः परार्थवादी दंड्यः स्याद्व्यवहारेषु विब्रुवन् वि
ब्रुवन्विरुद्धं ब्रुवन्सन्निसर्पः कराके एक्तानधारणीयास्तथाह नारदः निर्विष्टुकामो रोगार्त्तो विवक्षुर्व्यसने स्थितः अभियु
क्तः स्यान्नेन राजकार्योद्यतः स्तथा गवां प्रचारे गोपालाः सस्यावापे कृषीबलाः शिल्पिनश्चापि तत्काले आयुधीयाश्च विग्रहे
अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती विषमस्थाश्च नासेध्या न चैतानाह्वयेन्नृपः निर्विष्टुकामो विवाहप्रवृत्तः अन्येनवा सं
तरेण अप्राप्तव्यवहारः पंचदशवर्षन्यूनवयस्कः तत्कालो विवाहादिस्तत्कालस्तत्क्रियासमाप्तिपर्यंतकाले एते वि वि
षमस्थाश्च उपप्लुतदेशस्थाः उन्मत्तादिना नासेध्यान्विधारणीयाः एतान्नागच्छावादिना निवेदितानाह्वयेदिति विशेषः याज्ञवल्क्यः

श्री अभियोगमनिस्तीर्य नैनं प्रत्यभियोजयेत् अभियुक्तः सन्नुत्तरमदत्वा भाषावादिनं स्वाभियोगात् उपमर्दकेन विवादांतरेणाभियोजये
७८ 78 त् युगपदनेकव्यवहारासंभवात् अत्रैवरंगमाह नारदः पूर्ववादं परित्यज्य योन्यमालंबते पुनः वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो ही
नवादी स वै नरः हीनवादीत्युक्तत्वाद् अप्रतिसंचितानृतार्थहीनता अन्यथा प्रसक्तापत्तेः अत्र प्रतिप्रसवमाह नारदः कुर्यात्प्र
त्यभियोगं च कलहे साहसेषु च कलहे वाक्पारुष्ये साहसे शस्त्रादिप्रहारे अनयोः पूर्वमहमप्यनेनाक्रुष्टः शस्त्रेण हतस्त
त्रापराधाभावाय प्रत्यभियोगं कुर्यात् तथा च बृहस्पतिः आक्रुष्टस्तु समाक्रोशं ताडितः प्रतिताडयन् हत्वाततायिनं चैव नाप
राधी भवेन्नरः आततायिनमाह प्रायश्चित्तविवेके वसिष्ठः अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारापहा राम
रश्च षडेते आततायिनः बृहस्पतिः नाततायिवधे हंता किल्बिषं प्राप्नुयात्क्वचित् विनाशार्थिनमायांतं घातयन्नापरा ७८

ध्यपात् अत्र किल्बिषाभावः प्रायश्चित्तनिषेधार्थः अपराधाभावेऽर्त्थनिषेधार्थः पुनः सर्वत्र आत्मानं गोपायीतेति श्रुति

निमूलमिदं अतः पलायनादिना आत्मरक्षणाभावेऽर्त्थं बोध्यमिति प्रायश्चित्तविवेकः कात्यायनः आततायिनमायांत

मपि वेदांतगं रणे जिघांसंतं जिघांसीयात्तेन न ब्रह्महा भवेत् उद्यम्य शस्त्रमायांतं भ्रूणमप्याततायिनं निहत्य भ्रूणहा न स्या

महत्वा भ्रूणहा भवेत् भ्रूणो ब्राह्मणविशेषः दोषदर्शनं नियमार्थं मनुर्विष्णू गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतं आतत

यिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन् स्वकारणे नियमार्थः तथा नाततायिवधे दोषोऽर्त्थं हंतुर्भवति कश्चन प्रकाशं वाप्रकाशं वा

मन्युस्तं मन्युमृच्छति तस्माद्धंतुर्मन्युर्मन्यमानमन्युं नाशयतीति पुनः पुरुषोऽहं निहन्मीति हनन विधेरपराधः ननु आ

ततायिनोरपि गोब्राह्मणयोरपि हननेदोषः आततायिवधेन दोषः इत्यादि सुमंतुवचनादिति प्रायश्चित्तविवेको कोपतश्चापि

श्री तिचेत्र भवदेवभट्टचरणैरप्रमाणीकृतत्वात् यथापञ्चस्नातनापिवधेनरस्यैक सत्त्वं दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणान्तरस्यपरंस्ना
७९ तः प्रायश्चित्तं कुर्यादितिरत्नीयं तत्र ब्राह्मणवधप्रायश्चित्तमुक्तायस्तैः संबंधंकुर्यात्तस्याप्येवमेवप्रायश्चित्तमित्यभिधा
79 यसुमंतुनाउक्तमिदंतेनचस्नातनापिवधेनरस्यैनत्वसत्त्वं पूर्वोक्तप्रायश्चित्तनिषेधकं दोषोऽन्तरत्वितुस्नाततापिव्यति
रिक्तवधेदोषाउक्तः गोब्राह्मणान्तस्नातः प्रायश्चित्तं कुर्यादिति प्रायश्चित्तादिस्नानप्रतिपादकं गोहेतुकंस्नानं व्यासेनो
क्तं तथाच व्यासः अयं ते पान्ति तीर्थानि त्रिषु लोकेषु नित्यशः अभिषेकस्य मन्ते षां गवां शृङ्गोदकस्य च ब्राह्मणस्यैवा
त्र विधिवाक्यमित्यभिप्रेतेन तद्धितकं च स्नानं यथाविहिताघमर्षणादिपूर्वकस्नानं तेन गोहेतुकं स्नातः तथा ब्राह्मणहेतु ७९
कं वा स्नातः प्रायश्चित्ताधिकारी भवति न तु स्नानवनं मात्रेणेतिवाचस्पत्यः यत्तु भविष्यत्पुराणं हत्वा तु महतीं वै ब्राह्मणान्वेद

पारगं कामतोपि चरेद्धीरो द्वादशाब्दमुत्तमं तत्राज्ञानादिविषयं प्रहरणशस्त्रसंविधानमभिधायकत्वात्तेनापमर्योभवति प
श्चाद्धवपवानां प्रकृष्टैरागहरणप्रवृत्तः तद्वधे कामतोपि द्वादशवार्षिकमेव पापमिश्रितं यद्यपि पापमेवाश्रयेदस्मान्नहत्वै
तानाततायिनमिति भगवद्गीतावचनं तदपि पलायनादिनात्मरक्षणासामर्थ्येपि भीष्मादिवधे पापभागितावोधकं स्वं च पाप
कृतापन्नवचनं स्वहननत एव संगच्छते इति सुधीभिर्विभाव्यं पूर्वापेक्षया परस्याधिकवाचामारुष्याद्दावल्पदंडमाह नारदः
पूर्वमाक्षेपयेद्यस्तु नियतं स्यात्स दोषभाक् पश्चाद्यः सोप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुः विनयो दंडः युगपत्संप्रवर्तने
समदंडमाह स एव पारुष्ये साहसे वापि युगपत्संप्रवृत्तयोः विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः स्यात्समस्तयोः रावं वंदप्रोपमनप
राधेनाधिक्षेपीत्वात्र इति भाषापां पन्या अभियोगः कार्यमवत्यवसं हनोत्तरत्वेन युगपदनेकव्यवहाराप्रतिदोषस्याभावात्

श्री याज्ञवल्क्यः साहसस्तेयपारुष्यगोभिशापात्ययेस्त्रियां विवादयेत्सद्य एव कालोन्यत्रेच्छया स्मृतः साहसंमनुष्यमारणंगौरत्रदोह्या
८ अभिशापोमहापातकादिना अत्ययेइव्यनाशेस्त्रियांकुलस्त्रियांचारित्र्यविवादेदास्यांथास्वत्वविवादेएषु सद्य एव उत्तरं
80 दापयेत् इति दीपकलिका विशेषमाह कात्यायनः यस्मान्नकार्यसमारंभश्चिरात्तेनविधीयतेः न स्यात्तत्र लभनेकालमभियु
क्तःसुकालभाक् अत्रापवादमाह बृहस्पतिः अभियुक्तो प्रगल्भत्वाद्वक्तुं नोत्सहते यदि तस्य कालः प्रदातव्यः कार्यश
क्त्यनुरूपतः अत्रापि विशेषमाह व्यासः राजदैवकृतो दोषस्तस्मिन्काले यदा भवेत् अवधित्यागमात्रेण न भवेत्स पराजि
तः तस्मिन्कालेऽवधिकाला— रेसकृत्समयं बंधोऽभियुक्तो अवध्यतिक्रमे हेतो राजदैविकदोषस्य प्रामिनो न तदतिक्र ८०
मकोऽपराध्यति जैस्याच्च तदतिक्रमकोऽदंड्योऽभ— विष्यतीत्याह स्मार्तध्वतं राजदैवकृतं दोषं साक्षिभिः प्रतिपादयेत् जैत्सेन

वर्त्तमानसुदंड्योहाप्यंतुतद्दूनं जिस्पष्ठदृष्टौ विस्तारादियुक्ताः तथाच हारीतः छद्मामापाव्याजयुक्तानि कृतिकादिस्पशाद्य
वैषम्याघसद्भावयुक्तं जैस्यं युक्तं पोगः अथ भाषापादः तत्र कात्यायनबृहस्पती प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वि
तं निश्चितं लोकसिद्धं च पक्षं पक्षविदो विदुः स्वल्पाक्षरः प्रभूतार्थो निःसंदिग्धो निराकुलः विरोधकारणैर्मुक्तो विरोधिप्रति
षेधकः यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना दद्यात्तत्पक्षसंबंधं प्रतिवादी तदोत्तरं अस्यार्थः प्रतिज्ञा साध्याभिधायि
कावाक्यं तस्या दोषः परस्परविरुद्धार्थपदादिभिः सत्युक्तं साध्यं साधनाद्यभिमतार्थं पक्षं विदुः अन्यथा प्रतिज्ञादोषेण साध्य
दोषः स्यात् अतएव नारदोक्तं सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता तद्धानौ हीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत् तां प्रतिज्ञां
उत्तरो विजयी यद्यप्यत्र साध्यं ज्ञाप्यं तद्विशिष्टधर्मापेक्षं इति भेदः तथाप्यत्र वाक्यस्य साध्य धाशादि धर्मविशेषविशिष्टत्व

श्री तथा धर्मिणोः धमर्णादेर्वसाध्यत्वात्साध्यपक्षयोरभेदाभिधानं अतस्तत्रउपसंहारेण एवंविधः पक्षरविभाषार्थमुक्ता भाषास्वरूपम्

८१ पंचमाहस्य स्यात्सरदति निराकुलः पौर्वापर्यविपर्यासादिशून्यः द्रुतेन व्यवहारेण प्रवृत्तेऽपत्तकर्मणि यानि पक्षस्मुदासीनाः कर्त्ता

81 तानि न पक्षपति इति स्मृत्यसंग्रहात् उदासीनेभ्यो ज्ञात्वा शोधयेत् न चोधनकालमाहूयस्पृतिः न्यूनाधिकं पर्वपक्षं तावद्वा

दीविशोधयेत् नदद्यादुत्तरं यावन्न सभ्यो सन्न्यसंनिधौ व्यासोपि शोधयेत् पूर्वपक्षं न यावन्नोत्तरदर्शनं उत्तरेणावरुद्धस्य

निवृत्तं शोधनं भवेत् अन्यदुक्तं अन्यदुक्तं लिखेद्दैपात् अन्यदर्थेप्रत्यर्थिनां वचः चौरवच्छासयेत्तं तु धार्मिकः पृथिवीपतिः नार

दः सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छलेनावसीदति पशुस्त्रीभूम्यृणादाने शास्योप्यर्थाच्च हीयते सर्वेष्वर्थविवादेषु प्रमाणाभिधा ८१

नेपिनावसीदति अत्रोदाहरणं पशुस्त्रीत्यादि अर्थविवादमहणात् मन्युकृतविवादेषु प्रमाणाभिधाने प्रकृतार्थ्यर्थाद्धी

पतेरप्यवगम्यते यथा ममानेन शिरसि पादेन ताडितः इत्यभिधाय हस्तेन ताडित इति वदन् केवलं वंशनः पराजीयते च नत
श्चैवं शतं मह्यं धारयसि सत्यं धारयात्वेन नावद्दन कात्यायनादित्यादिभाषाशरीरं तच्च संस्कृतदेशभाषान्यतरत्वेन यथाबोधं ले
ख्यं वक्तव्यं वा सर्वेषामपि वादिप्रतिवादित्वदर्शनात् अथोत्तरपादः तत्र बृहस्पतिः पक्षास्त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादि
नादघातस्य पक्षस्यैवं दुष्प्रतिवादीतरोत्तरं संबद्धमुपयुक्तं अन्यथान्यस्य वादित्वेन भंगप्रसङ्गात् अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोप
स्थापी निरुत्तरः आहूतः प्रपलायी च हीनः पंचविधः स्मृतः प्रपलायी त्रिपक्षेण मौनकृत् सप्तभिर्दिनैः क्रियाद्वेषी तु मासेन साक्षि
मित्रसुतत्सरणान्निरुत्तरोक्तेः अथोत्तरस्वरूपं तद्दोषांश्चाह नारदः पक्षस्य व्यापकं सारमसंदिग्धमनाकुलं अव्याख्यागम्यमित्ये
तदुत्तरं तद्विदो विदुः पक्षस्याभाषार्थस्याव्यापकं अभियोगप्रतिकूलमिति यावत् अनरावपूर्वपक्षार्थसंबद्धं प्रतिपक्षं निवेशयेदिस्तु

श्री कं सारं प्रकृतोपयोगि अनाकुलं पूर्वापराविरोधयुक्तं अव्याख्यागम्यम् अप्याहत्य एतादृक् कंचिदेव नैव प्रतीतं उत्तरभाषा मातृकास्मात् प

 नः प्रकृतेनच सं बद्धमल्पाक्षरमसंदिग्धम् अनिमूलं च पक्षैकदेशव्याप्येव तच्च नैवोत्तरं भवेत् अप्रसिद्धपदं व्याप्ति निरूढार्थं तथाकुलं

व्याख्यागम्यम् असारं चनोत्तरं मन्यते बुधैः अप्रसिद्धं लक्षपदं व्याप्ति अनन्विताप्पदं व्याप्तमिति व्यवहारनिलके भवदेवम्

इत्वरगौव्याख्यातं उत्तरं विभजतेनारदः मिथ्यासंप्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कंदनं तथा प्राङ्न्याय अश्वोत्तराश्चोध्याश्चत्वारः शास्त्र

वेदिभिः अभियुक्तोभियोगस्य परिकृपादिस्मृतेः मिथ्यातत् विज्ञानोयादुत्तरं व्यवहारतः अभियुज्यतेद्धन्य अभियोगः सहेतुकं

साध्येतस्यापन्हवः रम्यपर्यः मिथ्योत्तरभेदमाहतुर्व्यासनारदौ मिथ्यैतन्नाभिजानामि ममतत्र न सन्निधिः अजातश्चास्मि त

त्कालेइति मिथ्याचतुर्विधं मिथ्यैतदितिशब्दतः नाभिजानामि स्पष्टिकमप्यतोपन्हवः तथाचकात्यायनः आत्माभाषार्थमस्य ८२

स्तुपहितं प्रतिषेधति अर्थतः प्राप्तो वापि मिथ्यानञोपमन्तरं त्वं मत्तं धारयसीति प्रतिज्ञापां मया न गृहीतमिति शब्दतः काल
विशेषणर्पिां सत्यां तदाहं न जानामीत्यर्थः देशकालविशेषणर्पां तस्यां तत्र तां नाहं नास्मीत्यर्थतः देशादि मत्यां तश्रूत्यापावा
तस्यां न जानामीत्यर्थः एवं योगपास्मरणे नार्थतस्तद्वादर्शप्रतिपादनान्नचरमत्र पंतद्दूणवस्कंदनश्रुतेन तद्दूणाभा
व प्रतिपादकं सावदेशामिथ्योत्तरं अद्यं मिथ्योत्तरमाद्यं संप्रतिमाह बृहस्पतिः श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्थ्यपहितं प्रतिपद्य
ते सानुसंप्रतिपत्तिस्साध्यास्याविड्कृदाहृता अभियुज्यतद्व्यभियोगः प्रतिपद्यतेऽङ्गीकरोतीति तं साध्यार्थं प्रत्यव
स्कंदनमाह स एव अर्थिनाभिहितो योऽर्थः प्रत्यर्थ्यपहितं तथा प्रपद्य कारणं ब्रूयात्प्रत्यवस्कंदनं हि तत् तं साध्यार्थं
तथा प्रपद्य सत्यत्वेनाङ्गीकृत्य कारणं तत्सति कूलरूपकारणं ब्रूयात्तत्कारणं तु तं प्रत्यवस्कन्दनमिति निग्रहं तस्यैव प्रतिकूलत्वेन

८३ त्वनमित्यर्थः प्रतिपक्षावस्कंदनात् प्रत्यवस्कंदनमिति व्यवहारमातृका तच्चकारणोत्तरं त्रिविधं बलवत्तुल्यबलं
दुर्बलं चेति आद्योत्तरं यथा मयात्ववतः शतं गृहीतमिति सत्यं किंतु परिशोधितमिति अत्र उत्तरवादिन एव क्रिया
निर्देशः यथान्तरे आधर्षं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः आ
धर्षं पूर्वपक्षस्य अभ्योत्तरं यथा मदीये यं भूमिः क्रमागतत्वादिति वादिनं मदीये यं भूमिः क्रमागतत्वादिति प्र
तिवादिनः उत्तरमिति अत्र पूर्ववादिनः साक्ष्युपन्यासः तदसत्त्वे प्रतिवादिनः साक्ष्युभयतः सत्सु साक्षिणः
पूर्ववादिनः पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवंत्युत्तरवादिनः इति पासवत्वीपात् उभयतः वादिप्रतिवादिनोः साक्षिणः प्रष्टव्या राम
इति शेषः अधरीभूतेवादिनः साक्ष्युपन्यासासामर्थ्ये अंत्योत्तरं यथा ममेयं भूमिः क्रमागतत्वादिति वादिनं ममेयं भू ८३

शवर्षोपभुज्यमानत्वादित्युक्तं अत्र जयपराजयौ प्राक् भोगानुसारेणव्यवस्थाप्यौ तत्राक्रमागतत्वे पूर्ववा

दिनः प्रमाणोपन्यासः तथा चोक्तं गुरावभिहिते हेतौ प्रतिवादिक्रिया भवेत् दुर्बले वादिनः प्रोक्ता क्रियानुत्यापि वा

दिनः प्राड्न्यायमाह बृहस्पतिः आचारेणावसन्नोपि पुनर्लेखयते यदि सोभिधेयो जितः पूर्वं प्राड्न्यायस्तु स उच्यते आचारेण व्यवहारेण

वसन्नो भ्रष्टे लेखयते यद्विभाव्यामि विशेषः स वादी यस्मिन् अर्थे मया पूर्वं पराजितो ज्यः प्राड्न्यायस्तु धार्यमाणत्वसामान्याभावज्ञापकः मिथ्यो

त्तरवादीनां संकरे कस्य व्यवस्थेत्याकांक्षायां आह मनुः व्यासेनोत्तरयोर्मिथ्योत्तरं कारणं च स्यातामेकत्र चेदुभे सत्यं वापि सहान्येन तत्र ग्रा

ह्यं किमुत्तरं मिथ्याकारणयोर्वापि ग्राह्यं कारणमुत्तरं पत्यभूतार्थविषयं पत्रवास्याक्रियाफलं उत्तरं तु विज्ञेय मसंकीर्णमतो

न्यथा शताभियोगे शतं मम हस्तं मिथ्या किंतु पंचाशद्देवपीगृहीता अपरिशुद्धा इति मिथ्याकारणं शपोः तु स्वरूपत्वेन कारणोत

श्री रंस्यासंपरिशोधनस्यार्वाचीनत्वेनस्मरणार्हत्वात् पश्चान्मिथ्योत्तरं तत्र त्र्यांशार्धप्राप्त्यविंशतीतमस्य कस्य प्रतिपाद्यमानत्वादिति
८४ ८५ रावंन वन्सभियोगे मिथ्यैव ननु षष्टिपुराणा एवं गृहीता स्तत्रापि त्रिंशत्त्वपरिशुद्धाः त्रिंशद्धारयामीति मिथ्याकारणस तत्त्वेः संकी
र्णोत्तरेऽप्यपिपूर्ववत्कारणोत्तरं ग्राह्यं मिथ्याकारणयोर्वापि वितापिशव्याप्यांनयादर्शितत्वात् समोत्तरस्य स्वपंरवीकारे णाति
र्यापानर्हत्वादिति भावः शतद्रव्या येन सह नक्र स्यापि सांकार्पञ्चितितत्रोक्तं परित्रयानं मिथ्यापरं तु विंशतिपुराणा गृहीता स्तेच प
रिशुद्धा स्तथापि मिथ्यांशस्य प्रभूराप्यविषयकस्य विचारउपक्रमणीयोऽनुरोधस्याभ्यहितत्वात्पश्चात्तत्वल्पार्थस्याध्यवहा
रः तुल्यार्थविषयत्वेनुपत्रक्रियायाः साक्ष्यादेः फलं नि र्णयः शीघ्रंभवतितदंशस्यैव प्रमाणंगता द्यं प पापदिश्य तनहरोपक्रम एम
स्तिशतापन्हवे च पंचाशत्परिशोधने साक्षिणस्तदा मिथ्योत्तरावाशैततवंउनापन्हवणपत्रेम्यासं लिखितस्यसागस्मिथ्योवत्त्व ८४

त्वेन सम्यक् निर्णयकारित्वात् पश्चात्तं धापयन्ति शोधने साक्षिणः प्रष्टव्याः अपक्रियापारः उत्तराभिधानानंतरं याज्ञवल्क्यः अतोर्थी

लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनं अत्रार्थीवादी प्रतिवादी च स्वपक्षार्पितत्वात् व्यासः प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियां मि

थ्योत्तरे पूर्ववादी प्रतिपत्तौ न सा भवेत् मिथ्योत्तरे नरस्तहीनं भयेस्यादि रूपे पूर्ववादी क्रियां साधयेत् साक्ष्यादिकं निर्देशापयेत् अत्र

उत्तरवादिनो न क्रियासाधकत्वं अत्र मानुष्याः क्रियायाः असंभवादिति न्यापमलं अत्रापि साक्ष्याद्यसंभवे उत्तरवादिनरावदिव्यं न

कश्चिदभियोक्तारं दिव्ये विनियोजयेत् अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः इति कात्यायनोक्तेः अत्र पूर्वार्द्धेनार्थिनो दिव्यनि

षेधे अर्थात्प्रत्यर्थिनस्तन्मासौपरार्धाभिधानं सिद्धे सत्यारंभो नियमायेति न्यायात्त्रियमार्थः लिखनाद्यसंभवे दिव्यानाह याज्ञवल्क्यः

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितं एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते याज्ञवल्क्यः निह्नवे लिखितानैकमेकदेशवि

श्री भावितः शप्यः सर्वान्न्यपेशार्पात्रगन्नाद्यास्त्व निवेदितः पोलिखिता नैकं सुवर्णादिकमपलपति स एकदेशोऽसाक्षिभिर्विभावितः सर्व

८५ 85 दद्यात् पत्रेकदेशविभावनेनवादिनोऽवसाहमवगम्य इदमपरं मयाऽलेखापितं विस्मृतमिति ब्रुते समागतो लेख्यपत्रसंतत्र द्या

त् एतच्च वचनं केवलं वाचनिकं किं त्वेकदेशविभावनात् विज्ञानमेवावृतस्य तद्ग्पलापे तच्छीलत्वावधारणात् पदांशे पिन प्रात्ययमेव संभा

व्यते सत्यविभावकस्यापि प्रत्युत विषयेप्याव तुवाद्यावधारणात् अविभावितांशोपि सत्यवादित्वसंभावना पित्नेवरूप

तर्कापरनाम संभावना प्रत्यया न गृहीतादस्मादेव योगीश्वरवचनात्सर्वे दापनीय इति निर्णयः एवं वनर्का वाक्यानुसारेणानि

र्णये क्रिप्रमाणो वस्तुनोऽन्यथाबाधित्वेपि व्यवहारदर्शिनां न दोष इति स्मार्तमहाचार्याः प्राहुः ज्ञा कमतानुसारिणे मिति लास्तु प एम

द्वेषांमध्येएकमपि मया गृहीतं विभावयति तदा सर्वमेव मया दातव्यमिति प्रतिज्ञा वादिविषयत्वमेकदेशविभावितवचनस्येत्या ८५

हुः तच्चिंत्यं एवंच साध्यांशे निगदिते साक्षिभ्यः सकलं भवेत् स्त्रीसंगे साहसे चौर्ये यत्साध्यं परिकल्पितमिति कात्यायनवचनं तद्वि
षयप्रदर्शनमात्रं तेन धारणानिक्षेपाद्यपन्हवेपि योज्यं यजुष्मने कार्याभियोगे ऽपि यावत्संसाधयेद्धनी साक्षिभिस्तावदेवासौ
लभते तादृशं धनं इतिकात्यायनवचनं तत्र गणनाभिप्रायादिविषयं तथाच नानाविधपित्र्यार्थाभियुक्तस्याज्ञानतो नाहं जा
नामीत्युत्तरवादी साक्ष्यादिभिर्मार्कद्दनं प्रतिपादयति तावदेव पुत्रेण दातव्यमिति स्मार्ते विप्ररूपजीमूतवाहनादयः प्राहुः
अनुमानाद्धरः साक्षीत्यादिना पूर्वं साक्ष्यादिभ्योनुमानं लब्ध्वमित्युक्तं सांप्रतमनुमानप्रकारमाह मनुः बाह्यैर्विभावयेल्लिंगै
र्भावमंतर्गतं नृणां स्वरवर्णेंगिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च स्वरो गद्गदादिः वर्णो ऽस्वाभाविकः इंगितं स्वेदवेपथुरोमांचादि
राकारो विकृतः चक्षुषा कातरेण चेष्टितेन स्थानत्यागादिना एभ्यो वाने न्यूणाप्रसिद्धेरनिदुनिरूप्यत्वात् एभ्यः साक्षीबलवानिति

श्री प्रागुक्तं याज्ञवल्क्यः देशादेशांतरं याति स्वद्भिणीपरिलेखिव लत्वारं स्वियनेचा समुखंचैवर्णपमेतिच पाश्रुष्यन्स्स्वलहृ
८६ क्तोविरुद्धंवद्दमापने वाक्चम्ः यज्ञपनिनीनपोष्ठो निर्भुज्तमपि स्वभावाद्धिकृतिंगच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः अभियोगे
४६ चसाक्ष्येचसदुष्ः परिकीर्त्तितः नपरोक्तांवाचं प्रतिवचनेनपूजयति चक्षुश्चपरकीयपवीक्षणेन निर्भजतिकुचिलीकरोति प
हामनोवाक्कायकर्मभिः स्वभावत्सर्वोक्तांपथापोग्यांधिकृतिंगच्छेत्तहासदुष्टरत्यर्थः बृहस्पतिः लेख्यंवासाक्षिणोवापि
विवादेयस्यदूषिताः तस्यकार्यंनसिद्ध्येत्तथावत्तत्रविशोधयेत् तल्लेख्यसाक्षिरूपंप्रमाणं लेख्यशोधनमाह कात्या
यनः स्वहस्तलेख्यसंदेहेजीवतोवामृतस्यच तत्स्वहस्तकृतैर्बन्यैः पत्रैस्तल्लेख्यनिर्णयः अपलिखनं तच्चद्विविधं तदाह राम
नारदः लेख्यंतुद्विविधंप्रोक्तंस्वहस्तान्यकृतंतथा असाक्षिकंसाक्षिमच्चसिद्धिर्देशस्थितस्तयोः मनाकृतसाक्षिणोप ८६

पत्रं धनिकर्णकर्तृकं लेख्यकाः नहृष्टपार्थकारणात् नेत्वाधेस्थिराः अपात् दर्शितं प्रतिकालं च पठितं स्मारितं च पत्रं लेख्यं

सिद्ध्यति [illegible]र्वत्रमृते धपि च साक्षिषु लेख्ये देशान्तरस्थे च दुर्गधेड्र लिखिते हृते सतस्तत्कालहरणमसतोद्रष्टदर्शनं

छिन्नभिन्नहृतोन्मष्टनष्टद्वारिविते षु च कर्तव्यमन्यल्लेख्यं विवादे स्थिते लेख्यविधिः स्मृतः लेख्यं पश्चात्सनामांके हेसंनरकं नभवेत्

विप्रतिपन्नौ परीक्ष्यं नंतनू संबंधागमहेतुभिः खलेख्यमसाक्षिकमपि प्रमाणं अन्यद्वारा लेख्यं साक्षिमदिति प्याप्तं लेख्यम

न्यपः देशस्थितिर्यस्मिन् यस्मिन् देशे पादशीले लेख्यस्थितिः प्रवर्तितं तत्रनाद् प्रपास्तपोः स्वहस्तान्यकृतपोः समारुति साक्ष्या

दिस्मते पत्राद्दिश्टे लेख्यपत्रं न सिद्ध्यंति पयधिभोगेनाक्षितदातहपिप्रमाणमित्यर्थः व्यक्तमाहकात्यायनः पत्रं पंचत

मापत्रो लेखकः सहसाक्षिभिः धनिको धनिकश्चैव नैव पत्रं प्रमाणयेत् हशिनमपितपाविधमपि पत्रं यदि पूर्वमरणिका

श्री हिसंन्निधौ रर्थीनं पादितं स्मारितं वाधनिकेनान्येन वा न ह्यातदापि सिद्ध्यतीत्यर्थः अतो देशान्तरस्थस्य पत्रस्य तत्कालहरणं पत्रान्त
४७ पनकालपरीक्षणं च समनाहृग्धादेः नरवत्नोककोपन्यासः लेख्यमिति पत्सत्रं केनापि हेतुनान्यनाम विहितं तत्र विप्रतिप
त्तौ पत्रान्तरापत्त्रं तेन सहास्य विश्वासहेतुभूत संबंधाय मरूपकार रौ निर्णेतव्यं लेख्यस्यासानारापशंकापां लेख्यगृहीत्राप्रा
गुक्तशोधनप्रकारेण नत्त्रिरसनीयं नत्पुत्रेणं तु लेख्याधानो तेगाएवोपन्यासो ननु लेख्यमुद्धरणीयमित्याह कात्यायनः
आहर्त्ताभुक्तिपुक्तोपि लेख्यदोषान् विशोधयेत ततसुतोभुक्तिदोषांस्तु लेख्यदोषांस्तु नाप्नुयात्। इह स्मृतिः उद्धरेल्लेख्य
माहर्त्ता तत्सुतो भुक्तिरेव तु अभियुक्तः प्रमीतश्चेत्तत्सुतोपि तदुद्धरेत् अभियुक्त इति लेख्यसाधनत्वज्ञापनार्थं अभिउ
क्ते लेख्यगृहीतरि तद्विज्ञाप्यैवमतेन तत्सुतेनानन्तसाधुत्वं साध्यमित्यर्थः तत्साधनं चत्त्वहस्तलिखनादिनेति प्राग्उक्तं नारदः अ

भियोगं चोद्यमानोपि प्रतिहन्यात्तन्न दूषणः त्रिपक्षात्तु परं पक्षं कृत्वोत्तरतोपि नैनमाहरेत् परिप्रश्निकेनाधमर्णिकश्चिरंवतः पंचपक्षात्त्वो
त्तरं मेरद्धं धारयसिरतिपुनः पुनर्निर्दिश्यमानोपि नद्वाक्प्रतिघातं नकृत्वात्तद्देनरकालमनेनाभ्युपगतोपमर्षद्धमि
त्येप नमर्षमित्येकाहायपयेदित्यर्थः मनुः अर्थेभ्यपमानं तत्कारणेन विभावितं दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशं च शक्तितः
अपव्ययमानमपलपंतं कारणेन साक्ष्यादिप्रमाणेन अपनिर्णयपादः तत्र नारदः पश्चोक्तः साक्षिः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी
भवेत् अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवं तस्य पराजयः स्वयमभ्युपपन्नो पि स्वचर्यावसितो पि सन् क्रियावसन्नो व्याहर्तुः परं स
म्यावधारणां सम्यैरव धृतः पश्चाद्गुणाशास्यस शास्त्रतः यस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा साक्षिणस्त्वपलसत्यां साक्षिलिखित
भुक्तिप्रत्तिदिव्यशपथानां मध्येन्यतमेन प्रमाणेन स्वैव प्रतिज्ञासत्यत्वं प्रतिपादयेत्सरातजयी अन्यथा पराजय इतिसत्येनत्वं

श्री सपमभ्युपपन्नत्रा—नैवांगीकृत्य त्वपराजयस्त्वचर्पावसितः कं पक्षे हवैवएर्या ह्रिनायरजितत्वेनावधारितः क्रियावसन्नः साक्ष्याहिना

८८ ४४ प्राप्तपराजयः परममनंतरं सभ्यावधारणमर्हेत् सभासदां मिलितानां पराजितोपाभि निर्णयमर्हेत् अपसाध्यविधिः तत्र साक्षि

णामाह मनुः समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चेति सिध्यति एतच्च प्रमाणमात्रोपलक्षणं अनुभावी च यः कश्चित् कुर्यात्सा

क्ष्यं विवादिनामिति मम तु वचनांतरात् अकृतमपि साक्षिणमाह स एव यत्रानिरुद्धो वीक्षेत श्रृणुयाद्वापि किंचन पृष्टस्त

त्रापि तद्ब्रूयाद्यथादृष्टं यथाश्रुतं अनिरुद्धत्वमत्र साक्षीभवत्यनिपतिः परस्परयापि श्रवणमाह नारदः साक्षिणामपि

यः साक्ष्यं स्वपक्षपरिभाषतां श्रवणश्रावणाद्वापि स सोत्तरसंज्ञकः साक्ष्यं पर्यभाषतावच्चोयः स्वयं मरणोत्सयस्य वाक्ष्या

व्यते श्रवणाच्छ्रावणाच्च उत्तरसंज्ञकः साक्षी सर्पः एवं योऽर्थिना गवत पार्श्वस्थार्थिवचनं श्रावितः स गूढसाक्षी स एव अर्थिना ८५

स्वार्थसिद्ध्यर्थं परस्परविवदनं स्फुटं पश्यन्त्यावृते स्थितो गूढो गूढसाक्षी स उच्यते तेनान्यतरवाद्यभिहितार्थविषयकमरुष
करणजं ज्ञानं साक्ष्यमिति स्थितं तत्र नारदः तेषामपि न बालः स्यान्नैको न स्त्री न दुष्टकृत् न बांधवो न वारिर्निर्हे प्रस्ते कार्य
मन्यथा कार्यसत्यप्रपापिनिष्पत्वेन ब्रूयुः एवं व्यपदिष्टपरमधार्मिकत्वेन बांधवादीनां सत्यवादित्वे निश्चीयते न हां तेपि साक्षि
णो भवन्तीति तेषां साक्ष्याभिधायकं वक्ष्यमाणमनुवचनमपि नियततद्विषयकत्वं याज्ञवल्क्यः त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्तै
क्रियापराः यथाजाति यथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः यथा योपज्ज्ञानीयः तस्य तज्ज्ञानीयः साक्षी यथा स्त्रीणां स्त्रियोन्त्यजाना
मन्त्यजाः यथावर्णं ब्राह्मणानां ब्राह्मणाः क्षत्रियाणां क्षत्रियाः अभावे तु तज्जेद्वेहं विना सर्व एव याज्ञवल्क्यः उभयानुमतः सा
क्षी भवेदेकोपि धर्मवित् उभयानुमतं सर्वधर्मवित्त्वं च मिलितं नेतद्द्वं यथा विष्णुः अभिप्रेततराः संपन्नस्तूभयानुमत एकोपि अ

श्री नरवश्रोत्रियमध्येकं निषेधपति नवसप्राणपापंचचत्वारस्त्वपएववा उभौतुश्रौत्रियौ पौग्नासौनैकं यच्छेत्कतावत राकोभिमतगु
८९ रार्सपत्रः उभं पानुमतः प्रधानकस्य: नहभावेउभ पानुमतमात्रोपिपात्य: तथाचनारद: उभपानुमतोपःस्या दूयोर्विवदमा
४१ नपो: भवेद्देकोप्युपश्चेत्त्वपत्य: स्यात्ससंसदि उभपानुमतोरत्तुव्यएकोऽस्तेनत्वाऽहिना सर्वजनासिद्धश्चेन नूतासासि त्वेन
समापांपत्य: तथात्वे सोहवैराहिसत्वेप्यकीर्त्तिर्भिपासत्याभिधानसंभवादित्याशंक्य विचारस्यनत्वनिर्णापार्थत्वात् नहह्रम
नु: एकोप्यलुब्धः साक्षीस्याबहव: शुच्योनप्लिप: स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वाच्च दोषैश्चान्येपिपेहताः एकोलुब्धस्तु साक्षी स्यादिति
व्यवहारमात्रकापांपाठोनयुक्तः लुब्धाश्चेदूहवोपिसाक्षिणोनभवंतिरत्वेकपदवैपर्थ्यापत्तेःभवत्युवातत्यादस्य पापिशा एम
कदत्यनबोधातन्निषेधमुखेनातथ्यख्यैकसोभपानुमतिसत्वेधर्मवित्वं मंतरेणापि साक्षित्वंबोध्यतेरत्यर्थतोनविरोधःअत ८९

रावविश्वरूपप्रभृतीनांउभयानुमतस्तकएवसासीमिथ्याख्याने धर्मविदितिनोक्तं दोषैस्तेयादिभिः तथाचनारदः स्तेना
सोहसिकाधृत्नीः कितवाञ्चोधकाश्चपेश्चसाश्चनेज्ञेपास्ते छसत्वंनविद्यते कितवोघूतकारः अत्रापवादमाहउशना
द्यासोंधोवधिरःकुष्ठीस्त्रीवालस्थविरादयः एतेप्यनभिसंबंधाः साहसेसाक्षिणोमताः स्थविरोग्लानेन्द्रियनामः आदिश
ब्दात्कितवादयः उभयानुमतत्वाभावेपिशुचिक्रियापारिग्राण्य एकोग्राह्यः तथाचव्यासः शुचिक्रियश्चधर्मज्ञः साक्षीयत्रानुभ
तवाक् प्रमाणमेकोपिभवेत्साहसेषुविशेषतः अनुभूतवाक् स्वानांतरेसत्यवादित्वेनख्यातं साहसमाहनारदः म
नुष्यमारणंस्तेयंपरदाराभिमर्षणं पारुष्यमुभयंचैवसाहसंपंचधास्मृतं उभयंपावादंडभेदात् कात्यायनः अभ्यंतर
राणिविक्षेपसाहसेकोपिलापयेत् अप्रेषितोप्रहितःसाक्षीभवेदेकोपिपार्श्वितेसंस्कृतंयेनयत्स्यात्पंनतेनैवविभावयेत्तत्

श्री करणप्रमाणं स्यात्सविवादे प्रकीर्तितः संस्कृतं निर्मितं परापंकुंज्यादि विप्रः सेप साहसवागदंडपारुष्य स्त्रहणेषु च साक्षिणोन
९० परीक्ष्याः स्तेयपरद्रव्यहरणादिकर्मणां निन्ह्वेनैव क्षिप्रमाणानां देवादेवं परं साक्षिणो भवंतीति ज्ञात्वा न सीक्षिणां परीक्षणमित्युक्तेन
१० यां वा असुमित्राभिवादि निरूपणे मनुमपपत्रपपतिर्भ्यां आलोचनीयं न तु वाक्यमात्रादिति व्यवहारमातृका अनंतरा
वक्तव्यापनः धानादिषु रीक्षेत साक्षिणः स्थिरकर्मसु साहसास्पदिकेनैव परीक्षा कुत्रचित्स्मृता श्रोत्रियादीनाम साक्ष
माहनारदः श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये चान्ये प्रव्रजिता नराः वचनाते पसाक्षित्वं नात्राहतुह्रराहृतः श्रोत्रियमाहनारदः एकांशा
स्वांस कल्पं वा षडंगं ऽरगैरधीत्य वा षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् वचनादिति श्रोत्रियादिरूपाभिधानात्तन्त राम:
त्रान्योहेतुः तपश्चा तेषां स्वीयवैदिककर्मकरणाद्यनन्तपापरकीयकार्यविस्मारसंभवात् साक्षित्वरूपमघुकार्यविनियोगेपापम ९०

येन व्यवहारव्यवहारो पितात्रप दंनी तिमत्साक्षिक रणान पर्वकाह्नु मेनमाक्षिणः कर्त्तव्याः किंनु पदि स्वयमकृताप्यपि साक्ष्यं वदे

नित्तदासाऽक्षिराणो भवंस्येव उभौनुश्चोभियौस्यातां इतिवचमाहद्वस्यासाक्षित्वं ग्लानेहि पत्वान् मनुः स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्यु

र्द्विजानां सदृशा द्विजाः शूद्राश्च संतः शूद्राणां अंत्यानामंत्ययोनयः अंतर्वेश्मन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये स्त्रियाप्यसंभवे कां

र्यं वालेन स्थविरेण वा शिष्येण वं धुना वाऽपि दासेन भृतकेन वा देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेदृतं द्विजान् उदङ्मुखान् प्राङ्मुखा

न्वा पूर्वाह्णे वै शुचिः शुचीन् ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत्सत्यं ब्रूहीति पार्थिवं गोबीजकांचनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैः गोबीजकां

चनापहारे पत्यापं तत्रवान् न भाषणे स्यादिति वैश्यं एतत्साक्ष्यानृताभिधाने भवान् सर्वपातकैः संबध्यते इत्यापुत्काश्च

द्वंयच्छेत् ब्रह्मघ्नाये स्मृतालोका ये च स्त्रीबालघातिनः मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य ते ते स्युर्वतो मरणादिति मनुः कं दूषयां श्रावयेत् कृतघ्नमाह

श्री भर्तृपिंडापहर्त्ता च पितृपिंडापहारकः कृतघ्नस्य लोके वदंति सकामात्र करोतिपः तस्माद्दृष्ट्वा विधां वदस्सिरणं न प्रपश्यति न स्मरेत्सक
६१ नं पञ्चश्राश्रमान् पश्चाद्दूषयेत् पुत्रान्स्त्रिपश्चापोद्दे षिपश्चतान्यानपत्ररः सार्वास्तान्विषिभिः सार्द्धं कृतघ्नान ब्रवीन्मनुः बोधापनं यं
९१ च मं च नृसिद्दं तिदशहंतिगवान्नते शतमश्वानृते हंति सहस्रं पुरुषानृते हंति जातानजातांश्च हिरण्यार्थे मनं वदन् सर्वं भ
म्यनृते हंति सा स्म सा सीमरपा वदन् अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेवातिरिच्यते इति नारदो क्तफलं श्रावयेत् पाशवन्न्यसः न
द्दृशानि हि पैस्साध्वसं जानन्नपि नराधमः सकृद्दत्साऽसिरण्णपोपैस्तु त्योदंडे न चैव हि कात्यायनः अवीचिनरके कस्य चस
पुकृटसाऽसिराः न्यायवादस्माद् वर्णानां हि वधोपत्रनत्रसा सन्नृतं वदेत् तस्मान्नापि निर्वाप्यश्चरू सारस्वतो द्विजः गो
तमः नानृतं वदनेहो षोजीवनं चेतदधीनं नतु पापीयसोऽजीवन मिति पथा महाभारते ननर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति नस्त्रीषु ६१

एजत्र विवाहकाले प्रारब्धयेसर्वधनापहारे पंडान्नाम्ना हरपालकाति कासापन: समवेतैश्च पहर्षं वक्तव्यंनुतपै
वहि विभिन्नेनैकार्पंनुनदृत्त व्यंपणपकृपण्पक् भिन्नकालेपत्कार्पंविज्ञानंतत्रसाक्षिभि: एकैकं वाद्येतत्र भिन्न कालेतु
तद्गुग: नाम्नन्वैर भिप्रकै र्वा सम सम्य प्रपलतत:वक्तव्यं साक्षिभि:सा एवं विवादस्थानमागतै: अनुद्विग्नचित्तेनदर्षंसम
ग्विभावपेत प्रस्य एतं तस्य तंकार्पंसा क्षं सा क्षी तुतदृहेत तथा प:साक्षं श्रावितोऽन्येभ्यो निन्हुतेनमससाधुत: सहाध्येष
गुरां द्रव्यं ब्रास्न लम्नु विवासयेत त्वमन्येभ्यं पसा क्षं श्रीवयेभिवादिना प्रयुक्तोप: श्रावित: एवं भूतोपिसभायांभिगदका
लेसाक्षं विन्हुतेप: तस्यापगुराणोरेडहत्त्व पं:पातत्र लक्ष: है धेव हूतांव वनं समे नुगुणितां तथा गुणो हैधे नव चनेनाद्यं
पेगुणावतर: तेषां वा चाम्ना ह्यमिस पं: पनुकात्वायनंव चनं साक्षिणां लिखितानां च वनिर्दिष्टानांभवादिना तेषामेकोस

श्री यावादीभेदात्सर्वेप्यसाक्षिणः इतितत्त्वपरागांमध्येराकस्मान्मिथ्यावादित्वेऽप्यास्मनत्तुव्यसासम्यतिपक्षस्तत्पातनीपसाकिंचिद्रूत्वादित्वेत
९२ 92 त्रभेदात्परस्परविरुद्धार्थाभिधाने भेदात्साक्षिभ्यो न निर्णयइत्येतत्त्वां रहस्यतिस्तु साक्षिद्वैधे षट्कर्मनिर्णयइत्येतत्त्वां रहस्य
तिस्तु साक्षिद्वैधे षट्कर्मनिषानांगन्धहरणमाहरणमाद्यगुणिद्वैधे कि पावना मिस्यनेन तुल्यरूपाणांद्वैधे तु न साक्षिभ्यो निर्णयः किं
तुरिवं एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतमप्रवृत्तेरनिवचनात् साक्षिगणोर्षि समुदिष्टानस्त्यसु दोषेषु दूषयेत् अत्रदुष्टंदूषयन्वा
हीतत्समंदंडमर्हतिजन्मसमं विवादविषयस्य मंसभासदारिदूषणमेवगत्वा संनतु अपवादि साक्षिभिः प्रतिपाद्यं अप्राप्नवं
स्थाप्रसंगरस्याहनारदः सभासदांप्रसिद्धं पश्चात्कविहृत्सप्तापि वा साक्षिणां दूषणं गत्वा त्वमसाध्यं दोषवर्जनात् अन्येस्तु साक्षि राम
भिः साध्ये दूषणेपूर्वं साक्षिणां अनवस्थामवे दोषस्तेषामप्यसंभवात् असाध्ये साधनामर्हं सिद्धत्वा दोषवर्जनात् अम ९२

वश्याद्दोषविरहात्तस्मात्त्वसिद्धदूषणमेवास्यापि यं प्रसिद्धपद्दूषणमाह कात्यायनः बालोऽज्ञानादसत्यात्स्त्री पापाभ्यासाच्च कूटकृत्
विब्रुयाद्बांधवः स्नेहाद्वैरनिर्यातनादरिः पःसामीनैव निर्दिष्टेन स्थानानैव देशितः ब्रूयान्मिथ्याभिन यं च दं प्रःसोपि नराधमः का
त्यायनः क्रियान दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु लेख्ये सति विवादेषु न स्याद्दिव्यं न साक्षिणः समत्वं साक्षिणां पत्र दिव्यस्तत्र वि
शोधयेत् राजन्तु संप्राप्तानु छेदे चोर्ध्वं बृहस्पतिः प्रतिज्ञाभावनाद्वादी प्राड्विवाकादिपूजनात् जयपत्रस्य चादानात् जयी
लोके निगद्यते जयपत्रलेखनप्रकारमाह स एव यद्वृत्तं व्यवहारे तु पूर्वपक्षोत्तरादिकं क्रियावधारणोपेतं जयपत्रे
ऽखिलं लिखेत् पूर्वोत्तरक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा नृपः प्रदद्याज्जयिने लेख्यं जयपत्रं तदुच्यते तथा कात्यायनः अर्थिप्रत्यर्थि
वाक्यानि प्रतिज्ञासाक्षिणस्तथा निर्णयश्च यथा तस्य यथा चावधृतं स्वयं एतद्यथाक्षरं लेख्यं यथापूर्वं निवेशयेत् समास

श्री दृश्यपेतत्र धर्मशास्त्रविदस्तथा ततश्च भाषोत्तरक्रियाचपत्र साक्ष्यादिनिर्णयश्च जयपराजयावधारणं निर्णयपकाञाष स्थिता

९२ मध्यन्यायश्च स्यादिकं सर्वं लेखनीयं निरूपणस्यसम्यग्प्रदर्शनार्थं तथा भाषोत्तरलिखनेहेत्वंतरेणाथुनस्यापेप्रत्यवस्थानमभि

९३ ज्ञासार्थं न हि गृहीतमिति मिथ्योत्तरेणाजितस्य पुनः प्रतिशोध्यतं मपेति प्रत्यवस्थानं भवति प्रमाणलिखनं तु पुनः पुनः प्र

माणांतरोपन्यासनिरासार्थं निग्रहकार्यापनः क्रियां वलवतीत्यक्ता दुर्बलां पोवलंबते सज्जयेव ध्यतः सभ्यैःपुनस्तां

नाथुपात्क्रियां निर्णिते व्यवहारेत प्रमाणमफलं भवेत् लिखितं साक्षिणोवापिपूर्वमावेदितं न चेत् पपापक्केथधान्ये

षु निष्फलाः प्राह योगरणः निर्णीत व्यवहाराणां प्रमाणमफलं तथा मतः जीवतं चानुशिष्यं च पत्रकं च न पठ्यते कृतं तद् ९३

र्मतोपि ह्यामूनतद्रूपोनिवर्त्तते अनुशिष्टं साक्ष्यादिनिर्णीतं अनस्वजाविनं प्राड्विकादिभिःसमार्पितं पत्र द्विवाद्यपदं पुनर्न

निवर्तयेद्दिव्यमर्थ्यः यत्र जीवितानुशिष्यपोः स्यप्यधर्मकृतं त्वं महापराध्यपी पुनर्द्विगुणांदंडमं मीकृत्यप्रत्यवतिष्ठेत तत्र पुनर्न्या
यमाह नारदः जीवितं चानुशिष्यं वयो मन्येत विधर्मतः द्विगुणां दंडमाहाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेत् असद्विचारे विवादांतरमाह
स एव असाक्षिकं तु यद्दृष्टं विमार्गेण च जीवितं असंमतमतिर्जुष्टपुनर्दर्शनमर्हति असाक्षिकमिति प्रमाणमात्रोप
लक्षणं याज्ञवल्क्यः दुर्दृष्टं च पुनर्दृष्टव्यवहारान्नयेन्नृपः सभ्याः सजयिनो दंड्या विवादे द्विगुणं दमं अतरा वाह नारदः सा
क्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः स्ववचर्यावसितानां तु नास्ति पौनर्भवो विधिः साक्षिवचनेन सभ्यावधारणेन च प्राप्ता
वुसाहाद्दोषदर्शने पुनर्न्यायदर्शनं स्वव्यापारेण विरुद्धमाचरणादिप्राप्तावसादानां नास्ति पुनर्न्यायः नारदः कामक्रोधाभिभूतार्त
भयव्यसनपीडिताः रागद्वेषपरीताश्च ज्ञेयास्त्वप्रकृतिंगताः अप्रकृतिपाव लाबलं तत्र याज्ञवल्क्यः सर्वेष्वेव विवादेषु बलवत्युत्तरा क्रि

श्री या आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरा अत्र क्रियासमानजातीयावोद्धव्या अत एव बृहस्पतिरप्याह द्विजेनार्थसमारोपप्रपन्नः पंचकं तु

९४ पः लाभं तत्र प्रमाणं स्यात्पश्चिमं प्रद्विनिश्चितं अत्र मिश्रप्रकृतो पंचवनार्थः द्विकशतवद्धा प्रागर्थमारोपधारणिकः कपापि कार्ष

94

वृशागतपाशते पंच पणलाभस्थाने वेदं गोकुरीति तत्राप पश्चिमं प्रमाणं अतर क्रियाप्रमाणमिति अनयोः क्रियपोश्च वद्धि व्यवस्थाने

न साजात्ममुक्त्वा क्रियावलवत्वमौत्सर्गिकत्वं अस्यापवादः आध्यादौ तेन पुनराहितं पुनः दत्तं पुनर्विक्रीतं च निवर्त्य उप

लक्षणं चैतत् तेन दत्वा विक्रीतं विक्रीयवादत्तं निचर्य अस्वामित्वाविशेषात् अत एवोक्तं अस्वामिना कृतो यस्तु दायो वि

क्रय एव वा अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथास्थितिः बृहस्पतिः उत्तरोत्तरबंधेन प्राग्बंधः शिथिलो भवेत् यः पश्चिमः क्रियाकारः

स पूर्वाद् बलवत्तरः न्यासं कृत्वा परत्राधिं कृत्वा वाधिं करोति यः विक्रय श्वा क्रिया तत्र पश्चिमा बलवत्तरा वंधोत्र व्यवस्था तेन पूर्वव्यवस्था ९४

दुर्वलाउत्तराचक्रियावलवतीत्यर्थः इदमेवोदाहरति स्वपंन्यासमित्यादि प्रथमंन्यासउत्तरं आधिप्रथममाधिरुत्तरो विक्रयोवा
शेवादानमपीत्यर्थः न्यासःपरत्रधारणमात्रं आधिस्तुपरवशीकरणमित्यनयोराधिर्वलवान् अत्र प्रथमपक्षे पास्वत्वध्वंसफलि
का क्रियादानविक्रयादिरूपावलवती नतुवंधकस्तदजनको वलवानिति विक्रयादेः पूर्वस्वत्वध्वंसफलकस्यपुनःकारणेप्र
थमएवबलवान् आधयादेस्तु पूर्वस्वत्वध्वंसाजनकस्यपुनःकरणेप्येवं पूर्वस्वत्वध्वंसाजनकतज्जनकयोस्तु चरमो वलीया
निति फलितार्थः महामहोपाध्यायवाचस्पतिमिश्रचंडेश्वरादिभिरप्येवं व्याख्यायव्यवहारोपि तथैवतु पवर्णितं अथ निक्षे
पः तत्र वृहस्पतिः धनदानप्रयोगादिदापनोतं प्रकीर्तितं निक्षेपस्याधुना सम्यग्विधानं श्रूयतामिति तत्राहौ नत्स्वरूप
माह नारदः स्वं द्रव्यं यत्र विश्रंभात् निक्षिपत्यविशंकितः निक्षेपोनाम तत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैः विश्वासेन स्वं प्रागसव्यमेवेत्याद्वेति

श्री अप: अविशंकितः अप्राप्तिशंकाशून्यः बृहस्पतिः राजचोरादिकभयाद्दायादानां च वंचनात् स्थाप्यतेऽन्यसद्मनि यद्द्रव्यं न्यासः स परिकीर्तितः
९५ 95 परं संघो धारस्थानेद्रव्यमारणमेव न्यासः इति तात्पर्यार्थः अन्वाहितस्वरूपमाह कात्यायनः अप्रमार्गेकार्येषु अन्यस्मिन्नयचनान्म
म इदं स्थाप्यत्वमिति योऽन्यः स इहान्वाधिरुच्यते एकस्मिन्नर्पितं वस्तु तेन प्रत्यर्पितं अन्यस्मिन् स्वामि त्वं दास्यसीति निक्षिप्तं तद
न्वाधिरुच्यत इत्यर्थः अन्यहस्तात्पुत्रादिहस्ते अन्यत्र कार्येणोऽपि पठितत्वात्तत्र कार्येषु रणेषु कार्येषु मार्गे गमनप्रवने नष्टमनुष्यस्वरूपे त्वं दद्या
इति परिभाष्य परिभाष्य पत्रसमर्पितं तदन्वाधिरुच्यते इति व्याख्यातवान् मनुः कुलजे वृत्तसंपन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि महापक्षे धनि
नि न्यर्पेत् निःक्षेपं निक्षिपेद्बुधः वृत्तसंपन्नेऽसेरलाघवति महापक्षे वद्द्रव्य धौ आर्ये -जनप्रकृतौ निःक्षेपान् इत्यर्थः बृहस्पतिः स्थानं राम
गृहे गृहस्थेवत दृष्टं नैव विमवं गृहाणान् सत्यं शौचं बंधुजनं परीक्ष्य स्थापयेन्निधिः याज्ञवल्क्यः वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्प ९५

र्प्यते द्रव्यं तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तत्तथैव तत् निक्षेपाधासरभसं संपुटं काष्ठितं स्वयं तदौपरु पशं व्याप्रिकमनभिधाय तत्समरस्य

हस्ते स्थाप्यते तेन तदौपनिधिकं तत्तथैवमुद्रादिचिह्नितं प्रतिदेयमिति दीपकलिका नारदः स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो साक्षिमान्निर

स्तथा प्रतिदानं तथैवास्य त्वत्स्यात् द्विपर्यये विपर्यये प्रत्ययं दद्यात् बृहस्पतिः भर्ता ते हेयपथानार्थः पुंसः पुत्रसुहृद् धे हायो

भवेत्तथान्यामेभाक्षितो येस्मिनोन्तराणां न्यासद्रव्यं न गृह्णीया तत्रास्त्वयशस्ताः गृहीतं चालये घत्वा तस्य क्षया विनर्पयेत व

हस्पतिः स्थापितं येन विधिना येन यच्च यथाविधि तथैव स्वदातव्यं न देयं प्रत्यनंतरे प्रत्यनंतरे पुत्रादौ मतुः स्वयमेव तु पोर

घातं मतस्य प्रत्यनंतरे न सरा ज्ञातियो तव्यो न निक्षेपु स्वबंधुभिः स्तेनेन निक्षेपे परि प्रत्यनंतरे पि दानं न सजपर्यन्तयोग्ये सर्पः स्वयमे

वेत्यनेन जीवति निक्षिप्रा प्रत्यनंतरे राणाचायमपि न देयं स्तेन त्वयाच्यमानेनापि देयमिति स्मृतिचित्रं नारदः गृहीतः सहयोर्पेनन

श्रा षोनषः स्वल्पेनापि दैवराजकृते न हि तेन चेत्रज्जितस्तकाचित् गृहीतुर्पैनस्तहयोनिः क्षेपोनषः स्वल्पापिनोनिः क्षेपुरेवनषदत्सर्वः
९६ राजकृतेपि गृहीत कौटिल्यात कृते देयमेव गृहीत्रा तेनगाहीत्र्यपराधोनदत्तेनहृतपराधस्तुदानेहेतुरिमिंतेत्र्यं एवमे
96 वामिश्राः एहस्पतिरपि दैवराजोपघातेनयदितन्नाशमाप्नुयात् गृहीतृद्रसहितं तत्र दोषोनविद्यते अत्रचपरकेत्रच
गृहीतद्रव्यसहित निक्षेप्यन्यासोपन्यासस्तदीयांशेषदोषनिरासार्थः एवंचतदीयापराधंविनानिःक्षि प्रमादमपिन
षंभवतितदानदेयमस्तितिनात्पर्यार्थः रत्नाकराह्योऽप्येवं मनोऽपि एतत्परतो चौरैर्हृतं जलेनोढमग्निनादग्धमेवनदद्या
दितस्मात्सतत्संहरातिकिंचनतस्मान्निःक्षिप्तधनाच्चौरैर्हृतं उदकेनदिशोनमाप्यपितमग्निनावादग्धंनिक्षेपं निक्षेपधारी ९६
नदद्यात् यदिस्वयंतस्मात्किंचित्रापहरतिरतिकुल्लुकभट्टः यत्रतु निक्षेपधारिणा द्रव्यनाश हेतावुद्भावितेपि उपेक्षा

म्नतदोषादेव निःक्षिप्तं विनष्टमिति निक्षेप्तापते तत्तानि क्षेपधारक एव दद्यात्तदाह कात्यायनः ग्राहकस्तु यदा दोषात्तं नष्टं तु ग्राह

कस्ततः देयमिति निक्षेपः न पापस्य दोषेणापि किंचिद्धीनस्य पेन ह्रियते वा तद्द्रव्यं सोदयं दाप्यो दैवराजकृताद्विना एजके

पिचत दोषाल्लते दद्यात्तेवेत्युक्तमसमर्थन् पात्कार्यमुद्दिश्य यद्याचितकं तस्मिन्कार्ये कृते न कालेवा पूर्णे याचितोपि स्वामिना

गृहीतानन्दद्यान्निते दैव राजादिभिर्विनष्टमपि गृहीतामूल्यादिद्वारेण दद्यादेव माह याचितमुपक्रम्य कात्यायनः प्रार्थ्येका

लेकृते कार्ये न दद्याद्याचितोपि सन् तस्मिन्नष्टेकृते वा यद्गृहीतामूल्यमाहेतन् आहरेदित्यादित्तपर्यः बृहस्पतिः मेहेनोपेक्ष

पान्यासं गृहीताय हि नाशयेत् याच्यमानोन दद्याद्वा दाप्यं तत्सोदयं भवेत् मेहेन स्वद्रव्यवद्बहिर्भावेन उपेक्षया नारदः याच्य

मानोपि निःक्षेपयोदद्यात्तुर्नश्यपद्यति हं दद्यात् सराजो भवतिनष्टे दाप्यस्तु तत्समः अत्रार्थे सा धर्मेणेन निःक्षेपस्तु नष्टमपा तत्रा

श्री पिंद्या: सभवेमेचसोरपमाहरेत् अनन्तपादिमल्याहहस्पतिरपि न्यासद्रव्येण पः कश्चित्साधवे दर्पमान्तन: हरा

९७ 97 ज्ञस्सरणत्तोभवतिदाप्यं तन्नपि सोहपं अन्नाप्यनद्गपेतिविद्रक्षितं व्यासः भक्षितं सोरपं दाप्यः समं दाप्यमुपेक्षितं

किं चिन्नं प्रदाप्यः स्यात् द्रव्यमज्ञाननाशितं उपधाभिश्चयः कश्चित्परद्रव्यं हरेन्नरः ससहायः सं हन्तव्यः प्रकाशं विधै

र्वधैः उपधाश्छलं ससहायो हरणं च हकारी वधस्साडनबंधनादिः एवमन्यत्राप्येवं जानीये नष्टाबृहस्पतिः अन्वाहि

ते याचित उशिल्पिन्यासेनपेचव एषणावोदितो धर्मस्तथ्यैवशारणागेने शिल्पिन्यासे: अलंकारादियरना पशिधिषुसम

र्पितेसुवर्णादौउपधाभिरेषां हरणेऽत्तैवशास्तिः पुनराहस एव येत्त संक्षिपते न्यासोऽदिवसैः पूर्णनिश्चितै नरः दंड्य ९७

पयनशिल्पीदाप्योदैवहतोऽपि सन् घरन्नावधिर्नातिक्रमेत शिल्पिदेयतानतल्पंतरस्तर्पः मत्तः योताप्यं पतितिसे

यंपारक्यानिक्षिप्यपावने तु भौतौ चौरवद्दण्ड्यो ह्याप्यौ वा नत्स्वमंदरमं दरमनिर्धनमाचारविषयं मत्समवरारगोतु द्विगुणं दमामि
निवतुर्थ्यचरणो पादः सचदमः सधनमिन्नव्याचारविषयं परति मिश्राः कात्यायनः न्यासाधिकं परद्रव्यं प्रभ स्तिनमुपेक्षते अज्ञा
नत्राशितं चैव येन हाप्यः स एव ननु सरावेतस्मनेन भ्रत्रदाराधिव्यव छेदः अस्वामिविक्रयः तत्र दक्षस्मृतिः निक्षेपानंतरं
प्रोक्तोऽष्टगुणाग स्वामि विक्रयः अयमातंतम्य पत्नेन सविशेषप्रवीम्यहं तत्रादाव स्वामिविक्रयस्वरूपमाह नारदः निक्षिप्तं
चापरद्रव्यं नष्टं लब्ध्वापहृत्य वा विक्रीयतेऽसमक्षं यत् स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः तथा व्यासः पाचितान्वाहितान्यासं हृत्वा
वान्यस्य यद्द्रव्यं विक्रीयते स्वाम्यभावे स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रयः स्वाम्यभावे स्वाम्यसमक्षे इत्यर्थः तथा अस्वामिना कृतो य
स्तु दायो विक्रय एव वा अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथा स्थितिः कात्यायनः अस्वामिविक्रयं दानमाधिं च विनिवर्तयेत् मनुः

श्री यो विक्रीणीते परस्य यो स्वामी स्वाम्यसंमतः न तं नयेत साक्ष्यं तु स्तेन स्तेनमानिनं अपहार्ये भवेच्चैव सान्वयः षट्शतं दमं निरन्व

९८ योनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरः किल्विषं विक्रयाद्यो धनं किंचिद्गृह्णीयात्कुलसन्निधौ क्रमेण परिशुद्धस्तु न्यायतो लभते धनं अस्वा

मीयः स्वामिना चाननुमतः परकीयं द्रव्यं विक्रीणीते तं वस्तुतश्चौरमचौरमात्मानं मन्यमानं साक्षित्वेन कारयेत् क्वापि प्रमाणी

कुर्यात् अपहार्ये भवेद्दंड्यो भवेत् सान्वयः सकृतधनस्वामिसंबंधी पुत्रादिः षट्शतं पणानामभिनिवेशः निरन्वयः स्वाम्यसं

बंधी अपसरणमपसरः स्वामीगृहाद्गमनस्य तेन परस्य विक्रेतापरसंबंधी षट्शतं पणान् दंड्यः परिभवसौ विक्रेता न स्वामिनः

संबंधी स्वामिगृहाद्गतस्य द्रव्यस्यापसारे अन्यस्वाम्यसंबंधिनोऽन्येन कृतः किंतु स्वयमेव तद्द्रव्यापसारणं स चौरवद्दंड्याः

अन्यकृते तु द्रव्यापसरणेऽस्वामिसंबंधिनि विक्रेतरि षट्पणशताधिकदंड्यः इति रत्नाकरः भागुरिमेधातिथिकल्पतरुष्वेवं ९८

रचिंतामणिप्रभृतिभिस्तु अपसरद्रत्यनेन स्वामिनः सकाशात् प्रतिग्रहादिभिर्धनोपायोऽपसरः स न विद्यते यस्य स नपारस्तर्पः
इति व्याख्यातं राघवपरस्त्वविच्छपीय रिस्वामिनो भ्रात्रादिरूपत्वेन सान्वयः संबंधी भवतीति तथा षष्ठपराशनानिरन्वयहार्योपः
प्रदिष्टनः स्वामिनः संबंधी न भवति अन्वयसान्वयस्मात् अपसरत्यस्मात् सकाशाद्धनमित्यपसरः प्रतिग्रहक्रयादिः स यस्य स्वा
मिसंबंधिपुत्रादिर्नास्ति तथा चौरसंबंधिपापं प्राप्नोतीति द्वंद्वं तु नीयरतिकुचुकभट्टः पिक्षिपाहापनाकुलसंनिधौप्रमाणिक
व्यवहर्तृमेलकसंनिधौ न्यायतः क्रमेणोत्पन्नत्वपः विशुद्धो निर्दोषः लभते धनं विक्रेतुः सकाशादिति विशेषः तथा मनुः अप
पमृत्य मनाहार्य प्रकाशक्रयशोधितं अहार्यो मूल्यदाराज्ञानाषिको लभते धनं पत्रक्रयः प्रकाशः क्लतः नाषिकस्तत्र
स्वत्वं साधयति मूल्यं च हेशांतरगमनेनाशक्याहरणं तत्र क्रेतारमुत्रानष्टरज्याः नाषिकापर तु धनं राप्यः तस्याद्धकात्स्यायनः नाषि

श्री कस्तत्र कुर्वीत न तद्धनं ज्ञातृभिः स्वकं अस्वामिना विक्रीतं लब्ध्वा स्वं लभते धनी ज्ञातृभिः साक्ष्यादिभिः स्वकं पदं ज्ञानक्रयान्न स्वत्वाप
९८ वाहृत्ति पापरं प्रकाशक्रेतान् विज्ञातवासस्य स्वामत्वाद्दानेहमशक्ति ने याज्ञवल्क्यः स्वलभेनान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशितः
99 हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः अस्वामी पंचमं समयाति व्यभिरेके रक्ष्य न्य विक्रीतं सर्वं प्राप्नुयात् क्रेतुरप्रकाशे दोषो
भवेत् हीनाच्चौराद्वा संभावितद्रव्यस्वामिभावात् वेलाहीने क्रयपरायणेन प्रयोजनमपश्यध्यावर्जनमिति शेषः मू
लस्यानीते व्यासः मूलसमाहिते क्रेता नानापि पोज्यः कथं च च मूलेन सह चारस्तुनाधिकस्तन लभचेत् नाधिक्रोमध
धमस्वामाहहस्पतिः विक्रेतादर्शिनायत्र हीयते व्यवहारतः क्रेतरसच्चौमूलहमौ प्रहयात्स्वामिने धनं याज्ञवल्क्यः हृतंप्र एम
नष्टंमोदुव्यं परहस्तादवाप्नुयात् अनिवेधयन्येरं चः सनुषसावतिं परागान्नहृतं प्रनष्टं वा चौरान्मरीप्रमितिन्पमानिवेदये ९८

वगह्यानि राजग्राह्यकरदंडेन दंड्यः ॥ अथ संभूयसमुत्थानं तत्रादौ तत्स्वरूपमाह नारदः ॥ वणिक्प्रभृतयो यत्र कर्म संभूय कुर्वते त
त्संभूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतं संभूय धनमेलकं कृत्वा तत्राधिकारिणमाह बृहस्पतिः कुलीनदक्षानलसैः प्राज्ञैर्नाणि
कवेदिभिः आयव्ययज्ञैः शुचिभिः शूरैः कार्यः सह क्रिया बृहस्पतिः समोऽतिरिक्तो हीनो वा यत्रांशो यस्य यादृशः क्षयव्ययौ तथा वृद्धि
स्तस्य तत्र तथाविधा याज्ञवल्क्यः समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्वतां लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ स
मवायेन मेलकेन कर्म वाणिज्यादिना लाभालाभौ लाभक्षयौ यथाद्रव्यं द्रव्यानुसारेण संविदा समयेन अथवा व्यवस्थाया
मूलधनानुसारेण वृद्धिक्षयौ व्यवस्थायां तु व्यवस्थानुसारेणैव नातिसर्पः परस्परमवंचयद्भिः प्रवर्तितव्यमित्याह व्या
सः समन्यूनसमस्तं वाचं च यत्नः परस्परं नानापण्यानुसारेण प्रकुर्युः क्रयविक्रयौ बृहस्पतिः यः कश्चिद्वंचकस्तेषां विज्ञा

श्री तः क्रयविक्रये शपथैः परिशोध्यः स्यात् सर्वं वा रेखपं विधिः सपो हानिर्व्यापनत्रैवराजस्तताड्वेत् सर्वेषामेव साप्रोक्ता कल्पमीपा
१०० 100 पणांशतः शपथैरिति प्रमाणमात्रोपलक्षणं नान्तरस्यापि संभवात् सपो मूल्यस्य हानिर्लाभस्य च व्याप्य प्रवादमा हस एव
निर्दिष्टो वार्षमाघस्तनाशयेत् तेनैव तद्वेदेपं सर्वेषां समवायिनां अनिर्दिष्टोऽप्यननुमतः पात्तवन्त्वः प्रतिषिद्धम
नादिष्टं प्रमादाघस्तु नाशितं शतं दयाद्विप्लवाद्वार्पितपालशमांशभाक् विप्लवान्न स्कराधुपप्लवात् ददस्यन्तिः दैवराजम
पाद्य स्तु स्वशक्त्या परिपालयेत् तस्यांशं दशमं दत्वा गृह्णीयुस्तेंऽशतोऽपरं ॥ नारदः दैवतस्करराजाग्निव्यसने समुप
पस्थिते स्वशक्त्या रक्षयेद्यस्तु समाहरेत् तस्यांशो दशमो देयः सर्वद्रव्येष्वयं विधिः समाहरेद्रक्षेत् एकस्यापि केषपीपंच एम
वक्षेतिके चित्तत्र समप्रसमुत्थानप्रकरण— नान्नारदेन सहैकार्प्यतां समभ्यमानाभ्यां कामे धेनुहलाभ्यामल्पिरवित १००

त्वाच्च एवमेवचं देश्वर वाच स्मृति मिश्रादयः याज्ञवल्क्यः जिह्वांन्न जेपृ निर्त्तिभिमशक्तोन्येनकारयेत् जिह्वं वंचकं निर्लोभं
मूलमावं नि सास्येषुः अजिह्मरावृपोद्व्यरस्य लोहन्तरव्या पारे चाशक्तः स्वहस्तं पुरुषं शक्तं नियुंजीतेत्यर्थः रस्य लोगशक्तस्ये
कस्यमरणेत्वाद्दनारदः एकस्यचेत्साद्यसमं ह्यापारोस्यत्तराष्ट्रपातु अस्योवासति ह्यापारे शक्तश्चेत् सर्व एव वा शक्तस्य
मरणेतद्द्यापारो भांडस्मवेक्ष्य नद्दशमंशं तद्भावेन्यस्तु इक्षिनानद्भावे सर्वे वणिजो भांडं रक्षपितासंभूयदशमंशं
शंगृह्णीयुरित्यर्थः तत्र भांडस्वामिमरणेत्वाद्दनारदः कश्चिद्वसंसनदेशान्तरपारम्यागतो वणिक् राजास्यभांडेन दृष्ट्वेन्नाव
हृत्पादर्शने हहस्यानिः पत्ता नत्र वणिक् कश्चित्समीपेनप्रमादतः तस्यभांडं दर्शनीयं निधुक्तो राजपूरुषैः रातरत्निशेषः
तथा परा कश्चित्समागछेत् तत्र तत्कथ्यहरोनाः स्वाम्यं विभावयेत् म्मे स्मन लालब्धमहीति नारदः ह्यापारे सतिवंधुस्योज्ञातिभ्या

श्रा पसमर्पयेत् तदभावेसुगृहंतद्गृसपेद्दशवत्सरान् अत्रहस्ताप्रधस्तुव्याख्यांतपरामर्शातहाम्यभावेमातुल्यहीनामधिकारद
१०१ स्ताद् बंधुजातीचसन्निहितसंबंधिनोहापाहानि रिक्ताविनिरुक्ता काः बृहस्पतिः राजारक्षेतषड्भागंनवमंद्वादशंततप्राप्नुद्
101 विट्क्षत्रजातीनांविप्राद्गृह्णीतविंशकं अहाहूर्ध्वंतुनागच्छेतपत्रस्वामीकथंचनततहाग्रहीततद्राजावृत्तस्वंवृत्तस्याणं
अपेतवृत्तस्याणंअपेरन्यद्धरगोभ्योपर्ययिरित्यर्थः बौधायनः अवाह्मणस्यपराष्टस्वामिकमत्स्वंस्वंसंवत्सरंप्रतिपाल्यरा
जाहरेतकात्यायनस्तु दूरद्वूरतर दूतमध्ये आगमनात्पुपेक्षपातो ध्यः नारदः अस्वामिकमहापाहंरशवर्षस्थितततःरा
जा तदात्मसात्कुर्यात एवं धर्मोनहीयते अविजांव्यसने चैवकमम्यस्तरकर्मनिस्तेरेन्लभेतद्दशिरणभागंस्तत्समात्समं
प्रकाशितं अस्वामिकंप्रमीतस्वामिकंअदापाहंहापाहादि अव्यहाभ्यसं अत्रदशवर्षप्रतीक्षणमन्यं लविरतमेना १०१

गमनसंभावमापांवोढव्यं व्यसनेऽसामर्थ्ये सामान्येनाह बृहस्पतिः एवं शिल्पाश्रुत्त्वानां वदिकश्चिद्विपद्यते नद्दं धुनीक्रिया
कार्पासवैर्वीसहकारिभिः शिल्पाऽऽश्चिकादिको याज्ञवल्क्यः जिह्मं त्यजेयुर्निर्लोभमशक्तोऽन्येन कारयेत् अनेन विधिना ख्यात
त्रःस्त्रिकर्मकर्मिणां अनेन संभूयसमुत्थानेन मार्गेणास्पर्धः न पाहि एव कुप्यसत्त्वानां काष्ठपाषाणचर्मणां संस्कर्तृ
कुत्साभिज्ञः शिल्पीचोक्तो मनीषिभिः हेमकारादयो यत्र शिल्पं संभूय कुर्वते कर्मानुरूपं निर्वेशं लभेरंस्ते यथांशतः सिद्धि
शंकंचेतनं अत्रैव विशमाह कात्यायनः ॥ शिक्षकाभिज्ञकुशलाश्चाचार्यश्चेति शिल्पिनः एकद्वित्रिचतुर्भागान् हरेयुस्ते
यथोत्तरं अत्र शिक्षकाभिज्ञकुशलाचार्यशब्दाः रोधटना ज्ञानोत्कर्षेणाभिधीयंते बृहस्पतिः धर्मं देवगृहं वापीवाणिकोपस्क
राणि च संभूय कुर्वतां चैषां प्रमुख्यो द्व्यंशमर्हति नर्तकानामेष धर्मो धर्मविद्भिरुदाहृतः तालज्ञो लभतेऽर्धं तु गायनास्तु समांशिनः

५ नः प्रमत्तो प्रधानभूतः अर्द्धमाधिकं पश्चात्तरः प्रवर्द्धतेन तस्मादंशं तालक्ष्णोल भतेरन्तपर्ण्यः इदृस्यति: साम्याज्ञपातु प श्चौरैः परदेशान् समा
१०२ 102 हृतं एकेदत्वानुषड्भागं लभंते नेपप्यांशतः चतुरोंशान्यप्याप्नुस्त्व्यः शररत्नंशमवाप्नुयात् समर्थस्तुहरेद्व्यंशंशेषात्वन्येसमां
शिनः मुख्योवुद्धिशरीरव्यापारवान् भूरः साहसिकः समर्थोनिवलस्तेनितिश्चाः प्राह : अन्यापेक्षयाव्यापारवानिनिरव्याक
रः कात्यायनः पररावृहृदनं पतस्याच्चौरैः स्वाम्यज्ञपाहृतं राज्ञोदशांशमुद्धृत्यविभजेरन्यथाविधिं चौराणांमुख्यभूत
स्तुचतुरोंशास्ततोहृतेन भूरोंशांस्त्रीन्समर्पोसोशेषास्त्वेकैकमेवच तेषांचेत्प्रमत्तानांयोन्तहृतांसमवाप्नुयात् तन्मोक्षणा
र्थंपहृत्तंतस्यकार्पासमन्त्रिया षड्भागहृप्रामांशोराज्ञोरक्षणादि व्यापारतदमावाभ्यांमवस्थाप्यो प्रमत्तानांचौरमित्रैरतस्त राम
तोगतानामध्येयोन्तहृतांअवरोधनंयाथः सन् धनंहत्वाअन्यानेमोक्षयतिनहृतंसर्वैरेवचौरैर्विभज्यशो धनीयमिन्यर्थः का १०२

स्यापनः वणिजां कर्षकाणां वै चौराणां शिल्पिनां तथा अनिपन्नांशकर्तॄणां सर्वेषामेव निर्णयः अनिपन्नांशकर्तॄणां अंशानिप

न्नकृतिमतां अथ दत्ताप्रदानिकं तत्र बृहस्पतिः एषाखिलेनाभिहिता संभूयोत्थाननिष्कृतिः अदेयदेयदत्तानामदत्तस्य च क

ल्पने तत्स्वरूपमाह नारदः दत्वाद्दत्तमसम्यक् पुनरादातुमिच्छति दत्ताप्रदानिकं नाम तद्विवादपदं स्मृतं अदेयमथदेयं च दत्तं चा

दत्तमेव च व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विधः अत्र तत्स्वरूपावदे पाणिदेयमेकविधं स्मृतं दत्तं सप्तविधं विद्यादत्तं षोडशा

त्मकं अत्रस्यास्वेतदानस्यादेयद्रव्यदानाहयपथापालनत्वासंप्रदानश्चोत्यादिनान्वाधियाचितं मन्यावारानुरेवानिहृद्धावसथादिभे

दाहृा तत्रादेयमाह बृहस्पतिः सामान्यपुत्रदाराधिसर्वस्वन्यापयाचितं प्रतिश्रुतं प्रयामस्यन देयं तत्वषधा स्मृतं सामान्य

मनेकस्वामिकं याचितं व्यापारार्पं याचित्वा आनीतं अत्र सामान्ये न्यायात्पुत्रदारयोर्विमतयोर्वचनबलात् सर्वस्वे सान्वय

श्री सप्रतिश्रुते च सर्वस्यैव वचनवलाद्देवाधिन्यासयाचितेषु सत्त्वाभावात् पुत्रदारसर्वस्वप्रतिश्रुते पुत्रचतुर्थपि स्वानंन्ये सत्यपि वच

१०३ नवचनवलाद्दे वदानवाधटनि मिश्राः साधारणेपि स्वांशयोग्यस्य दानसिद्धत्येव किंतु दानमत्यवायो निषिद्धाचरणादिति

103 स्मार्जभट्टाचार्यजीमूतवाहनादयः आहुः अन्वयेसत्यपि सर्वस्वदानं सिध्यत्येव स्वामित्वात् किंतु दानात् प्रत्यवायो निषिद्धा

चरणादिति स्मृतिसारादयः प्राहुः चारः। अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत् निक्षेपः पुत्रदारांश्च तत्सर्वं चान्वये सति

आपत्स्वपि हि कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतं आपत्कालेपि पुत्रदाराद्यन्वयानां धिम

नौ पुत्रदारसर्वस्वानां अदेयतेत्यर्थः एवमेव विवादचिंतामणिविवादरत्नाकरादयः नतं मतौ नुदेयतामाह कात्यायनः वि राम

क्रयं चैव दानं च न नेयाः स्युरनिच्छवः दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मन्येव तु योजयेत् आपत्कालेतु कर्तव्यं दानं विक्रय एव वा अन्यथा १०३

नप्रवर्त्तेतरन्निरंशास्त्वविनिक्षेपः पुत्रदारात्ययानां विभक्तौ पुत्रादिस्वरूपं स्वयमेवोपभोक्तव्यं तेषामनुमतौ तु तेषां दानमित्यर्थः केचित्तु
सर्वस्वम्वयानुमानावपिनदेयंप्रागुक्तनारदवचनेनान्वयेसतिसर्वस्वंप्रदानस्यैप्रतिषिद्धत्वमितिपाज्ञवल्क्यवचनेनतत्स्वत्वमात्र
एवदानंनिषेधार्थमाह वशिष्ठवचनमप्यनुमितिपरंरूपयाशुक्रशोणितसंभवः पुरुषोमातापितृनिमित्तकस्तस्यप्रदानवि
क्रयपरित्यागेषुमातापितरौप्रभवतः अत्राप्येकस्मिन्पुत्रेविशेषप्रति सराव: नत्वेकंपुत्रंदद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वासहिसंतना
नायपूर्वेषांनस्त्रीपुत्रंदद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुरेकः पुत्रः स्वदानेनुमतोपिनदेयः सन्तत्याद्युच्छेदमत्त्वि
गहस्वरसादृष्टादिसनेनाज्ञहस्ताप्रलसणपापित्र्यपारिक्यमपिविवक्षितं भर्तृनुज्ञापालनाधिप्रयोज्यं कर्त्वादितिरत्नाकरः अ
धिकपुनरन्वयवप्रसः देयमाहबृहस्पतिः कुटुम्बभक्तवसनाद्देयंयदतिरिच्यते मध्वास्वादोविषंपश्चाद्दातुर्धर्मोऽन्यथाभवे

६१

श्री त् कात्यायनः सर्वस्वं गृहवर्जंतु कुटुंबभरणादिकं यद्भवेत् तत्स्वकं देयं मदेयं स्यात्ततोऽन्यथा परत्रेति पिच्चान् त्वौपम यित देयंञ्चनिर्दिशे
१०४ दानेपापं च्यवतिरिक्तदानेऽपि पुन्यं अत्र दानधर्मोऽन्य थाभवेदितिविहितोकरणाद्धर्मसिद्धिरेव न भवतीतिन किंतु यावत्सि ध्यावरणा
104 द्धर्मोऽपि दानसिद्धिस्तु स्वीयेभवत्येवरद्धस्यस्वत्वस्य कारणाससत्वात् तेनन्याय्येनतु शक्यते द्रव्योपरावदानं निष्पत्तिः ए
वं सच्छ्वरेऽपीति स्मृतिसारचार्यस्य निमित्ताहृयः संपत्स्यपेक्षानुमध्यगणवनामध्येगे तथाचवृत्तिः सप्तागमागमाद् सो
त्रायचास्तेत्रंप्रदीयते पित्रं वाप्यस्वपंप्रासंनदानव्यं विवक्षितं स्वेच्छ्यादेयंस्वयंप्राप्तं वृधाचारेणवंधकं वैवाहिकेक्रमापा
तेसर्वदानंनविद्यते सप्तागमःसप्तविधःस्त्यागमः सचसप्रविभागमाधर्म्याद्यायोलाभःक्रयोजयःप्रयोगःकर्मयोगश्चसत्प्रतिग्रा राम
दएवचेतिमन्क्तेः अन्वयागतंलाभो निध्यादेः जयः संग्रामः प्रयोगः कुसीदं कर्मयोगः कृषिवाणिज्यादिः उपलक्षणं चै १०४

ननन्वकथमविस्त्रीकृतमसाधारणंस्वमात्रपात्रन्यसाधारणंतनरनुमतंस्वज्ञेयमिति वैवाहिकस्मत्रवैवाहिकस्मत्रवैवा
हिकपरेनश्रौपार्जितमपिविवक्षितं सर्वस्मन्नमत्यास्त्रनुमत्साच्चपरार्न्तत्तसर्वन्नविदाते क्षमापात्नंस्त्रावरमप्यविभक्तं
सौदायिकंत्रामापातंशौर्यप्राप्तंचपद्रवेतस्त्रीज्ञातिस्त्वान्यनुमतंदत्तंसिद्धिमवाप्नुयात् सौदायिकंकन्याभोगतपाविवाहे
पत्रलब्धंतत्रैवपत्न्यादीपतानेभ सजसम्मतयेत्मपेत्सर्थः इत्यन्ये वंन्धावाचारेरोतिपपयात्वंधकंस्वसंबंधिनपापरस्त्रापिकार्य
तेनापमर्थः इदंवस्तुमपिबंधकस्तिमपात्वापिदीपतेत्वपापिवंधका गृहीत्वाचतत्स्वामिदेयमित्यर्थः एवंविभक्ताविवाविभ
क्तावाहापाहास्थावरेसमाः राको ह्यनीशाः सर्वत्रतानापमनविक्रयेरतिविभक्तानामपिपश्चांशपरिषेदोनजानत्तन्मध्यगंएवति
ष्ठतितेनतत्रसाधारणातमेव [illegible] कोनीशाः स्थावरमूलेषुसर्वेष्वेवद्रव्येषुस्वतंत्रकृत नस्सिद्धिरेवेति मिश्राः विशेष सुदायभागप्रकरणे

श्री उक्तः पुत्रदायमाहात्म्यरहितस्य दायः पुत्रादिरिति विकल्प पतन रूपकाशकास्तद्यः अन्ये तुल्यापादयदं पुत्र एवमुख्य मितिपितृ रूप स्थितो
१०५ विभक्तस्यापि पुत्रस्य विद्यमाने पितरि स्वपरे ऽनीशत्वं तेन प्रतिज्ञ ह क्रणादि सप्राजमस्तव्य मेवदाप मितत्प्यि: स्वनंत्रस्वामिस्वतंतना छेयं
105 अत्रे व हारीतः प्रतिनिष्क्रान्तास्पदानेदत्तस्य च्छेदनेमच विविधान्नर कान्या निती पर्यपेनी चजापते वाचापन्न प्रतिज्ञातं कर्म शरणोप
पादितं - रांतहूर्म संपत्त मिहलोकेपरत्र च हुविन्य निष्क्रान्त्या पिनदे पक्रिया ह गौतमः प्रतिनिष्क्रान्ता पध धर्म प्रकाशनदद्यात् अ
न्नाधर्मो हानान्नहंत्व प्रयोजको ऽभिमत कात्यायनः स्वेच्छया यः प्रतिनिष्क्रान्तावृज्ञान राणाप मतिगतहं नद याद राव हाप्याः प्राज्ञप
सूर्व सासं तपाम तस्य पुरागां प्रतिनिष्क्रानाम लानां सुतांदि राउपेत्रयः अप्रपहृतं ॥ तत्र बृहस्पतिः मस्तु ष्पता पपमूल्यं स्त्रीषु १०५
लभपकारिणे श्रद्धानुष्ठानहवं प्रीत्यादम छवि धं स्मृतं अनिर्दितनं तुष्टाबंदि चारणादिभ्यो पहृतं प राप मूल्यं विक्रेत नी रहस्यं

स्त्रीभृत्त्रंकन्यापरिणयनार्थंनत्स्त्रीसंबंधिनिहननं उपकारवनेप्रत्युपकारस्तपाहननं अहृपासमात्रेभ्योहननं अनुग्रहेण पुत्रादि
भ्योपहृतंसंप्रीतामित्रेभ्योहननं पत्रुपरणपंमूल्यंमृतिसुव्यालेहास्त्युपकारतः स्त्रीभृत्यानन्नहार्थंचहननं दानविहोविडाराति
नाहेनहृत्तस्यसहविथत्वमृत्वंतत्स्त्रीनिहतस्यातुमहांतर्भावाद्विरुद्धं एवमेववाचस्पतिमिश्राः स्मृतः मातापित्रोर्गुरोर्मित्रे विनीते
चोपकारिणे दीनानाथविशिष्टेभ्योदत्तंतत्सफलंभवेत् अपास्ते नत्रनारदः स्मृतंतु भयक्रोधकामशोकरुगन्वितैः तथो
त्कोचापरीहासव्यत्यासछलयोगतः बालमूढास्वतंत्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जितैः कर्त्ताममायंकर्मेतिप्रतिलाभेच्छयाचय
त् अत्रभयादिरुगन्वितानांनाः पंचप्रकृतिस्थानाविरोधिनाद् [illegible]व्याः उत्कोचाकाम्यापने नवस्ते परीहासोपहासो हानानाभिसं
धिमंतरेणदानबोधकवचनमितियावत् व्यत्यासोऽन्यस्मैदानस्यान्यस्मैदानं अन्यस्मिन्दानवोऽन्यस्यवापदानं छलंप्रमादस्मि

१२

श्री नावस्यानिमिश्रप्रकाशाकारपः बहूपरिभाष्यत्वस्यतानंतरितिनिरत्नाकाः न त्रिंसंवात्नोत्रकार्याकार्यनिर्णयाक्षमवपोयोगी एवमेकवंतेश्व

१०६ रः कृत्याकृत्यविचकाः सरस्ति मिश्राः स्वभावादेव कार्याकार्यविवेचनाभ्र्यासदनिरत्नाकारः अस्वतंत्रः पुत्रदासादिः श्वाजीरोगाभिभूतर

106 निरूगन्वितश्वासाध्यरोगवानिरा हतंमितासराया मिताक्षराहल्लापुधौत अपवर्जितमिपदितास्वअपवर्जितं दत्तमित्याहत्तः मनोम

रितावाहिना उन्मत्तो वातेन अपवर्जितो वं धुवहि कृतः प्रतिलाभेछ्यासोपाधिदत्तमुपाध्यसिद्धौ कात्यायनः कामक्रोधावस्वतंत्रा

र्तव्हीबोन्म न्यप्रमोहितैः व्यत्यासपरिहासाभ्यांपदत्तं तत्सुनर्हरेत् यदिकार्यप्रसिद्धार्थमुत्कोचासाम्यतिभ्कता नस्मिचार्थम

सिद्धेपिनदेपास्यात्कपंचन अपप्रागेवदत्ता साक्षितिहाप्यः सतांवत्नात दंउश्चैकारशतेगुणमाहु गौमीगात्वताः अन्नार्तेन राम

दत्तं धर्मकाममंतरेणादत्तमितिबोद्धव्यं तथावकात्यायनः सुखेनार्तेनपदत्तंश्रावितं कर्मकारणात् अदत्वातुमृते लाप्यस्तत्सुतोना १०६

त्र्यंशः शपः अधुनापद्‌स्त्रीकमाश्रित्य हरणमहरणमित्यर्थं तमाह कात्यायनः स्तेयसाहसिकोद्वृत्तपारदारिकशंसनात् दर्शनात्
वृत्तभेदस्य तथासत्यप्रवर्त्तनात् मासमेतैस्तु पाक्षिकं चिंतदुस्को वा लभ्यते न हामानत्रयं द्रष्टाः स्वामित्व ध्यस्य स्वत्वक्षेप भाक्‌स्ति
पंच साहसं चलेप स्ताहसे लेपस्यानुसंते पसाहसिकः तत्र नष्टो हृत्त घृतः स्तेनस्तेनाशङ्का स्तेनादिदर्शनार्थे सद्भले दर्शपित्रे लं
पञ्च सा स्याद्दीन साध्याभिधाने प्रवर्त्त पित्रे हंतं तदुक्तो वाक्यं कर्मसिद्धावधि निवर्त्तयेत् मध्यस्थापद्‌स्को वाक्यं गहन्नातीत्यर्थः बृहस्पतिः
उद्धृत्य प्रमत्तार्त्रि वालोन्मत्तभयार्त्ति कैः मत्तानि वृद्धनिर्हृतैः समूहैः शोकि व्याधिभिः नर्मदत्तं प यैते र्पदत्तं प्रकीर्तितं तन
धर्मः र्पपरत्तं तन्प्रमाणमित्यर्थः अनि वृद्धरोगग्लिते ह्रिपः निर्हृतोऽपवर्जितः नर्मदत्तं क्रीडार्त्तं तथा च बृहस्पतिः प्रतिज्ञा
मे श्रद्धा हत्तमपात्रेपात्र शंकपाकार्यं चाधर्मे संयुक्ते स्वामीतत्पुनराप्नुयात् एवमन्यत्रापि मिश्रं स्मृत् पदूयेरणपद्धीनं तद्

श्री पश्चात्सौनभवनितिन ह्यद्विधसु भीपाद्वि त्याह्मत्र धर्मार्थं पेनपदमं कस्मैचे ध्याविने धनं पश्चाच्चनतत्पात स्मात्त्रदेपंनेननद्रुवे
न् यदिसंसाधपेनतुदपासोभेनवाश्रनः नाश्ता दाष्यं सुवर्णस्पान स्पतोयस्म निष्कृतिः पदिसंसाधपेदिनि त्वपामेपद्त्तंनमपा
107 त्वपिनदेयंपावनस्त्रीहृनंनदे हीत्सर्पः इत्याह विवादरत्नाकरस्तु धर्मार्थमित्यादे धर्मार्थं पाचित्वा गृहीतेन धर्मंनकरोति
नतातस्पहरणीयं पदितुदर्पाहृत्रोभाहूत्नमर्पसा धपेनदाराज्ञासमुवर्णां हंडनीयदत्सर्पः इत्याह नारदः गृहीत्वा स्पदत्तंपो
मोहा धश्चादेयं प्रपश्यति हंडनी पातु भावेनो धर्म नमहोभ्नता अप्रभन विधिः तत्रबृहस्पतिः न्यहे पादि कमाख्यानंभ
तानामुच्यते विधिः शुश्रूषामभ्युपेत्यैनयदमाहौ निगद्यते शुश्रूषामभ्युपेत्यशुश्रूषोवेतं पदं विवादपदमितसर्पः नपास
राव वेतनस्पानपाकर्मनदर्पस्वामिपालपोः क्रमशः कल्पनेवा होभनभेदत्रपंमिदं भत्तोमूल्येननत्कर्मकरः कर्तसुरुमुनः एम

रुनिविधावानेरस्माकांक्षाणांमाह नारदः शुश्रूषकः पंचविधः शास्त्रेरष्टो मानीषिभिः चतुर्विधः कर्मकरः शेषा दासास्त्रिपंचकाः
चतुर्विधाः कर्मकरा दासेन सह पंच कथं शुश्रूषका भवंतीति पंचकाः पंच दशमान्मनः ० त्याद्स्पनु वृजौ वृह स्पतिः अनेकधा ते भिद्
ताज्ञातिकर्मस्वरूपतः विद्याविज्ञानकामार्थमिमिते न चतुर्विधाः नारदः शिष्यांतेवासि ० तकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत् एते कर्मक
राज्ञेया दासास्तु गृहजादयः सामान्यमस्वतंत्रत्वमेषामाहुर्मनीषिणः वृहस्पतिः विद्यार्थी समाख्याताश्च पंचतुः सामलक्ष
णाः नद्यं गुरुशुश्रूषां प्रकुर्याच्छास्त्रदेशितां नारदः आ विद्याग्रहणाच्छिष्यः शुश्रूषां प्रयतो गुरोः तदभावे गुरुसुते गुरुपु
त्रेन पैवचनं पा समाहृत अश्वगुरवे प्रदाय गुरुदक्षिणां प्रतीयात्स्वगृहान्नैषा शिष्यवृत्तिरुदाहृता अनेन शिष्यो ० तउक्तः द्विती
यविधा पाह वृहस्पतिः विज्ञानमुच्यते शिल्पं हेमकुप्यादिसंस्कृतिः नृत्यादिकं च तच्छिल्पनुकर्पात्कर्मगुरोर्गृहे शिक्षानार्थिनि ।ा वना

श्री रदेनांतेवासित्वमुक्तं यथाभारतः स्वंशीलमपि कुर्यादिह तं वा धर्मामात्रतया आचार्यस्य वसेदंतेकालं कृत्वास्तु निश्चितम् आ
१०८ चार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनं न चान्यत् कारयेत्कर्म पुत्रवच्चैनमाचरेत् स्वमात्मेष्वात चितं आहर्तुमाहतं तं नेपार्श्वका
108 लमवाधिमनं सुनिश्चितं साक्षिमत् अन्यात् शिक्षात्वं आभ्यामंतेवासीमनदुक्तः नयथाभारतः शिक्षयंतमदुष्टं च यथाचार्यं
परित्यजेत् बलाद्वासयितव्यः स्याद्बधबंधौ च सोऽर्हति शिक्षितोपि कृतं कालमंतेवासी समापयेत् तत्र कर्मच यत्कुर्यादाचा
र्यस्यैव तत्फलं वचोचनाऽन्नमात्रं वंधोवन्धनं पंच राणमिति कश्चित् कृतकालेऽनावत्कालं यावन्मयाधवहीयमेतत्कर्त
व्यमिति निपमितं पूर्णे धयनेनत्कालपेदंतेवासीत्यर्थः तत्फलं भत्वासिफलं नयागृहीतशिल्पसमयेकृत्वाचार्यमिद राम
क्षिणां शक्तितश्चानमान्येनमंतेवासी निवर्तते काम निमित्तेनोत्तंभनकं तनीयं च हस्यतिः परिभाषते योभुंक्ते परहासीनुस १०८

ज्ञेयो बद्धश्चात्मनः कर्म नन्त्वात्मनः कुर्याद्यथायेन भक्तीनरः सर्गवार्थमतकमाह बहुधार्थमतः प्रोक्तस्तथाभोगभक्तोऽपरः कर्म
कुर्यात्प्रतिज्ञातं लभते यद्भिभाषितं द्विःप्रकारो भोगभक्तः कृषिगोजीविनां स्मृतः ज्ञानस्स्यात्पापक्षीणस्स लभेतन्न संशयः क
र्मफलांशभक्तस्तु निव्याख्यातं च लभेत तस्य भोगमिति शेषः स्त्वा कर्मतेभागमिति शेषः भोगभक्तस्याप्यर्थमंत विशे
षत्वाद्यत्र पूर्वं नारदेनैषां भक्तकपदेन त्रैतीयप्रकारत्वमुक्तं तेषां प्रकारान्तरमप्याह स एव भक्तकस्त्रिविधो ज्ञेयः उज
माधममध्यमः शक्तिभक्त्यनुरूपत्वादेषां कर्मार्थ्यपार्थमेतिः उत्तमुश्चापृथ्वीयो त्वमध्यमश्च कृषीवलः अधमो भारवाहः स्या
दित्येष त्रिविधो भक्तः अर्थेष्वधिकृतो यः स्यात्कुटुंबस्य तथोपरि सोऽधिकर्मकरो ज्ञेयः स च कौटुंबिकः स्मृतः भक्तिरूपत्वा
त्कर्मणि पाकार्यनिबन्धनात् अर्थेषु कार्येषु आनयोद्वयोरध्यधिकर्मकरकौटुंबिकसंज्ञिव्यवहाराय इहस्य अतिनाप्यस्या

११

श्री र्यस्य भते एवांतर्भावः कृतः नारदेन तु सामान्य विशेष भावेन परिगणनं एषां मध्ये किं कस्य कर्मेत्यत्राह इहेह स्यात् शुभकर्मकरास्त्वेते

१०९ चत्वारः समुदाहृताः जघन्य कर्मभाजस्तु शेषा दासास्त्रिपंचकाः कर्माऽपि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्म

109 कृतः स्मृतं गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनं गुह्यांगस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोज्झनं गाछतः स्वामिनः स्त्वांगै

रूपस्थानमथान्ततः अशुभं कर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परं चत्वारः शिष्यान्तेवासीभृतकाधिककर्मकृतः कर्मकृतः शिष्यादि

चतुष्टयस्य शोधनमिति प्रत्येकमभिसंबध्यते ग्रहणं उज्झनं च ग्रहणोज्झनं अन्येषामेरतस्माद्गात्रोरन दिरूपं गाछतः स्वा

मिनोऽच्छानुसारिणीभ्रंगैर्हस्तादिभिरुपस्थानं संवाहनं तत्त्वंगानामेव अंततः समीपस्थः कात्यायनः विरामस्त्वोत्सर्जनं चैव न एम

ग्नत्वपरिमर्शनं प्रायो दासीसुतानुवर्गवादिष्वहस्तां च पतन् नग्नत्वपरिमर्शनं परिधायनं नग्नत्वे सति परिमर्शनं संवाहन १०९

नामिति पारिजातः पंचदशविधदासमाह नारदः गृहजातस्तथाक्रीतो लब्धो दायादुपागतः अनाकालभृतस्तद्वदाहितः स्वामिना
च यः मोक्षितो महतश्चर्णाद्युद्धप्राप्तः पणेजितः तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाभृतः
विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पंचदश स्मृताः गृहे जातः स्वदास्यां जातः क्रीतो मूल्येन स्वीकृतदासः लब्धः प्रतिग्रहादिना दा
यादुपागतः पित्रादिक्रमादुपागतः अनाकालभृतो दुर्भिक्षे अन्नं दत्वा रक्षितप्राणः आहितः आधीकृतः मोक्षितो महतश्चर्णात्
ऋणात् ऋणमोचनेनाभ्युपगतदासः युद्धे प्राप्तः समरे विजित्य गृहीतः पणेजितः पणेऽस्मिन्द्यूते पराजितो भवामीत्यादिपरिभाष
णेन दासीकृतः एवमेव चण्डेश्वरः प्रकाशकारपारिजातौ तु द्यूते जितस्त्वाहतुः तवाहमित्युपगतः तवाहं दास इति कृत्वेत्युपग
तः प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्याभ्रष्टः कृतः कृतकालः एतावंतं कालं तवाहं दास इति अंगीकृतदासः इति यावत् भक्तदासस्तु भिक्षोपि

१०

श्री भक्ताद्यमेवांगीकृतदास्यः तद्वा भक्तः वडवालासीतपाभक्तः नारदः राज्ञएवतु दासः स्यात्प्रव्रज्यावसितोनरः न तस्य हि विमोक्षोऽस्ति
११० नविशुद्धिःकथंचन नरपदं ब्राह्मणेतरपरं तस्य निर्वासनमात्रविधानात् यथाह कात्यायनः प्रव्रज्यावसितायत्रत्रयोवर्णा द्विजा
110 तयः निर्वासंकारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रविन्नृपः क्षत्रविडितिसमाहारद्वंद्वः सन्निपवैश्यपावितसर्पः दासं क्षत्रियविशोरिति प्रापयन्निति न
विवेकेपात्तः निर्वासविशेषमाह दक्षः पारिव्राज्यंगृहीत्वा पःस्वधर्मेनानुतिष्ठति श्वपदेनांकयित्वातंराजाशीघ्रंप्रवासयेत् स
धर्मोत्रपारिव्रज्यवतोधर्मः अपहारस्यमोक्षः कस्यदासस्यकथंमोक्षः मोक्षोवानतत्राह नारदः तत्रपूर्वश्चतुर्वर्गोदासत्वा
न्नविमुच्यते प्रसादात्स्वामिनोन्यत्रदास्यमेषांक्रमागतं तत्रैतिगृहजातक्रीतलब्धदायादुपागतसर्पः तत्रैवदासपदंमुख्यं ११०
अन्यत्रपारतंत्र्यकरणाद्गौणं नैवदासेनैतस्यपूर्वचतुर्वर्गस्यग्रहणं यथाविक्रीणीते स्वतंत्रः सन् पश्चात्मानं नराधमः सजघन्यतमस्ते

पांसोपि दास्यान्मुच्यते स्वतंत्रोऽस्वामिकः तत्रापि विना स्वामिप्रसादादिति संबध्यते यत्तु न स्वामिना विमुक्तोपि शूद्रो दास्यान्मु
च्यते निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहतीति मार्कंडेयपुराणे हरिश्चंद्रवाक्यं न दासभिदापरं अन्यथा शूद्रे स्वतासहेतुत्वापत्त्या
दिकं न प्रसज्येतेति अत्र कालभंजं दास्यान्मुच्यते गोयुगं दत्त्व भक्षितं चापि यद्दुस्तत्तत्र शुध्यति कर्मणा दुर्भिक्षे पदुर्भिक्षितं तद्गो
युगसहितं दत्वा मुच्यते एवमेव विवादचिंतामणिः चंडेश्वरस्तु अत्राकालभृतो दुर्भिक्षे अन्नं दत्वा मरणाद् रक्षितोपि गोयुगप्रदा
नेन मुच्यते न तु तद्दुर्भिक्षितं तेनान्नकर्मणा शुद्ध्यतीति अत एव शुद्धार्थमेव शब्दं गोयुगं ताहरप्यमित्याह नारदः आहितोपि धनं दत्वा
स्वामी यद्येनमुद्धरेत् ऋणापाकरणे तेनापि क्रीतादनन्तरः पाशिम्न्याहितो बंधकीकृतो दासस्तमेव परिग्रहाद्रूपेण क्रीतादनन्तरः
क्रीतार विषये भवतीत्यर्थः अत एवाह ऋणं तु सोदरं दत्वा ऋणी दास्यान्मुच्यते कृतकालव्यपगमात्कृतकोपि विमुच्यते ऋणार्थं

मी कर्मकारयेदितिवचनेनतत्स्मार्थंकर्मकरः कल्पितोननुवक्तृदासः अनन्तरावमोच्यः तथाप्युः कश्चित्कस्याश्चिद्धेतोर्गृहीतः स्थितिकालं दासीकृतः स
१११ कृतकः कर्मदासाश्चरणांस्तयेयद्वधौपूर्वोर्मुच्यतेदण्तार्थः तथानवाहमित्युपगतोररणेप्राप्तः परोजितः प्रतिशीर्षप्रदानेनमुच्यते तुल्यकर्म
रणा प्रतिशीर्षप्रदानेनतुल्यमदासप्रदानेनेत्यर्थः नारदः तवाहमित्युपगतोयोऽस्वतंत्रः प्रपद्यति नसतंप्राप्नुयात्कालिपर्वस्वामिल
भेतननंउतरस्यदासएवासौनभनीतिर्षिः कात्यायनः प्रवृज्यावसितोयत्रत्रयोवर्णीद्धिजानयः विवासंकारयेद्दिप्रंदासत्वंस्वे
त्रविद्रपः क्षेत्रविदितिव्याख्यानार्थकं निर्वासविशेषमाहदक्षः यस्तुप्रव्रज्यांगृहीत्वात्रस्वधर्मेनानुतिष्ठतिश्वपदेनांकयित्वातंरा
जाशीघ्रंप्रवासयेत्स्वधर्मेपारिव्राज्यवतोधर्मे यथैषांस्वामिनंकश्चिन्मोक्षयेत्प्राणसंशयात् दासत्वात्सविमुच्येतपुत्रभागं लभ
लभेतसः एषांमध्ये तथामुक्तस्योपेक्षणात्सदोमक्तदासः प्रमुच्यते विग्रहाद्दृढवापाश्चमुच्यते विग्रहाद्दृढवापाश्चमुच्यते वृद्धवाम्ब १११

तः निगृहाद्यागतान् वड्वापातदासः नारदः चौरापहृतविक्रीताश्चेव दासीकृताबलात् राज्ञामोचंयितव्यास्ते दासत्वंन समनेष्यते कात्याय
नः स्वदासीं यस्तु संगच्छेत् प्रसूता च भवेत्ततः अवेक्ष्यबीजं कार्यास्याद्दासीसान्वयानुसा अस्यार्थः अवेक्ष्य बीजं स्वामिनातस्यां
जनितं पुत्रं सान्वयापानमन्त्रसहिता अदासीकार्या इह मनस्पुत्राभावेऽन्यथात्व एव पुत्रस्तर्पक्रियापात्रमिति तेन सा
न्वया अदासीकार्ये निरलाकस्यकारपापि ज्ञानाद्दपः मिथ्याराममप्येव स्वरसः प्रसाहेनादासः कार्यस्तथ प्रकारमाह नारदः
स्वदासमभिच्छेयः कर्तुमदासं प्रीतिमानसः स्कंधादादायतस्याभिंघातुंभं सहाम्भसा साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्धन्यद्भिरवाकिरन् अ
दास इति चोक्त्वा त्रिः प्रतिमुखममथोत्सृजेत् ततःप्रभृति वक्तव्यः स्वाम्यनुग्रहपालितः भोज्यान्नोऽप्यपतिग्राह्यो भवेदभिमतः श
तात् अधना स्वत्रयो वैनद्रव्यादासस्य तथा सुतः तत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनं प्रीतिमान समुपस्कंतात्स्वदासस्य कुटुंपित्रा

श्री तत्कुंभसासलिलेनसहदासेदासंप्रशुद्धिः पानीयैऽउत्सृजेत्‌विसृजेत् ततः प्रभृति स्वाम्यनुग्रह इत्यभिलिनस्यति शंकपावक्‌व्यः अभि
११२ मतः पूज्यः देवलः पत्नीजीवतिनारीणां दासानांस्वामि निस्थिते नहृत्रियतमस्वाम्यसवर्षिपव्रुवीन्मनुः विप्रहंब्राह्मणः
११२ मद्राद्व्यो पादानमाचरेत् नहितस्यास्तिकिंचित्स्वंभर्तृहार्यहार्यधनोहिसः कामापनः लाभस्यतुधनंपतत्स्यात्स्वामीतत्र
प्रभुर्यतः प्रसादाद्विक्रयाद्यत्तु नस्वामीधनमर्हति स्वामीप्रसादाद्विक्रयाद्वपलब्धंदासेनतदासधनंस्वामीनार्हति एवमेववाच
स्पतिमिश्रप्रकाशकारकामधेनुपारिजातादयः प्रकाशविक्रयाद्यत्तुनस्वामीधनमर्हतीतिलक्ष्मीधरेणापदितं नतुव्याख्यातं तत्र
प्रकाशविक्रयाद्यर्थधनेनस्वामीदासदारार्हतिदासप्रभोस्तत्रनप्रभुत्वमित्यर्थः इतिरत्नाकरः दासेनोढात्वदासीपासापिदासीत्वमाप्नुयात् य
स्मादूर्ध्वाप्रभुस्तस्याःस्वाम्यधीनःप्रभुर्यतः अत्रदासपरोपस्थापितप्रतियोगीमेवादासीत्वंदासत्वंचपत्न्याप्यातं अतोऽस्वामिकाऽन्यस्वामिकापरि
रिणीतासतीस्वामिनःस्वीभवतिअर्थाच्चिरदासोढत्वे पूर्वस्वामिदासस्वमोक्षहेतुत्वात् स्वतंत्रावतत्करणेवाक्यमिदंस्वाम्यनुमत्याचदासत्वंप्रमा ११२

न चनारदः वशीनां शान्तिः लोभेन दासत्वं न विधीयते स्वधर्मत्यागिनोन्यत्र दारवद्दासता मता उत्तमस्य नीचदासत्वं न भ-
वति दासत्ववत् ब्राह्मणस्य धर्मत्यागिनः पुनस्ताह श्रीदास इति पत्नीनां यः विस्तुः यस्तु न्तमर्यो दासे नियोजयति तस्योत्त-
मसाहसो दण्डः उत्तमसाहसः पणसहस्रं कात्यायनः त्रिषु वर्णेषु विज्ञेयं दास्यं विप्रस्य न क्वचित् स्ववर्णेष्वपि
प्रस्तु दासत्वं नैव कारयेत् शीलाध्ययनसंपन्ने स्वे तु तं कर्म कारयेत् तत्रापि नाशुभं किंचित् प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः
ब्राह्मणस्य हि दासत्वान्न्यते ज्ञो विहन्यते क्षत्रविट् शूद्रधर्मस्तु समवर्णाद्भवाद्दान कारयेद्दासकर्माणि ब्रा-
ह्मणं न ह बृहस्पतिः सवर्णेनापि गुणिनं अधिकगुणेन तु गुणं कर्म कारयेत् तत्रापशुभं विराम् त्र शोधनादिकेन कार-
येत् क्षत्रियवैश्यशूद्राणां समानगुणानामपि सवर्णेऽपि क्वचिद्दासत्वाभिलाभो वा भवेत् ब्राह्मणस्तु सवर्णे सखा

श्री ११३ 113

नवर्णसमानगुणाबा नकारयेदिति निर्हृदस्य निर्मन्यतइतिपाणिजानहृत्वापृथौ क्षत्रविट्शूद्रधर्मेणकृत्वा ब्राह्मणो ब्राह्मणं दासकर्मी
णिनकारयेदितिलक्ष्मीधरः मनुः क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितौ बिभृयादानृशंस्येन स्वानि कर्माणि का
रयेत् स्वानि स्वजात्युक्तानि तथा दास्यं तु कारयेन्मोहाद् ब्राह्मणः संस्कृतान्द्विजान् अनिच्छतः प्रभावित्वाद्ब्रा
ह्मणं डः शतानि षट् प्रभावितात्मभूत्वा न संस्कृतान्अध्ययनसंपन्नान् तेन यो ब्राह्मणशीलाध्ययनसंपन्ना
न्द्विजाननिच्छतः प्रभुत्वाद्द्विजान् वितकर्माणि कारयेत्स राज्ञा षट्शतानि दण्ड्यः तथा शूद्रं तु कारयेद्दास्यं क्री
तमक्रीतमेव वा दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ स्वयमेव स्वयंभुवा न स्वामिना विसृष्टोऽपि शूद्रो दास्याद्विमुच्यते निसर्गजं हि राम
तत्तस्य कस्तस्मादपोहति शूद्रं तु कामं क्रीतमक्रीतं वा दास्यं जघन्यमधिकमेकारयेत् दास्याद्दासकर्मणः कात्यायनः अ ११३

रषाद्युतार्जितोयस्तु विक्रीणीयात्तथैव च राज्ञा नदद्धुतं कार्यं दंः साः स्तुः सर्वरावते कामानुसंश्रितां यस्तु दासीं कुर्यात्कुलस्त्रि
यं संक्रामयति चान्यत्र दंडस्तं चाकृतं भवेत् यः स्वेच्छयोपगतामपि कुलस्त्रियं दासीकुर्यात् अन्यस्मै वा समर्पयेत्तस्य दंड
इत्यर्थः तथा वालधात्रीमदासीं च दासीमिव भुनक्ति यः परिचारकपत्नीं वा प्राप्नुयात्पूर्वसाहसं विक्रोशमानां यो भक्तां
दासीं विक्रेतुमिच्छति अनापदिस्थः शुल्कः स तत्र प्राप्नुयाद्द्विशतं दमं वालधात्रीं वात्मस्तन्यपानेनपोषकरीं कुवीरांगां च
दासीं शरणागतां वेति विश्वरूपः परिचारकः सेवकः पूर्वसाहसं साधेयपराशु तं हूयं विक्रोशमानां रक्षां नाहं विक्रे
तव्येति वदन्तीं अथ वेतनस्यानपाकर्म तत्र नारदः भृतानां वेतनस्योक्तो दानादानविधिक्रिया वेतनस्यानपा
कर्मेति तद्विवादपदं स्मृतं भृत्याय वेतनं दद्यात्कर्मस्वामी यथाकृतं आदौ मध्येवसाने वा कर्मणां यद्विनिश्चितं भृतावति

२

श्री
११४
114

ग्विनां यानुग्रह शमं भागमाप्नुयुः लाभं गोवीर्यशस्यानां वगोायकृषीवलाः यथाहृतं यथाव्यवस्थापितं कर्मणामादौ म
ध्येऽवसाने पंच सप्ताष्टविंशतिरित्यादिकमेणोति यारिजानतः लाभो वाणिज्येन धनवृद्धिः गोवीर्यं दुग्धं अनेकसाध्ये
विशेषमाह याज्ञवल्क्यः येयावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनं उभयोरप्यसाध्यत्वात्साध्यं कुर्याद्यथाश्रुतं अनेक
पुरुषैर्यत्साध्यं कर्म तत्रोभयोरप्यसाध्ये कर्मानुसारेणैव तद्देयं अत्र तु स्वामिकर्मकरयोरन्यतरस्य साध्यं
भवति तत्र यथाश्रुतं यथाभिहितं वेदनं कार्यमित्यर्थः यारिजानतस्तुभयोरयोस्तुभयं गृहणां अनेकोपलक्षणा
र्थे तेन तदाह्वाभ्यां मशक्यकर्मणि यो यावत्कर्म करोति तस्मै वै कर्मानुसारेणावेतनं देयं साध्ये तु यथाश्रु राम ११४
तं यथापरिभाषितमित्यर्थः तथाह बृहस्पतिः त्रिभागं पंचभागं वा गृह्णीयात्सीरवाहकः अत्र व्यवस्थामाह तराव

भक्ताछेदेनतु सीरी भागं गृह्णीत पंचक जातशस्यत्रिभागं तु प्रगृह्णीतो यथाभृतः उपधयावापारपत्ले
नशस्यदिनाभृतः तेनभक्ताछेदेनभृ तार्द्मत्स्यर्थः नारदोक्तोदृशः सीरवाहकेतरविषयः आपस्तंबः उद्गमतः क्षे
त्राशस्य दंडताडनं तथा पशुभक्षणावरोधनं च पशूनाव उद्गमतः पलायमानस्य कीनाशस्य हलवाहकस्य दं
डताडनं तथा पशुपालस्य पशूनां चावरोधनं कुर्यादित्यर्थः बृहन्मनुः समुद्रयाने कुशलादेशकालार्थदे
दिनः निषच्छेयुरर्धे तिर्यां तु सा सा भाग कृता यदि समुद्रयाने कुशला वणिग्वृत्तनाभिज्ञा नियच्छेन्नियच्छेयु
हद्युरित्यर्थः बृहस्पतिः गृहीतवेतनः कर्म न करोति यदा भृतिः समर्थश्चेद्दमं दाप्यो द्विगुणां तां च तां नं समर्थः स
न्नेवेतन्कर्म न करोतीति संबंधः याज्ञवल्क्यः गृहीतवेतनः कर्म त्यजन् द्विगुणमावहेत् अगृहीते समं दाप्यो भृ

११५ 115 मैरस्य उपस्करः कर्मारभ्य त्यजन् गृहीतवेतनो द्विगुणां वेतनं दद्यात् अगृहीतवेतनः समं परिस्थापितादनधिकं न हि
मिमर्थः अत्रैव हलवाहवादिभिः रक्षोरक्षणीयः उपस्करो अलहलादीनां षोक्कारि नारदः कर्मो कुर्वा अतिक्रम
कार्यो दत्वा अनिवलात् अनिदत्वा वलात्कर्मैकर्पकारयितव्यः बृहस्पतेरनुमनुः अतोनाज्ञो यो न कुर्याद्दर्पात्
कर्म यथोदितं स दंस्यदंः अकृत्वा मूल्येन देयं चास्य वेतनं यथोक्तं आर्तः सुस्थो वा यस्तत् कर्म न कारयेत् न तस्य वे
तनं देयमल्पोनस्यापि कर्मणः कृत्स्नात्विस्तुवर्णस्येति विशेषः अनार्तकर्माकरणे हेतुराजदैवोपघातरहितः नका
रेय स्वयमन्यद्वारा वा अल्पोनस्यापि किंचिद्यदि स मात्रस्य तथा मनुः आर्तस्तु कुर्यात् सुस्थः सन्यथाभाषितमादितः राम
सुदीर्घस्यापि कालस्य स लभेतैव वेतनं यस्त्वार्तिवशात्कर्म हित्वा सुस्थः सन्चिरेणापि कृत्वा वेतनं लभते इत्यर्थः नारदः ११५

ऽभृतेभृतिः क्षीरभृतिः क्षीरमात्रभृतिः उत्पाद्‌ शतो वरां दशसु गोषु पावरातांउत्का दित्यर्थः साराकगोदोह वरूपायाले

गोपालेऽभृतेयासाछन्नेद्‌नादिने ति विशेषः इदं हृशमात्रधेनुरक्षणाणी धेन्वधेनुरक्षणोनुनारदः गवांशताद्‌

त्सतरीधेनुःस्याद्विशताभृतिः प्रतिसंवत्सरे गोपस्संदोह श्चाष्टमे हनि गवांशताद्‌द्वासिन्याद्विशतादिसत्रापि

तथा वत्सतरी त्रिहायणीजौः संदोहो यावतो धेनवः तावतीनां अष्टमाहे सम्यग्देह्यः नारदः उपास्तनाप

गोगोयाः प्रमहरजनी स्वयेचोराणायीनाञ्चताशोपः सायान्हे प्रत्युपालयेन्‌ उपालनायइ स्वराणांपिगामुपनयेत्‌

चौराणाभक्षितत्तराणाःभीताःपीतजलाः सायान्हेईषदवशिष्टदिने प्रत्युपालयेत्स्वामिने समर्पयेत्‌ याज्ञवल्कः

यथार्पिता नप्रत्ज्ञोयः सायंप्रत्यर्पयेत्तथा प्रमदहृतनष्टांश्च प्रदाप्यः हृतनवेतनः प्रमादः यालस्यसादिदंयथैव प्रातः

११६ सत्समेवेत्वरगादिदोषरहिताः पश्वः स्वामिना च गोपाले समर्पिताः तथैव सायंसमये मोचयित्वा नानीय समर्पयेत् प्रमादान्नष्टतां न
116 ष्टां वा गोदाप्यः स यदि हृतं वेनो भवेत् इति दीपकलिका मनुः दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे योगक्षेमा
वन्यथा चेत्पालो वक्तव्यतामियात् वक्तव्यतापर्यनुयोगः यदि योगक्षेमौ चान्यथा रात्रावपि गोमयस्य च वस्था। पि
नो न दास स्ववशात्रावपि वक्तव्यतामियादित्यर्थः तथापवादमाह तु मनुर्नारदे विक्रम्य तु हृतं चौरैर्न पालो दात
मर्हति यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति देशकालेऽन्यथा पोगेऽतिरत्नाकरः चौरैः पुनः पटहादिनाघु
ष्य हृतं पालो न दातुमर्हतीत्यर्थः इति विवादे इति चौराणां प्रबलबहुलकथनपरं यदि सान्निध्ये देशे हरणकालानन्तरमेवा राम
प्रस्वामिनः कथयतीति कुल्लूकभट्टः विवादे स्वत्र कि तिषो यालग्रहे यालग्रहणे विरोध इति पाचदिति चंडे श्वरः हह ११६

काले ऽपूर्णे त्यजन् कर्म भृतेर्नाशमवाप्नुयात् स्वामिदोषादपक्रामन् यावत्कृतमवाप्नुयात् भृतेरखण्डायाः सर्वस्याऽर्जितेनत
हेषा त्यागे किंपत्यपि भृतेर्नवेषा यदा त्वपूर्णे एव काले स्वामिदोषात्त्यागस्तदा यावत्कृतं तावन्नोऽद्यतिर्लभत इत्यर्थः
विष्णुः भृतकस्त्वपूर्णे काले कर्म त्यजन् सकलमेव मूल्यं दद्याद्राज्ञे च पणशतं दद्यात् न दोषे स्मायद्विनश्येत तत्स्वामि
नैवदेयमन्यत्र राज्ञे दैवोपघातात् स्वामी चेद्भृतकमपूर्णे काले जह्यात्तच्च सकलमेव मूल्यं दद्यात् पणशतं च राज्ञे ऽन्यत्र
भृतकदोषात् मूल्यं वेतनं वृद्धमनुः प्रमादाद्वा सिद्धे दाप्यः समं हि द्रोहनाशितं ननु दाप्यो हृतं चौरैर्दग्धमूढं जने
न वा दाप्यो भृतकः प्रकाराणां हृतं चौरैर्द ~मूढं जलेन न चेमनेन भृतकदोषव्यतिरेकेणाविघटितमुपलक्षणं इति र
त्नाकरः मिश्राणाममप्येवमेव सारः बृहस्पतिः प्रभूणां विनियुक्तः सन् भृतको विदधाति यत् तदर्थं सम्भुभं कर्म स्वामीत

११७ 117 त्वापराधुपात् न दद्यैस्वाम्यं थ्येप्रशुभं चौर्यादिस्वामिनराव तत्र हेतोनम्भ्व तस्तेत्यर्थः हहमनुः यथ्यि विक्रीयतम्दुं उब गिगम्भः
तंमजे चदि अगस्वापिदेयंस्वाम्भ्व तेरहुं लभतुसः अगतस्यथ्यिपूर्वं श्राविजध्यानगमस्यापिम्भ्वतकसवेतनंदेयंस्वासा
न किं त्वागताध्ववेतनार्द्धं मित्यर्थः कात्यायनः पदाच पथ्यितम्दुंड मसिच्छेतद्धि येनवा यावानधागीतस्तेन तावतो
त्वभतेम्भ्वति असिध्येतअवरोधविषयौ त्रियेत कात्यायनः सजे त्वप्थितप्थिसहीयंयश्रांतेसेयानेमेववा आत्मपात्साहसं
पूर्वे ग्रामे अहमपालयन्यः स्वामीग्रामे अहमप्रतियात्सश्रांतं सेगातें वासहायं म्भ्वतकरुपंसजेत् सप्रवेसाहसं राजा
दंडनीयइत्यर्थः अथ स्वामिपालविवादः तत्र मनुः पशुषुस्वामिनां चैव पालानां च यथाविधि विवादं संप्रवक्ष्यामि यथा राम ११८
वद्धर्मतत्त्वतः पशुषु विवादभूतेषु मनुः गोपः क्षीरभृति यस्तु स दुह्याद्दशतो वरां गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात्पाले

सतिः कृमिचौरव्याघ्रभयाद्दरीश्वभ्राच्च पालयेत् व्यायच्छेच्छक्तितः क्रोशेत्स्वामिने वा निवेदयेत् दरीकंदराश्वभ्रो गर्तः
व्यायच्छेत्स्वायुधेभ्यः शक्तितो रक्षां कुर्यात् क्रोशेत् उच्चैः परानाश्रावयेत् नारदः व्यायच्छन्विक्रोशन्स्वामि
नेचानिवेदयन् वोढुमर्हति गोयस्तां विनष्टं चैव राजनि वोढुं दातुं तां गां मनुनारदौ नष्टं विनष्टं कृमिभिः
श्वहतं विषमे मृतं हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात्पाल एव च नष्टं चोरादिनापहृतं विनष्टमिति कृमिभिरित्यत्रा
न्येति श्वपदमनुष्याद्युपलक्षणं विषमे दुर्गोपवितादौ हीने पुरुषकारेण गोपकर्तव्यप्रतिकारेण हीनं स
न्नष्टादिकं भूतं तेन पालवैगुण्येन हि न कारणमित्यर्थः याज्ञवल्क्यः पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते अ
र्द्धत्रयोदशपणाः स्वामिने द्रव्यमेव च पालदोषविनाश इति विशेषः द्रव्यं विनष्टद्रव्यं मूल्यपरं चैतत् तु न षाविसमः पाल

११८ 118 दोषविनष्टपशुम् स्वं च स्वामिने दद्यात् अनुज्ञानादूहमपेव विंशतिकार्षापणान् ब्रह्मपुराणे गृहीतमूल्यो गोपाल्यो गा
स्तब्धा निर्जनेष्वेव वने ग्रामचारीन्यैर्वधः शलाकीव वनेचरः गाज्ञानतरोगाः। शकलाकीवेति शलाकिः श्विवैद्यादि स
पथ्यास्तामिने त्यक्ता हेवघ्य पावन गामी राज्ञः तत्पापमपीत्यर्थः इति रत्नाकरः शलाकी नापित इति मिश्राः यद्रो
गादिदोषवशान्म्रियते गौ गृहे हे च कचित् तदा सगोपतिर्दण्ड्यो दत्वा गोपालवेतनं यदा तत्प्रतिकारसमर्थेन गो
पतिना अप्रतिकृता गौ रोगादिना विनष्टा तदासौ राज्ञा दण्ड्यः गोपस्य चेतनं दातव्यमिति वर्द्धुलापिः एवमेव र
त्नाकरः मनुनारहो अजाविके तु संरुद्धे वृके पालेत्वनायति यां प्रसह्य वृको हन्यात् पाले तत् किल्विषं भवेत् अ रामः
जाविक शब्देन पशव उपलक्ष्यन्ते संरुद्धे अभिभूते अजाविके हृप्येः परिवृते सति पाले नागच्छति सति यामझामेड ११८

कोंवेलेनहृकोहमानन्नपालकोदोषभागित्यर्थः इतिकुल्लूकभट्टः नारदः अनेनसर्वपालानांविवादः समुदाहृतः मृतेसुचविशु
द्धिः स्याद्बालशृंगादिदर्शनात् अनेनन्यायेनसर्वपालानां अश्वादिसर्वपालानामपि बालशृंगादिदर्शनात्केनापि
प्रकारेणास्तनत्वं निश्चिते कुर्यादितितत्त्वार्थः व्यक्तमाह मनुः कर्णौ चर्म च वालांश्च वस्तिंस्नायूनि रोचनां पशुस्वामिनि
दद्याच्चमृतेत्वंगानिदर्शयेत् कर्णौचेत्यादिनापशूपरसाधारणाचिन्हानिउपलक्ष्यन्ते मृतेष्ववहितमृते अङ्का
निचिह्नान्यपिनिःशृंगादीनिशृंगादीन्यपिपादः अथपण्यस्त्रीविधिः तत्रनारदः शुल्केऽगृहीत्वापण्यस्त्रीनेच्छन्ती
द्विगुणंवहेत् अनिच्छन्शुल्कदानापिशुल्कहानिमवाप्नुयात् शुल्केऽवेदने तत्रापवादमाहरत्नाकरधृतनास्र
तिः व्याधिनावसन्नमाव्यग्राराजकर्मपरायणा आमन्त्रिताचनागच्छेद्वाच्यावास्यजना अवाच्यानिर्दोषावडवावेश्या

७

११९ 119 मत्स्यपुराणे अयोनौ यः समाक्रामेद् बहुभिर्वापि वासयेत् । मूल्यं सोऽष्टगुणं दाप्यो विनयं नाव देव तु ॥ अयोनौ गुरुदारी यः स
माक्रामेत् मेहनं पदे वा प्यमेत् बहुभिर्वासयेत् श्रान्त्या बंधमारयित्वा बहुभिः पुरुषैर्योजयेत् सवेशणाद्गुणं मध्यगुणं दद्यादाज
दंडं चेतसर्पिः मत्स्यपुराणे अन्यस्त्रियं यो वेश्यां नयेदन्यस्य कारणात् तस्य दंडो ऽष्टम वेद्राज्ञः सुवर्णस्य तु माषकं नीत्वा
भोगं न यो दद्याद्दाप्यो द्विगुणं चेतनं राज्ञश्च द्विगुणं दंडं यथा धर्मो न हीयते बहूनां व्रजतामेका सर्वे ते द्विगुणं द
मं संप्रदद्युः पृथग्याज्ञे दंडं च द्विगुणं परं अत्र द्विगुणेनाद्यमो दंडश्चसच स्त्रियै राज्ञे च देयः नारदः वेश्याप्र
धानाया स्तत्र कामुकास्तद्गृहोषिताः तत्समुत्थेषु कार्येषु निर्णयं संशये विदुः प्रधानाया इति स्त्रीलिङ्गः नि एम
र्दिष्टाः अविः तत्समुत्थेषु वेश्यागृहोषित कामुक समुत्थेषु संशये वेश्याकामुक विप्रतिपत्तौ अपगृहादिभा ११९

स्टकेनारदः परम् मौग्दहं कृत्वा सोमं दत्वाव सेद्युपः समन्द्रहीत्वा निं च्छेत्तृणाकाष्ठेष्टकादिकं सोमं विनावसिता
नुपरमृमावनिश्छतः निर्गच्छन् तृणाकाष्ठानि नगृह्णीयात्कथंचन सोमेवासमृत्यं कानायनर्भः गृहीत्वा यो प
राणि निगृहीत्वा माष्टकेन यत् स्वामिनो नार्पयेद्यावत्तावद्दाप्यः समाष्टकं वारिपरका पितापतिष्ठितम
त्रविषक्षितं तथा हस्तस्य गोरवोष्ट्रादीनां हीत्वाष्टकेव्ययत् नार्पयेत्स्वतः तत्सनः स्मन् तावद्दाप्यः समाष्टकं ह
स्मनुः पो माष्ट पित्वा शाकटं नीत्वा चानात्र गच्छति माष्टे नहद्याद्दाप्यो सावन्न तस्यापि माष्टकं शकटमिति वा
समात्रोपलक्षणं यत् तस्यापि श्रवाहिनस्यापि नारदः सोमवाहानि मोशनि पूर्णे काले पवानयेत्
गृहीत्वा भके दग्धे नष्टे चान्यत्र संश्रवात सोमं वेतनं पूर्णकाले अवधिकाले उपानयेत् तत् स्वामिने समर्पयेन् सं

८

१२० 120 ङ्क्षवो राजदैवतं तेन राजदैवतमंनरेण विघहितं शकुनादिग्रहीतुः समाधेयमिति स्मृत्यर्थः अथ विक्री
यासंप्रदानं तत्र बृहस्पतिः समासेनादितस्त्वेषसमयाचारनिर्णयः क्रमश्चिक्रयसंजातो विवादः श्रूय
तामयं नारदः विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रेतुर्यन्न प्रयच्छति विक्रीयासंप्रदानं च विवादपदमुच्यते लोके
स्मिन् द्विविधं द्रव्यं स्थावरं जंगमं तथा क्रयविक्रयधर्मेषु सर्वं तत् पण्यमुच्यते विक्रीय पण्यं मूल्येन क्रे
तुर्यो न प्रयच्छति स्थावरस्य क्षयं दाप्यो जंगमस्य क्रियाफलं अर्घश्चेदवहीयेत सोदयं पण्यमाहरेत् स्था
यिनामेष नियमो दिग्गतो भोऽदिग्विचारिणां स्थावरस्य विक्रीतभूम्यादेः क्षयः सस्याद्युपघातेनोपक्ष राम १२०
यः जङ्गमस्य तथाविधस्य वृषभादेः क्रियावहनादिफलं क्षीरादि यद्दिय द्दिविक्रेता प्राप्तमूल्योपिय

ण्यंनददातितच्चपण्यंकालवशादपरिचितार्घंभवतितस्मैसदेशस्थायक्रेत्रेसोदयंक्रयकालीनमूल्येयावत्कालेनक्रीते
तेनसहितंपण्यंदापयितव्यः पश्चात्क्रेतादिकपरिचारितस्मैमतदेशांतरानुरूपलाभसहितंपण्यंदाप्यइत्यर्थः एवमेवरत्ना
करः वाचस्पतिमिश्रास्त्वत्रवचीयेतद्व्याख्यावहीयेनरतिपदित्वाक्रीतंरत्नादिविक्रेत्रेनारदमर्यादावहीयमाने हीन
मूल्यंक्रयेणास्मानदामूल्यहानिसहितंस्थापिनेक्रेत्रेदेयमितिव्याख्यातवान् विक्रेतुःअदहीनमूल्येपः पण्यंनेव
ददानस्यास्मैसोदयंदाप्योराज्ञाचपराणशान्तं अशास्त्रवेदत्तमूल्यस्यादत्तमूल्यस्यानुधारणेदोषाभावः यतो
माहनारदः दत्तमूल्यस्यपण्यस्यविधिरेषः प्रकीर्तितः अदत्तेऽन्यत्रसमयान्नविक्रेतुरतिक्रमः मूल्येऽदत्तेवि
केतापण्यदानेकेनरतिक्रमोनभवति तत्रापियदिक्रेत्रात्तवृद्धिनानन्तरंमूल्यंदातव्यमित्यादिसमयेनकृतःस्यात

९

१२१ 121 हेतिशेषइति निष्कृष्टार्थः कात्यायनः गृहीत्वा योनरघादूर्ध्वं विंतं समूल्याद्दशभागंतु दत्त्वासंड्यमामुयात् प्रासंस्वदशा
नोनीतंस्वराज्ञामनानीतेतुविशेषमाहसएव अप्राप्तेर्थेक्रियाकालेहनेतुअवधाभ्यन्तरेपुनः परावर्त्यदातुरपिनके
तुदशमभागहानिःप्रकाशदोषकस्यतुनावधुनरंपरावर्तनमित्यर्थः नारदः उपहन्येतवापण्यं दह्येतापह्रि
येतवा विक्रेतुरेकशोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः पाद्दवक्तः राजदैवोपघातेनपण्यदोषउपस्थितेहानिर्विक्रे
तुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः नारदः निर्दोषं दर्शयित्वातु सदोषं यः प्रयच्छति मूल्यं तु द्विगुणं दाप्यो विनयं
तावदेवतु बृहस्पतिः ज्ञात्वा सदोषं यः पण्यं विक्रीणात्यविचक्षणः तदेव द्विगुणं दाप्यस्तत्समं विनयं तथा मत्तो राम: १२१
न्मत्तेन विक्रीतं हीनमूल्यं भयेन वा अस्वतन्त्रेण चार्तेन मूढेनान्याज्यं तस्य पुनर्हरेत् विक्रेतेति शेषः राजनच्च दशाहापरतोपि च

हस्पतिः योन्यहस्तेतु विक्रीय सद्भ्यन्यस्मै तत्प्रयच्छति सोपितं द्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु अन्यो ज्ञानदीयो अनन्यप्रयुक्त इति
यावत् एवमेव मिथ्याः अन्यत्र मूल्यसमवायं कलाअन्यत्र विक्रयेऽयं दंड इति चंडेश्वरः व्यासः ससंकारे च मोद्
याद्यथा कासं न गदत्यते पापं भवेद्विस्तहंतहीयमानमर्घ्यह्रतः पश्चाद्विक्रेताक्रयणार्थं ससंकारद्रव्यं दद्यात्
सपरांपदीयमानमर्घ्यहस्तातः तद्विस्तष्टंस्यात्क्रमेव मवेत् विक्रेत्रैव न तद्व्यंन च क्रेत्रा विक्रेतुः पार्श्वग्राहस्थमिसर्घ्यं
तयादीयमानं न गृह्णाति क्रीता परण्यं च यः क्रयी विक्रीतानस्तदन्यत्र विक्रेत्ता नापराध्नुयात् यात्तव क्राःवि
क्रीतमपि विक्रेयं पूर्वक्रेत पर्यगृह्णाति हानिश्चेत्क्रेतृदोषेण हि नुरेव हि सा भवेत् नारदः लाभार्थं वणिजां सर्वपणा
क्रयविक्रयः स च लाभो यमासाद्य महान्भवति वानवा तस्माद्देशे च काले च पण्यकामेनार्थविद्वणिक् ल

१

१२२ जैक्षेनप्रवर्तितश्रेयोनैवंवणिक्पथः मुल्यमवस्थाप्यक्रीतेदेशकालानुसारेणाव्यवस्थापकोवणिक्क्रमेतन्ननुहृ
पंमूल्यंनखंडयेदित्यर्थः अथक्रीत्वानुशयः तत्र नारदः क्रीत्वामूल्येनयःपण्यंक्रीतंनबहुमन्यते क्रीत्वानुशा
यःसस्येतद्विवादपदमुच्यते क्रीत्वामूल्येनयःपण्यंदुष्क्रीतंमन्यतेक्रयी विक्रेतुःप्रतिदेयंतत्तस्मिन्नेवाह्न्य
विक्षतं एतच्चबीजाद्युपभोगविनश्वरवस्त्रादिविषयंबीजविषयेउपभोगाविनश्वरसौहादिविषयेचयु
नरस्मेवप्रत्यर्पणावधिमाहतुर्याज्ञवल्क्यबृहस्पती दशैकसप्तपंचाहमासत्र्यहार्द्धमासि
कंबीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसांपरीक्षणं बीजंब्रीह्यादि अयोलोहंवाह्योवलीवर्दादि रत्नंप्रवालादि स्त्रीदा एम:
सीदोह्यंमहिष्यादिपुमान्दासः अतोर्वाक्पण्यदोषस्तुयदिसंजायतेक्वचित् विक्रेतुःप्रतिदेयंतत्क्रेतामूल्यमा १२२

वाभुयानत्दृष्टमप्यर्कोगोवदेयं अविज्ञातेन पक्रीतं हृष्टेयस्वा द्विभाविनं क्रीतं तत्स्वामिने देयं यथा पंकाले मयानतु काले
रीक्षाकालाभ्यंतरे ग्रन्मयानतदूर्ध्वे मिसर्पं : क्रेत्र भिज्ञातदोषेतु वस्त्रमात्रेनारदः परिभुक्तं तुपद्वासः क्लिष्टरुपमलीमसं
सदोषमपितक्रीतं विक्रेतुर्नभवेत्पुनः यासनारदो त्वगकाष्टेष्टकासत्रधामासवरसस्च वस्तुकुप्यहिरापना
सद्य एव परीक्षणं आहाहोरात्रं परीक्षेतयं चाहाहात्रमेवच मुक्तारत्नप्रवालानां सप्ताहात्स्यात्परीक्षणं द्विपदाम
र्द्धमासंतुपुंसां तद्विगुणं स्त्रियाः दशाहः सर्वबीजानां मेकाहेल्लोहवाससां नारदेन रणकाहेनवासः परीक्षणप्रति
पादनाद्यासवासमपिसद्यः यदेतेपैवव्याख्येयं एतत्सर्वे कालनियमनं श्वदोषग्रहीतेवोद्धव्यं तथाचकात्या
यनः क्रेतायग्राणंयरीक्षेतप्राक्स्वयंगुणदोषतः परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्नभवेत्पुनः हहस्पतिरपि परीक्ष्ये

तस्वयंपराणमन्येषां च प्रदर्शयेत् परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत् याज्ञवल्क्यः क्षयं वृद्धिं च वणिजा पण्यानामभि
१२३ 123 जानता क्रीत्वा नानुशयः कार्यः कुर्वन् षड्भागदंडभाक् नारदोऽपि क्रीत्वा नानुशयं कुर्याद्वणिक् पण्यविचक्ष
णः क्षयं वृद्धिं च जानीयात्पण्यानां यस्य यादृशी दोत्वा दोषविज्ञो यमाहर्ता स्यापनः क्रीत्वा चानुशयात्पण्यं त्यजेद्दो
त्याहियोनरः अदुष्टमेव कालेन तु समस्मादशमं हरेत् कालेऽतीतेऽपि कालेऽहरेद्धि केकेदद्यादिति यथेः इद्वंवाक्यं य
हस्तके वा न स्वापतीकृतं तस्यां स्वापतीकृतं परं तु क्रीत्वा गच्छन्ननुशायमित्यादि भविष्यद्वाक्यमिति तेन न वि
रोधः दोषमाच्छाद्य यदा विक्रीतं तदा बहुनापि कालेन यत्र तत्र सर्वदा तु शकातइत्याह मनुः नान्यदन्येन संसृष्टरूपं राम
विक्रयमर्हति न चासारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितं अन्यमलं कुंकुमादि अन्येन कुसुंभादिना सावद्यं सदोषं उक्तेतर १२३

पंचदोषयंचैतन्मानेमानहीने दूरेदूरास्थिततयाऽज्ञातगुणादेः षंक्रिमारं पंचदोषपंचैतन्मानेमानहीनेदूरेदू
रास्थिततयाऽज्ञातगुणमेदाषं इत्यर्थः तिरोहितेवस्त्रादिनापिहितेरा तच्च सर्वमेवज्ञातं चिरेणापि परावर्त्यमिति मिश्राः यस्मि
न्यस्मिन्कृते कार्ये यस्येहानुशयो भवेत् तमनेन विधानेन धर्म्ये पथि निवेशयेत् अनुशयोऽवकरणमतिः पश्चात्तापइत्य
मे अथ सीमाविवादः तत्र बृहस्पतिः क्रयविक्रयानुशये विधिरेषः प्रकीर्तितः ग्रामक्षेत्रगृहादीनां सीमावादं निबोधत
मनुः सीमांप्रतिसमुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ज्येष्ठमासि नयेन्नां सप्रकाशेषु सेतुषु सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्व
त्थकिंशुकान् शाल्मलीशालतालांश्च क्षीरिणश्चैवपादपान् गुल्मान्वेणांश्च वहुधाशमीवल्लीस्थलानि च शरान्कु
ब्जकगुल्मांश्च यथा सीमा न नश्यति तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च सीमासंधिषु कार्याणि देवतायतनानि च

१२४ 124 भूमिछन्नानि चान्यानि सीमालिंगानि कारयेत् सीमाऽज्ञाने नृणां वीक्ष्य लोके नित्यं विपर्ययं अश्मनोस्थीनि गोवा
लांस्तुषान्भस्मकपालिकाः करीषमिष्टकाङ्गारान् शर्करावालुकास्तथा यानि चैवंप्रकाराणि कालाद्भूमिर्न भक्षयेत्
तानि संधिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् तेषामयमर्थः न मे दुन्नयेत् अप्रकाशे भूजलादिनाशण्ड्यकेषु सेतुष्विति
सीमालिंगपरंपरेष्टं यदमपि सीमाबंधककालोपलक्षकं गुल्माः प्रकाण्डरहिताः वेणून् प्रचुरकंटकलतादिभेदेन नानाप्र
कारान् शमीवृक्षादीनिति भट्टः वंशो गड्डुच्यादयः स्थलानि कृत्रिमभूसिंडाः कुब्जकगुल्मास्तद्रूपा गुल्माः तडागानि म
हांभांसि उदपानं कूपः वाप्यः पुष्करिण्यः प्रस्रवणानि निस्रुतिरिक्तस्रोतांसि भूमिछन्नानि भूम्यावृतानि तानि उपछन्नानो एम
तिरलोकरं कारेण पदिश्वात्वाछन्नाति व्याख्यातं अन्यानि वक्ष्यमाणान्यस्थ्यादीनि पालिकाः कर्पराः अंगाराणि वीरणोल्मुकाः १२४

शर्कराः क्षुद्रभांडावयवाः एवंप्रकाराणि शर्करादीनि भूमिर्न भक्षयेत् न नाशयेत् मृत्तिकात्वं न नयेदित्यर्थः अप्रकाशा
निकारयेत् मृत्तिकाधः स्थापयेत् ॥ इष्टकाः करीषास्थितुषाङ्गाराः शर्कराश्मकपालिकाः सिकतेष्टकगोवालकार्पा
सास्थीनि भस्म च एवंप्रकाराणि कुंभे धृत्वा निःसीमान्तेषु निधापयेत् ततः पौगंडबालानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत् वार्द्ध
के च शिशूनां ते दर्शयेयुरेतस्यैव च एवं परस्परां ज्ञाने सीमाभ्रान्तिर्न जायते तेषां पूर्वसंज्ञानये दित्यन्वयः उदक
स्यागमो जलप्रवाहः मनुः यदि संशय एव स्याल्लिंगानामपि दर्शने साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिश्च
यः परिप्रच्छन्नः कालः लिंगदर्शनेऽपि केचित् प्रच्छन्नागारादिकुम्भाः सीमास्थानांतरं नीत्वा निखाताः न येन्न
योधः सीमान्तरः स च न स्पष्ट इत्यादि संदेहे एवमान्त्यसाक्षिप्रमाण एव विवादनिर्णय इति कुल्लूकभट्टः कालापनः

१२

तस्मिन्भागः प्रयोक्तव्यः सच साक्षिषु तिष्ठति लेख्यारूढेऽप्येतारम्य सास्वमाहृद्दयान्वितं तस्मिन्सीमानिरोपेमो यः
१२५ प्रयोक्तव्यः प्रमाणात्वेनज्ञातव्यः साक्षिषु भोगजेषितिविवक्षितं तथा सास्वभावे चत्वारो ग्रामाः सीमाया निरो
पे कुर्युः प्रयत्ना राजसन्निधौ सीमान्तरासमयग्रामाश्च त्वारोपदृशापिवार क्तस्त्वमन्वसमनाः सीमां न येयुः क्षितिधारि
राः सीमान्तानामभावे तु मौलानां सीमसाक्षिणां इमान प्रपल्लपुञ्जीनवगोचरान् व्याधान शाकुनिकान्गो
पान्कैवर्तीन्मूलखातकान्व्यालग्राहानञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनगोचरान ते पृष्ट्वा प्रणयाद्युः सीमसंव
धिः लक्षणं ततथा स्यापयेद्राजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः एताभिवचनानि नैकसमहर्षेः सीमाग्रामिनः सीमां रामः
तवासिनः सन्निहितवासिनः समग्रामाः समाः समसंख्याग्रामाः ते समस्त्याग्रामाद्युत्कं भवन्ति एतद्देव। १२५

विद्वते चत्वार इत्यादिना मौलाग्र्यमोत्पत्तिमहत्तराः अनुप्रज्ञीत दृष्ट्वन्तत्र स्थितो विनः मूलमस्याव शिष्यजीविनः तेपि
पर्य्यटनशीलत्वात् प्राप्तः सीमद्धाइति भावः मिगदरितिमाह् मनुः शिरोमित्तेग्टहो लेंबोल्लग्विनोरक्तवासत्तः सु
क्लैतैः शापिताः स्वैः स्वैर्ब्रपुस्ते पिस्मं ज्ञषे सुक्लैर्भितिह् प्राभिधानेनमेतु कृतं तं वय्य लिजिस मज्ञसंसत्वं ते दृष्ट्वा
त्क्रयथावृष्यः सामंताः सीमसिरीयं निवध्नीयात घासीमां सर्वास्ता ष्वैचनामतः नारदः नैकः समन्वयेत्सीमां
नरः प्रसम्यवानपि गुरुत्वादस्य कार्य्यस्य भिक्षेयाबहुषु स्थिता ।। एकश्चेद्दुलयोन्नस्समां सोपवासपुरुषयेन रक्तमाल्या
म्बरधरः क्षितिमारोप्यमूर्ध्नि निर्दिशेत् सोपवासत्वमन्याधिकं एकश्चेदसंगाशत्वतया उभयानुमतो भवतिन्तदा सोपवा
सो रक्तमाल्याम्बरधरो मूर्ध्नि क्षितिमारोप्य सीमां समन्वयेदिमर्थः वृहस्पतिः ज्ञातृचिन्हविनाशेच कोप्युभयसम्मतः

५५

१२६ ॥सत्यव्रतः योपवासः सीमां संदर्शयेन्नरः ज्ञात्वा चिन्हविनाशेऽज्ञाहृतां चिन्हानं वाभावा कांतायनः कर्तव्या प्रदुष्ये तु रा
126 ज्ञाधर्मविजानता तत्कालं दुष्टांस्तु सामंतान् गत्वा मौलादिभिः सह संमिश्रं कारयेत्सीमामेव धर्म्मे विदो विदुः सामंताः
सीमाप्रभवाः सीमानिकटे उत्पन्ना इति पावनत्का सपनेः ग्रामो ग्रामस्य सामंतः देशो देशे च सको तिते ग्दहे ग
हस्थाने दिक्षु समे तानंतपरि रम्युच सामंता तत्परिरम्येति मः परिवे स्वयितस्थितश्चातुर्दिक्षु ग्रामादेः स राव सीमासा
क्षी एवं देशे च गृहे रपी स्थः मौलन्लहे णमाहुराव ये तत्र पूर्व सामन्ताः पश्चाद्देशांतरं गताः तन्मूलत्वात्तु ते मौ
लाः ऋषिभिः संप्रकीर्तिताः नारदः पदात्तु न स्युर्ज्ञातारः सामापानचत्ल रांतदा राजा द्वयोः सीमामुन्नयेद्दिच्छता स्व रामः
यस्य स्वच्छयेत्यर्थः बृहस्पतिः पाराज्ञाक्रोधा लो ।भेनच्छल न्यायेन वा कृता प्रदत्ता स्वतुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात् क्रोधा १२६

दिवा कृतापि राज्ञो निरसीमा अन्यान्नजनकृतारस्सरीयेत्सर्थेः प्रमाणारहिताभुजतोयस्य यावा कृतामुणाधिकायैवदत्तातस्य
तांनविचालयेन्न बृहस्पतिः अमग्रामान्तसमाहृत्यदत्तानस्यसयद्वा महीनं या यराज्ञावा कृथ्यंतस्य विचाररागवयो
नस्पष्टाराजदतापसन्तसेवसामहीऽन्यस्थानमवेक्षोमोनराणांराजेदेवतं हयोद्योजीवनंचराज्ञेदेवव
शान्तराणांयस्मात्तसर्वेषकार्य्येषु तत्तत्कृतं नविचलयेत ग्रामयोरुभयोर्यत्रमध्ये द्रांकलिकानदीदी
पोदयेनवानासाचालयन्तंड महेतिकुरुतेनदाहरणंभाग्याभाग्यव शान्तराणांदयोदये नवान्यासोचा
लयेमदाउमर्हति राकचकुलयातंतुभमेरम्यत्रसस्थितिंतीरेनदीप्रकुरुतेतस्यतांनविचालयेत्कुलय
पातक्रमोणायाभूः सोनरस्याभिनरावेत्सर्थेः हेत्रसमलमसत्रेऽ पृथ्वीभूमिच्छिन्नायदाभवेत् नदीश्रोतःप्रभावेन

१२० 127 पूर्वस्वामी लभेत तत्तां हत्वो लङः धनेनन्नदीसंचारे पि लङि. ताभूः पूर्वस्वामिन राद्वे त्सर्थेः पञ्च वत्सः आरामायतनयथा थमनिपा
नोधानवेश्मसु राष एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षास्वप्रवहादिषु आरामः समीपवनोपलक्षितभूभागः आपतनं देवगृहभूमिः
निपानं कूपाकृष्टपानीयोपलक्षितनिम्नभूभागः एषसाहिसामंतादिरूपो विधिः वर्षाम्बुप्रवहादिषु वृषिते । योस्य
वसीदि छेषमनुः सेतुकूपतडागानामारामसगृहस्य वसामंत प्रमयो ज्ञेयः सीमासंधिविनिर्णयः इह स्मृतिः निवे
शकालादारभ्य गृहवास्तुगतादिकं येन यावद्यथाभुक्तं तस्य तन्नविचालयेत् वातायनप्रणालस्य तथा निर्यूहवे
दिकाः चतुःशालं संदनिकाः प्राग्भुक्तं न चालयेत् वातायनं गवाक्षः प्रणालीजलनिर्गममार्गः निर्यूहो नागदंत रामः
कः वेदिका प्रतोल्यादिसंस्थानोन्नतभूः चतुःशालं चतुर्द्वारगृहं स्यन्दनिका पटलप्रांतः कालापनः मेखला भ्रमभित्ति १२०

सागवाहालोपरोधयेत्प्रणालीगृहवास्तुकंचपीडमनरणाउभ्मगभवेत् निवेशमममवाहूर्द्धं मैनेयोभ्याः कदाचन दृष्टिपातं
प्रणालींच कुर्यान्न परिवेशमनि मेखला हादिमूलबंधः भ्रमोजलविभ्रम इति श्याः भ्रमोजलनिर्गमप्रदेश इति चंद्रे
श्वरः निष्काशो निःशारणय इति विवादचिंतामणिः नोपरोधयेत्रनिनिरुध्यात्ते गृहवास्तुगेहभूमिः दृष्टिपातो गवा
क्षः ह्हस्पतिः वर्च्चस्थानं वह्निचयं गर्तो छिद्रानुसेचनं गृहवास्तु गेहभूमिः दृष्टिपातो गवाक्षः ह्हस्पतिः वर्च्च
स्थानं वह्निचयं गर्तो छिद्रानुसेचनं अ(श्व)सारात्परकुम्भस्य कर्तव्यं न कदाचन वर्च्चस्थानं मूत्रपुरीषोत्सर्ग
स्थानं वह्निचयमग्निस्थानं क्वाचिद्वहिस्थानमिति पाठः सतु सुगमः अस्मात्तदिति समीपे कासा यत्नः यांस्या
पांतिजयांस्याप्तांतिजमायेन यशावश्वानिवासिनाः तदुच्यसंशरं तां नरो हव्यं तु केनचित् नारदः अवस्करः स्थलस्थ

।६

१२८ 128 ममस्यन्दनिकादिनिः चतुष्पथेष्वथ स्थानेष्वामार्गे वरोधयेत् अवरूकरोवि स्याग्दहपदि शोधनार्थं यां स्थनिचय इतिहरि
हरादयः स्थानं वेदिका स्वभोगर्तेः स्वमोतलनिर्गेन मार्गः स्यन्दनिकापदलक्षं ततः आदिशब्दे नान्यदपि नाहृ शेयात्वं र
थ्यामार्गे राजमार्गः रथ्या चत्वर इतिकलतटः कामानःसर्वेजनपदाये न प्रयांति स च तु ष्पदाः अनिरूहाय थाका
मेराजमार्गेत्पउच्यते न तत्र बोधयेत् किंचित् नोपहमात्रके नचि तुगु वीचार्यन्त पादीमां मार्गो दावाज्ञ
दृण्माकूपस्तत्र संकारभ्यानदृष्टारोपन मेवच कामातपरीषं कुर्य्याच्चनस्पद राज्यस्त्ससाधकः तत्र मार्गे सं
करोऽत्र स्कारः इदं सकहिषयं अतो वस्यमाणोन विरोधः ननुः समुत् स्वद्वाजमार्गेपरस्ये मेध्यस्य नापदि सं हि राम:
काषीय रोगाद्यादमेध्यं चास्य शोधयेत् आपकतलष्पादृद्वेगुर्वी तिराणीवालरा ववाऽस्म रिभाषराममहे तितत्र १२८

रोऽध्यमिति स्थिति अन्नकार्षापणाद्यद्दण्डविधाने अशक्तदन तिशापितमलमार्गे बोध्यं परिभाषणांद ण्डशस्त्रंभ
पः छन्नरेवं मा कार्षीरित्यादिवचनं अशोध्यमापहृतादिके तिशेषः तथा विष्णुः परापण्य धान्योदकसमीपेषु स्थि
ञ्जनकरादित्याये पराशनं तच्च प्रासे तत्तु नकोऽवकरः सच सम्मार्जनी शोधनी स्यात्ससे करोऽवकरस्तपेत्सम
स्कोषोक्तौ श्वात्सः पराशनेदण्डाइति शेषः नमलं प्रास्येन प्रोज्झ्येन कात्यायन तडागोद्यानतीर्थानि योमेध्ये
न विनाशयेत् अमेध्यं शोधयित्वा तु दण्डं मेत्त पूर्वसाहसं अपहर्ते ह्यानदमेध्यं शोधयित्वासाद्द्वपतासातहृ
ये दण्डयेत इदमतं मानमानसे कात्यायनः सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां देच योर्द्वयोः फलं पुष्पं च संजातं दे
त्र स्वामिषु निर्दिशेत् द्वयोः देच स्वामिषु अन्यदेहोद्भवेषु नानांशास्वाश्च अन्यच संस्थिताः स्वामित्वं विजानी

१२९ 129 मांषस्यादेवेषुसंस्थिताः संस्थितादृम स्वश्मस्याद्र् इति श्रणषेमनुः गृहे तं जगाधारामंदेवे वामीषयाहरन् शात
निपं चंदगणश्या रज्जना द्विशुरोगादमः गृहादिस्वामिने भयमनुयाघुतं ऊहादिहरणेचा शत्रुपरागादिहरणेच श
तपरागादिद्दाद्रः च्छत्राद्दंसा । तथाचस्वामिलम्र मेरागजुहेन द्विशत्तमितस्वर्णः रद्ध मनुः स्यापितावैषमर्या
दामुमषेग्रीमयोस्तपथा । अतिक्रामति ये यास्तेदारा आहिशतं दमं थाज्ञवल्क्यः मर्यादायाः प्रभेदे नुसी
मातिक्रमणे तथा देवस्वहरणे दरोड्रामं छ्यमोत्तमसाहसं मर्यादाविन्न भूतदृष्टहृदितस्याः प्रभेदे वि
घटनेसीमातिक्रमणेसीमांघेरथ्यादिभूगृहरणेउत्तमसाहसं देवस्वहरणे वाधं शङ्खलिखितौ देच्च राम
मर्यादाभेदे च्छत्तपशतं सीमातिक्रमेच अर्धं सहस्रं देवत्र दहरणेध ष्टशतं अष्टमिरधिकं राजं सहस्रंच देवोद्दह १२९

रगोशसनिर्वीहकोद्दहरगं अथ यत्कृष्णाकृष्णेन कुमारद्‌ः सम्वत्सरे रागाद्दै खिलं खिलं स्याद्धत्सर गोशसनिर्वीहको दु
हरगं अथ यत्कृष्णाकृष्णेन कुमारद्‌ः सम्वत्सरे रागाद्दै खिलं खिलं स्याद्‌ त्सरै लिभिः पंचवर्षाविसन्नेचद्देत्रं दृष्ठवी
समं राकवर्षेपतितनमद्दे खिलं त्रिवर्षेपतितं खिलं पंचवर्षेपतितमरण्यं भवतीत्सर्थैः खहस्पातिः गृहे
त्वावा हयेत्काले वापगोपनसंग्राहान्‌ अकुर्वन्नावा मिनेहार्ष्योमध्यकृष्णसद्देनुसः गृहीत्वा क्षेत्रगोप
नेरव्वगांसयहेशस्यासेच ये अकुर्वन्‌ हेत्रवापंसदः शास्त्रमध्यंकृष्णदेनानुनवकृष्णंवासः देत्रं गृहीत्वापः कृ
ष्यन्नकुर्य्यान्नकुर्य्यान्न चकारयेन स्यामिनेससदं हार्प्यौण तेदत्तं चनतसमं पत्र्हेत्रे पहे पंप हे धंनहासएव
हिगवमान्नेदशमं कृष्णमागारोत याहमं ससस्कृतेमुष्क हंसात्परिकृत्या यप्याप्स्यतिः एतन्नसर्वमध्यात

यातुः बृहस्पतिवाक्यात् तेनारोपमयेमघ्यात् यातुर्देशमंखिलेः ष्टमंशमर्द्धं खिषहभागं क्षेत्रमंगीकृपयातयि
१३० 130 त्वा क्षेत्रिणोऽङ्गीकृतो हायनं इत्यर्थः तत्रनारदः अशक्तप्रेतनष्टेषु क्षेत्रिकेष्वनिवारितः क्षेत्रं चेत्कश्चित
अस्तुवानसमश्नुत् फलं विकृष्यमाणाः क्षेत्रे षुदेवि कः पुनरागच्छेत् खिलोपचारे नतत्सर्वं दत्वा क्षेत्रम
वाप्नुयात् अशक्तो द्वाराहिंगनहस्तदेशः क्षेत्रखिलीभूतमित्यर्थः कर्षकः हविकः क्षेत्रस्वामी खिलोप
चारं खिलकर्षकव्यायामनिघ्नं खिलोपचारादानाराक्तौ विशेषयस्मरा वा तद्दशभागप्राप्नामाचतत्सप्त
गताः समाः सप्राप्नेवाष्टमेवर्षे भुक्तं सर्वं लभेत सः परिक्षेत्रमतिर्येवंतनदृद्राकर्षकोऽष्टमंभागेतस्मैद राम
घात्परिवाष्टमवर्षपर्यंतमपि क्षेत्रभोगंकरोति नदाध्ववादानेति तन्नसर्वं देशमस्त्यातिसहितं क्षेत्र १३०

परिवेवीति हलायुधपारिजातो प्रकाशकारस्तु ततोऽमवर्षे स्वामिन इत्येवं ख्यातवान कल्पतरौ कात्यायन
ःअशक्तितोमदघाच्चेत् खिलार्थेयः कृतो व्ययः तदष्टभागहीनं तु कर्षकः फलमाप्नुयात् वर्षीरायष्टेसमो
क्तास्यात परतः स्वामिनोहितन्तु देत्र साष्टममंशद् त्रस्वामी लभते सप्तमांशं कर्षकः अष्टौ व वर्षाण्येव
ततस्तु खिलोपचारमदत्वैद स्वामी देवंभलते अतिकृच्छ्रे वृषे गोपस्खिलविषयमेतत् एवंव
चवंतु कृच्छ्रकर्षे गोपखिलविषयमित्येतेनाभिप्यो विरोधः देशअननुमत्यादेत्त्रवाये मनुः षट्त्रिंशा
विवर्द्धंतः परहेत्रे प्रवापिनः तेवै शस्यस्यजातस्यन लभंते फलं क्वचित् खिलातिरिक्तभूस्वामिनः षड्भागः
करः वलिषड्भागमादते इत्यादिवचनात् एवमनुमत्यादतंदेशादिकं कृषकोर्थे विनानदानुं शकास

१३१ 131 इतिलक्ष्मीधरः ओवयानाहनवीजंप्रसस्तेत्रेप्रवपतिहिरिक्तेसेवतद्वीजंनबीजीलभतेफलंतथाऽत्र
बीजीविक्रिंकपीचवबीजीतत्कृषीनस्येववचमयीहामेहस्सेवप्रामुपादिकतवधं अथशस्यरक्षा
तत्रयाज्ञवल्क्यःग्रामेच्छयागोप्रचारोभूमिराजवशेनवधनुःशतंपरीहारोग्रामक्षेत्रांतरंभ
वेत द्विशतेखवटेतस्यस्यात् नगरस्यचतुः शतंग्रामेच्छयाप्रमवासिजनेच्छयाभूम्यल्पत्वमहत्वानु
सारेणराजाज्ञयावागोप्रचारोगोप्रचारणार्थंभूभागःकर्तव्यइतिप्रथमप्रतीकार्थःसचापंयरीहारोपायग्राम
क्षेत्रांतररूपोधनुःशतंग्रामेधनुःशतंद्विगुणंखर्वटेःक्षेत्रांतररूपःग्रामनगरखर्वटलक्षणंचमार्कंडेयपुराए राम
णयथातत्रग्रामद्विजनप्रायप्रसुसमृद्धकृषीवलीक्षेत्रोपभोगभूमध्येवसग्रामसंज्ञितास्मात्तुसेधनंसप्रा १३१

कारं सवेत्तः स्वामिकावृतं योजनार्द्धं हि विष्कंभमष्टभागोतरे ग्रा गुरदकपव्रवाणां शास्त्रं पुष्टुरा विनिगीमेतद्
दैनुनुदासेटं तस्मादनेवरववैट मनुः धनुःशतं परिणाहो ग्रामस्य स्यात् समंततः समयापातस्त्रयो वापि
त्रिगुणो नगरस्य तु तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणां सपा
लाः कोऽयं नानगरस्य नाविकल्पते दस्येति यावत् तत्र परीहारात्यंतरे विंस्युः पथि ग्रामे विवितान्ते
न दोषो नाहूने चास्त्रकालं महायये वर्त्म ग्रामयरीहाराणां समीपे तद्देवमनावृतं तस्मात्स्वकालं गवादि
भक्षणो पालदोषो नास्ति बहुकालभक्षणो तत्रापि दोषः आशयापराधात् इच्छयापराधसंभवात् न याच
पाल बलात्कारः पथि ग्रामे विवीतान्ते दोषो न विद्यते अकामतः कामचारे चोरवद्दण्डमर्हेति वीवि

१३२ तंगवादिवरराशानां देवे घन्ये स्ववयप्युः सयाद्यं यदं यरागमहे ति सर्वत्रनुसदेशं स्यात हेत्रिकसे तिधार
132 राग अन्ये धूरस्येषु वन्मेयामां तराद्विव्यति रित्से देत्रेषु पश्रुभिर्हपन् सयादं यरांगहराउमहति अ
चयालस्वदराप्रः स्यादिति कुलान मुहूर्ते माघे ग्रामे दराः चरंती यावत्तैसां हित्यंभ द्यं ती रात्रौ माघाव
मुहूर्ते चरंती माघामे के ग्रामे स्वदराः ग्रासीमां देङ्गा दावद्राउरावेत्स्य यैः माघेत्र कार्षीयराः स विंशति
तमो भागः माघो विंशति भाग स्तूज्ञेपंः कार्षो यरास्यनु इति नारदीया तद्व्रितिचरोडश्व रः माघश्चाप्यव
राजतो यात्यः सोवर्णो माषकैः संख्याद्दराउ कर्म्मसु शस्यते यमूनां शास्य चरेणां माषै राजतैर्भाष्यकारवद रामः
नात् दराउस्तत्र तत्स्वामिनरावयशोरद्दराजत्वात् कात्यायनः पादषेत् कात्यायनः पादयेत्परा॰ १३२

पादं गां हैयास्तैमहिषीत थातथाजाविकवत् तानोपादो दशाउः प्रकीर्तितः परापदकार्षी परा च तुर्थपादः इ हे
रात्रौ भद्ररोगमंनव्यमितिरत्नाकरः ॥ ९ ॥ तमः यं च मायानगविप्रू ड हैंऽ श्वमहिष्यो देशाच्च जाविके हैं ॥ शाड.
रवलिरिवितौ सर्वैषामेवनत् सामांमा संसर्वेपाय मृःनां वतृ सः प्रथमवयाः नारदः सतानां द्विगोणाद एडे व सर्वांतु वग
ग्रेणः प्रसदद्दचारकालंतु चारदशाउः स्मृतो वृधैः सलानां शस्य मद्दशोणांनां वसतातैत्रै वचारिलानीत रात्रिकानां
तेहेतनृहयन्नसदचारकाभिप्रायेणाद्दसप्रसद्दवारकाविघाताद्देत्रस्वामिनियातयेन् वधेनायराधानुरूपतां डानेनसा
समूलशास्यनाशराः ॥ यस्मिन्नाशेषु नःशा प्ररोहो न भवति स द्रष्टव्यः विष्णुः सर्वत्रस्वामिने विनष्टमूल्यं च त्रासा
येः विनष्टस्य मूल्यं च दाप्यते इति शेषः नारदः गोभिस्तु भक्षितं शस्यं यो नरः प्रतियाचते सामंतानुमतं देयं धान्यं यत्र

नाशित गवत्रगोभिर्नेदेयं धान्यं वैवर्षिकाय चरावहिर्विनयः प्रोक्तो गवांशस्सावमर्द्दनेभक्षितं धान्यं दत्त्वा धान्यानुरूपं ग
१३३ 133 वंत्रं यवसं धान्यस्तम्ब इति यावत् गोभिर्गोस्वामी तेन गवत्रं धान्यं वा देत्त्रिरोदेयमित्यर्थः यात्स्वमध्येतन्नरकमा
गितान्वयात्स्वंय च उशनाः गोभिर्विनाशितं धान्यं वा देत्त्रिरोदेयमित्यर्थः यात्स्वमध्ये तन्नरकमागितान्वया
त्स्वंय च उशनाः गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रनिपावत्ते पितरस्तस्य नाश्नन्ति नाश्नन्ति च दिवौकस इति विना
र विनाम्नंशिः चयोभ्वरस्त्वं अत्रैकस्मिन्नपराधे दशाउ दानादान विधायकवमस्यादिनरात्रिकामकृतादिव्यव
स्थायापरस्परविरोधः परिहरणीय इत्याह अपालविष्ठानकालेयालस्य दशाः गोचेतस्वामिनरावतत्रैवदि राम
ग्दर्शेन विष्णुः अपालकापास्तत्स्वामी समपालकञ्च यादशाः तत्रपालनुवृत्तोनारदः राजग्राहं गतो हीनोपि

वज्राशनिहतोपिवाश्वयसर्पैर्वादंष्ट्रिहताद्यपतितोभवेत्तथाघातादिभिर्हतोवापिव्याधिभिर्वाप्युपद्रुतःतत्र
दोषःपालस्यनचदोषोऽस्तिगोमतांपापात्तावत्क्वःमहोद्योतस्यपशवःसूतिकागंतुकाद्यःपालोयेषांनते
मोच्यादैवराजपरिप्लुताःमहोद्योतोबीजप्रेतत्वाद्दृष्टव्यउक्तस्यपशवोदृष्टोतसर्गादिनात्सतापशवःसूति
कानवप्रसूतिकाश्चनिर्दशाहाआगंतुकाःस्वयूथ्यपरिभ्रष्टाग्रामांतरादागतावाश्वदिणद्वेनहस्ताहृये
ऽद्यजनयाज्वरध्येतस्यरोतत्यायास्वोःपत्लैयिषोनविघेतेइतिशेषःतेनापालामेषादिदर्शनागज्ञेनादिश्वचराज्ञा
पत्नापिताःपशवोयदितेचंचरंतिनदादोषोनमवतोस्यथैःराजमेवयारिजातकिंवादचिंत्यमरणेचंडेश्वरस्तु
पालोयेषांचेतियदिवापेयांयालोविघ्नेनेतिभिर्दैवराजपरिप्लुताःविद्युदादिभिर्दैवैःराजपुरुषैर्वायालदोषस्त्रिसंक्रिा

२२

१३४ विनात्तेपिमोच्यात्स्मर्यैः स्याहमनुः अनिर्दिश्याहोगासतांतृषानदेवयश्रंस्तयासयालानवाविपालानवा अदशा
१३४ शामंनुरब्रवीत नृषानवीजसेत्कूनउनस्तषानामपिगर्भोवागंभीर्येगोकुलेगोष्ठेवीवलाजसयालानैहासे
भवदतिकुल्युकभट्टः उशनाः अदशाजाहत्तिनोऽश्रमजायालाहितेस्मृताः अदशाः कारागकुज्जाश्वह
यश्वकृतलक्षणाः अदशाशांगनुकागोश्वम् तिकोव्यभिचारिणीश्रदशाश्चैतसवैगावः आहकालेतयेव
वश्रश्चाराजकीयास्तेषामेवयश्रजायालकत्वादितिमिश्रः अश्वमहिष्यादिशाइतिगोमिलेनयदुक्तंतहृयोग
गाद्यश्वादिविषयंअत्रकारागकुज्जशब्दाभ्यामसंतानासंमर्थउच्यते कृतलक्षणाः त्रिशूलाद्यंकितः व्यभिचा राम
रिणीअसंतमारगशीलायाःदिजात्तकृतानुश्रमिसारिणीतिपठितंवृषसंसेतीतिव्याख्यातंचशङ्कःखलि १३४

षिविनो दद्युश्च शवः सर्वे याम्यारण्याश्वतरगजं वाजिनश्चादूसब्याः आरण्याः शीघ्रे निवोरयितु मशकाः अश्वत-
रोऽश्वायां रासभाद्रुतपन्नः तथा चानुशासने नेगर्द्दभाद्घोटकोजातः सवैचाश्वतरो मत इति पारिजातप्रका-
शकारेभ्यां आरण्या इत्यत्राव धार्य इतिय द्विला अतो ग्राम्या इति व्याख्यातं कात्यायनः अधमोत्तममध्यानां पशू-
नां चैव ताडने स्वामी तु विवदेषु त्वं तच्च हरणे पकल्पयेत् ताडके स विशेषः अस्यापवादमाह सएव द्वे-
त्राणं विवीते खुरटहेषु खरहेषु यम्यू राजिष्वाय्य हरतां न तत्र विशीर्णानां ताडनं चवहस्पतिः यत्नराजिषु विकी-
र्णपवसस्यलेषु गहनां धनगहनादि प्रविष्टेषु ताडनं वारणाय नैव दोषइति फलितं। अथ वाक्पारुष्यं
तत्राह मनुः ले माभिहितो धर्मः सीमाविनिर्णये अतः परं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयं नारदः दे-

१३५ 135 शनातिकुलादीनामाक्रोशो न्यंगसंयुतं सहृद्वः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते आक्रोशन्न्यादिपः ५
तत्र देशादेपोपयागोऽङ्ग प्रतिकलहप्रियागौडाः जाताक्रोशायपायास्तंतलज्जा ब्राह्मणाः कुलाक्रोशोप
याक्रूरं वरितो वैश्यानराः स्त्र्यादियदादुद्यादिपरिग्रहः न्यंगसवयता प्राप्तसयुतं यतप्रतिकलार्थंव
चस्तद्वाक्पारुष्यमिति सांसामान्यलक्षणं मितार्दूरां वा चेसातिमिश्वादयो येवं वर्णयंति नारदः। ६ नि
ष्ठुराश्लीलतीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतं गौरवानुक्रमात्तेषां दण्डोऽप्युक्तः क्रमाद्गुरुः गौरवानुक्रमाद्येषो
त्तरं गौरवातल्येयं वाक्पारुष्यादानिष्ठुरादिनालक्षणमाहसराव सातेपं निनिष्ठुरं तेयं मश्लीलं न्यंगसंकु राम १३५
संज्ञितं तायत्तायेरुपक्रोशे स्तीव प्राहुर्मनीषिणः कात्यायनोपि पत्वतत समज्ञितैरंगैः परमादियनिष्क

चित्तु अङ्गैरप्यहृत्तैर्वा निष्ठुरा वाक स्मृता तु सा भंकारगृहनं वा चाक्रोशानुकृत्तेयदा रत देशकुलानां च अ
श्लीलासाधु धेः स्मृता महापातकयोक्ती च रागद्वेषकरी तु या जातिभ्रंशकरी या तु तीव्रा सा कथिता
तु कान्यं कारागृहनं मेहानादि निक्षणग प्रकटीकरणेन तिरस्करणं बृहस्पतिः अप्रियोऽस्तित्ताऽनेचपा
रुष्यं द्विविधं स्मृतं एकैकं तु त्रिधा भिन्नं दण्डयोक्तक्षिलक्षणाः देशकालदीनां हेपः पापनियोजनं दु
षविनानुप्रश्नमेवाक्पारुष्यं तदुच्यते भगिनीमातृसंबंधमुपपातकशंसनं पारुष्यं मध्यमं प्रोक्तं वाचि
शास्त्रवेदिभिः अभक्ष्येयकथनं महापातकदूषणं पारुष्यमुत्तमं प्रोक्तं तीव्रं मर्मीति घट्टनं द्रव्यं वि
नाद्रव्यशङ्कोपमभिधेयपरस्तेनाभिधियं यदार्थं विना असत्यमिति फलितं एतच्च सर्वत्रास्तापि म

१३६ 136 हापातकपदं मापातकोपपातकयोरुपलक्षणं अन्यथा तु शेमनसकसाप्यनेनभिवात्तशंत्सकसंगादराङ्ग
त्वापत्तेः तेनासत्त्वं मायाभिधाने प्रथमे असत्वमुपयातकाभिधाने द्वितीये असत्वं महापातकाबाभिधा
नेशंसनं उत यंकपारुष्यं भगिनीसादेस्तवभगिनीतवमातामयायात्वाइत्याभिकीर्त्तनाभित्यर्थः तत्रा
मितिमान्नकमाह विस्नुः पात्लगमनु हि चि गंनंस्तु पागमने। महापातकमाहतुः ब्रह्महस्तुरापानंस्तेयंगुर्व
गमः महांति याने कान्याहुः संसर्गश्चापितैः सह ब्राह्मणप्राणावियोगफलको व्यापारो ब्रह्महत्या तथानि षि राम
द्धसुरापाणां। ब्राह्मणस्वामिकाशीत्रिरति कृायरिमित्तस्वर्णस्तेयं गुरुभार्य्यागमनं रातैश्चत्सह संहसान्तथानि १३६
षिद्धसुरापाराणां। ब्राह्मणस्वामिकाशीतिरिति कायरिमितस्वर्णस्तेयं गुरुभार्य्यागमनं रातैश्चसहसंवत्सरे

णपततीतिवक्ष्यमाणप्रकारेणसंसर्गेऽप्येतानि महापातकान्याहुरितिकुल्लूकभट्टः मनुः संवत्सरेणपततितेनस
हाचरन याजनाध्यापनाद्यौनात्तनतुयाजनाध्यापनाद्यौनात्संवत्सरेणपततिकिंतुसद्यएवेत्यर्थः अध्यापनमन्त्रो
पनयनपूर्वकंसावित्रीपाठनंयाजनादीनांसद्यःपातहेतुमाहदेवलः याजनंयोनिसंबंधंस्वाध्यायंसहभोजनं
कृत्वासद्यःपतत्येवपतितेनसहाचरन् बौधायनः संवत्सरेणपततिपतितेनसहाचरन याजनाध्याप
नाद्यौनात्तसद्योनत्वयानासनात् अनुपातकमाह मनुः अनृतेचसमुत्कर्षेराजगामिचपैशुनंगुरो
श्चालीकनिर्बंधःसमानिब्रह्महत्यया ब्रह्मोज्झतावेदनिंदाकौटसाक्ष्यंसुहृद्वधः गर्हितानाद्ययो
र्जग्धिःसुरापानसमानिषट् निक्षेपस्याभिहरणंनराश्वरजतस्यच भूमिवज्रमणीनांचरुक्मस्तेयसमं

१३० 137 स्त्वंरेतःसेकःस्वयोन्यासुकुमारीषंत्यजासुचसख्युःपुत्रस्यचस्त्रीषगुरुतल्पसमंविदुः॥गोबामर्षेजात्युत्कर्षेनि
मित्तउतकर्षेमाषणंयथाब्राह्मणोहमित्यब्राह्मणोवदतिराजनिवास्तेनादीनांदीनांपरेषांमारण
फलंकंरोग्याभिधानंगुरोश्चान्तताभिशंसनं तथाचगोतम्ःगुरोरनृतानिशंसनमितिमहापातकसमानि
तिरातनिब्रह्महत्यासमानि अधीतवेदस्यानभ्यासेनविस्मरणंचसख्यास्त्राश्रयणेनवेदकुत्सनसनंसा
क्ष्याभिधानंमित्रस्यवधोनिषिद्धस्यलसुनादेर्भक्षणंचानाद्यतस्तुपुरीषादेरदनंमिधातिधिक्तानभोक्तुर राम:
तिसंकल्पफलदहतेतदन्नमघमितिव्याचष्टेते।एतानिषट्सुरापानतुल्यानिब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्ता १३०
निक्षेपस्यापहरणंचमनुष्याश्वाश्रयाणांवेदकुतसनुसमंसातेम्याभिधानेमित्रस्यवधोनिषिद्धस्यलसुनादे

भर्तारं श्रनाघतसुपुरीषादेरदनं मेधातिथिस्तन भोद्देइतिसेकल्पफभ्द्दतेतद्नाघमितिव्याचख्याते। एतानि
षड्सुरायानतुप्रानिषिद्धमलसुनादेर्भर्तारां श्रनाघतसुपुरीषादेरं दनं मिधातिथिस्तनभोद्दे इतिसेक
ल्पभ्द्दतेतद्ताघमिति व्याचख्याते। एतानि षड्सुरायानतुल्यानि ब्राह्मणस्य वर्णाव्यवर्णावति रि
क्तानि त्रयस्माप्रहत्तां मनुष्यजुर गुरुप्यमपिमर्गीनां हंरणंसुवर्णास्तेय तुल्यं। मोद्य्याभगिनीकुमारीचा
रज़ालीत्स रिवमाप्यास्वपुत्रभार्ण्या सुरेतःसेकस्तु हरुभार्य्यागमनेन समानमाहुः उपपयातक माहनः
गोवधोऽयाज्य संयाजं पारदार्य्यंतम विक्रयो गुरुमान्दपितृत्यागः स्वाध्यायाग्नी सुतस्य च यदि वितिता
तुजमयारिवेदयेवव तथाहीनंचक भ्यायामयोरेव च यानंनं कन्यायाद्व चैववाहुंषित्वं न तायपातिः न।

१३८ 138 गमादाराभिदाराणामपत्यस्य च विक्रयः व्रात्यता बांधवत्यागो भृत्याध्यापनमेव च भृतकाध्यापनादानमप
ण्यानां च विक्रयः सर्वाकरेष्वधीकारो महायंत्रप्रवर्तनं हिंसौषधीनां स्त्र्याजीवोऽभिचारो मूलकर्म च इंधनार्थ
मशुष्काणां द्रुमाणामेव पातनं॥ आत्मार्थं च क्रियारंभो निंदितान्नादनं तथा। अनाहिताग्निता स्तेयमृणानां चा
परिक्रिया असच्छास्त्राधिगमनं कौशीलव्यस्य च क्रिया धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवनं स्त्रीशूद्रवि
ट्क्षत्रवधो नास्तिक्यं चोपपातकं। गवामर्षः गोहनने जातिकर्म दुष्टानां परपत्नीगमनं आत्मविक्रयो
मातृपितृगुरुत्यागश्च भूम्यपाकरणं सर्वदा ब्रह्मयज्ञात्यागः देहविस्मरणा ब्रह्मोजकृतेऽप्युपकृतान् अग्नेरवसा राम:
ध्याय स्वचत्यागः सुतस्य तस्य संस्काराभरणाघकरणां कनीयसा ग्रहे विवाहे हकमे ज्येष्ठस्य परिवित्तित्वं १३८

प्रागुक्ते कनिष्ठस्य परिवेत्तृत्वं तत्पीश्च कन्यादानं तयोरेव च विवाहहोमाधार्त्विज्यं कन्यायामैथुनवर्जं मंगुलीप्र

क्षेपादिना दूषणं रेतःसेकपर्यन्तमैथुनेमुरेतःसेकपर्यन्तमैथुनेनेतुरेतःसेके स्वयोन्यासु कुमारीषु त्मुत्कला

नप्रतिसिद्धहृष्टहिजीवनं व्रात्यता हिरण्यमैथुनं तडागोद्यानमार्यापत्यविक्रयः यथाकालमनुपनयानं चांध

वानां पित्रादीनां त्यागः प्रतिनियतनगृहाणपूर्वकमध्यापनं च विक्रयाणां विक्रयः स्वर्णे युक्तपत्ति स्वम

नेषु राजाज्ञया च अधिकारः महमासुदकप्रतिवंधहेतूनां सेतुवंधादीनां प्रवर्तनं औषधीनां माद्गनादिहिंसनं भा

र्य्यादिस्त्रीणां चेरणालत्व कृत्वा तदुपाजीवनं स्येनादिना यद्राहस्य मारणादि मंत्रौषधादिना वशीकरणोपाकादि

हृष्टप्रयोजनार्थेमार्द्रं हस्तच्छेदः अनानुरस्यैव पित्राद्युद्देशमंत्तरेणा पाकाद्यनुष्ठानं निदिन स्वान्त्रस्य त्यसना

१३९ 139 देरनिच्छयाभक्षणां बुद्धिपूर्वकाभ्यासभक्षणे पुनर्गोहितात्मादे —जीर्णिरिमुक्तं सत्यधिकारे ऽग्न्यनादानं सुव

र्णादन्यस्य सारद्रव्यस्यापहरणं चरणानां त्रिभिः कृच्छ्रैः संवत्सरमवानिति ऋजुकृत्वा मनयाकारणं ऋतिस्मृतिवि

रुद्धशास्त्रसिद्धान्तगोगोनवादनीयसेवनं धान्यस्यतामलौहदेयशस्त्रानां च चौर्यं द्विजातीनां पीनमद्यपायाः

स्त्रियाः गमनं स्त्रीशूद्रवैश्यक्षत्रियहननं चात्र हस्तार्थेकर्म्माऽभावबुद्धिः रागतत्प्रसेकन्मुपपातकं बांधवस्या

गदस्मैनैनेवमाचाढीनांत्यागप्राप्तौ प्रपथगवचनं पितृव्यादिबांधवत्यागेनावश्यमेतदेव प्रायश्चित्तं भवति।

किंतु यात्रादित्यागप्रायश्चित्तान्तरमपि भवती कृच्छ्रकमहः जातिभ्रंशकरमाह मनुः ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वाघ्रा राम

तिरघ्नेययोः जैह्म्यं च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतं ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वादिनायीडाक्रियायरति शमदुर्गंधि १३९

नयाः ऽघ्रेयमनपुरीषादितस्समद्यस्य च घ्राणा कुटिलत्वं मुस्विव मुखादौ मैथुनमित्येतत्प्रत्येकं जातिभ्रंशकरं
स्मृतमित्यर्थः संकरीकरणमाह मनुः खराश्वोष्ट्रमृगेभानामजाविकवधस्तथा संकरीकरणं ज्ञेयं मीना
हिमहिषस्य च गर्दभतुरगोष्ट्रहरिणहस्तिच्छागमेषमत्स्यसर्पमहिषाणां प्रत्येकं वधः संकरीकरणं ज्ञात
मित्यर्थः॥७०॥ अपात्रीकरणमाह मनुः॥ निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनं अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्य
स्य च भाषणं अप्रतिग्राह्यधनेभ्यः प्रतिग्राही वाणिज्यं शूद्रस्य परिचर्यानृताभिधानमित्येतत् प्रत्ये
कमपात्रीकरणं ज्ञेयमित्यर्थः मलावहमाह स राव कृमयः क्षुद्रजंतवः येभ्य ईषत्स्थूलाः कीटास्तेषां पक्षिणां
च हननं मद्यानुगतं मद्येन सहैकभाजनस्थमपि शाकाद्येकत्र पिष्टकादौ हत्वा मद्येन सहानीतं तत्सभोजनमिति कुल्लूकभट्टः

१४० १40 मेधातिथिस्तु मथानुगतं सघसंसस्तष्टमा द्दतन्वितं तत्रैवाय श्वितगोरवात्फलकाष्ठपुस्मानां च चौर्य्ये स्तले
ष्मच्चयेऽसंतवेद्धव्यमित्येतत्तस्ये कं मलावहमिस्यर्थः प्रकीर्णमाह विस्तुः यदनुक्तं तत्त प्रकीर्णकं अनुक्तं नि
ष्कृतं केयायमित्यर्थः इह स्मृतिः समानयोः समो दण्डोऽनन्तरं स द्विगुणस्त्रूसः उत्तमस्याद्धिकः प्रोक्तो वाक यास्त्ये
परं स्मृतिः समानयोः हे यस्मर वाक्पारुष्ये दृते त्रैदेय कस्य पक सदृशा यद्यसावादेयोन मोजातादिभि स्तदा
समो दण्डः अन्यनन्तदा तस्योक्तो द्विगुणाः उत्तमस्य मदार्द्धिको दण्ड इत्यर्थः याज्ञवल्क्यः अर्द्धोऽधमेषि
द्विगुणः परस्त्रीपूत्तमेषु च अधमेषु आदेन्यमेतत्पाम्ब्रशीलगुणे यथारस्य र धिकगुणस्य द्विर्दण्डः परस्त्री एम:
षु परभाषास्तु उत्तमेषु आदेश्यमेतत्पात्र अधिकगुणेषु अर्द्धत्वं द्विगुणश्चापराधानुरूपस्य एवमेव वाचस्मतिमि १४०

ण्याः कात्यायनोऽशनसौमाह प्रमादात् सहर्षो न प्रीत्या चोक्तं मयेति पतन् नाहमेवं पुनर्वक्ष्ये इदण्डार्द्धं न सकलं लभेत् पाप्त

वर्णाः सत्यासत्यान्यथास्तोत्रे न्यूनो गोन्द्रियरोगिणां देयं कटोनितेररागाः पणान् दिव्येषो दशान्यमनोंगाः करा

दिहीनां न्यूनेन्द्रियाने वा दिहीनाः कुष्टप्रभृतयः तेषां सतेनासत्येना न्यथा स्तोत्रेणा वा दंपमा कोर्घं

करोति चेत्तत्पणानर्हत्त्रयो दशा आः साम्यं च ने न शत्रुं स्त्रे न्यूनं स्वल्पमस्वमनीति असत्यं इति यत्र त्रितिर्न्द्रि

यन्यूनस्वल्पमसीति अन्यथास्तोत्रं अन्यराव च तुल्यान तिशयेनासीति वचने प्रथम वाक्पारुष्ये परस्परं वि

वयोर्मिहितः शास्त्रेषु पणाः स्युः हुत्रयो दश विष्णुः समसमजातिगुणविषमेन तत्र एतत्त्व विषयप्रवृत्तस्यातिरस्कार

समजातिगुणानां च वाक्पारुष्ये वर्णाक्रोशने द्वादश पणान् दण्ड्यः हीनवर्णाक्रोशने षट्कानरवज्ञादानां

१४१ 141 नयायाद्याज्ञवल्क्यः अभिगंतास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति हि शपंतं दापयेद्राजा पंचविंशतिकं दमं व्यास पापोप
पापवक्ता रोसहापातकशंसकः आद्यमध्योत्तमान्दंडराडनेदपुरेतद्यथाक्रमं ॥ अत्र महापातकपदं अतिपात
कपदस्मिन्नुपेरणविरोधात् ॥ तन्नेषां पादिशंसकानां यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसाहसा दंडा इत्य
र्थः ॥ याज्ञवल्क्यः पतनीयैः कृते क्षेपे दंडो मध्यमसाहसं उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसं ॥ पतनी
यैः कृते पातित्यहेतुभिर्ब्रह्महत्यादिभिः कृते आक्रोशे इति चंडेश्वरः ॥ मनुः शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दं
डमर्हति वैश्योप्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥ अत्र वधमध्यमेन वाप्याहृष्यरा इति शेषः इति पारिजा राम:
तः ॥ द्विजन्माक्रोशने गौरवाये द्याधवधस्ताडनं जिह्वाच्छेदनादिरूपः ॥ अत्रैव वचने चतरस्रः मनुः विप्रः पंचा १४१

शमेदशमः क्षत्रियस्याभिशंसनेवैश्यदण्ड्यंवाशूद्रेद्वादशिकोदमः अभिशंसनमाक्रोशःवैश्यस्याभि
शंसनीयेइतिविवादचिन्तामणिः पंचाशतानभिस्तुन्नमोअयपैरोवपरयोयेघातिथिः बृहस्पतिः विप्रःशतार्द्धंदण्
ड्यःक्षत्रियस्याभिशंसनेवैश्यःशतार्द्धंयेवाशतंशूद्रस्यद्वेत्रयोदशवैश्यस्तुक्षत्रियाद्वेषेदंडनीयःशतं
भवेत् ब्रह्मक्षत्रियोवैश्यंप्रतिपनवप्नयमर्हति शूद्रान्वैक्षत्रियस्यपराविंशतिर्दमः शूद्रस्तुनरतैौब
हस्पतिः धर्मोपदेशकर्त्ताचवेदोदाहरणान्वितः आक्रोशकश्चविप्राणांजिह्वाछेदेनदराप्नतिमनुः
ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तुदण्डःकार्योविजानता ब्राह्मणेसाहसःपूर्वःक्षत्रियेचैवमध्यमः इहब्राह्मणां
क्षत्रिययोःयेस्परस्याननोपातनोपाक्रोशेविट्शूद्रयोरेवमनुवादरेहो राकजातिर्द्विजातिस्तुवाचा

२०

दारुणायक्षिपन् जिह्वाया श्छेदं प्राप्नोति जघन्यप्रभवो हि सः नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः । नि

१४२ 142 क्षेप्योऽयोमयः शंकुर्ज्वलन्नास्ये दशांगुलः एकजातिरिह शूद्रः उपनयनाभावात् । द्विजातिब्राह्मणादि

त्रयं दारुणत्वेन वाधिनत्वात् एतेन संकरजातानामपि द्विजातिनिंदारुणादेयः दण्डः तेषामपि जघन्यजा

तित्वरोध्वरोध्वराद्दण्डः अयोमयः लोहमयः शंकुः कीलकः द्विजातीनां कीर्तयितुमः शूद्रो द्विजातानभिसंधा

याभिद्रवेद्वाक्पारुष्यात्पारुष्यामगमो च्योयेनायहमात्तेनाक्रोशजिह्वाच्छेदः अंगताडने समस्त मोच्यः येना

नात्माडयेत तस्य छेदः मनुः शूद्रः तदेशं च तिं च जातिं च कर्म्मेशासी री रमेव च वित तथेन बुनद्यो ह्याप्नः स्याद्द्वि राम

रातं दमां कर्म्मतय श्चय्य हिरूपं शारीरं शेरा वय वंतित थेना सतेन य श्रुतदेशे जाति तमश्वव्याशरीर एव यवं विक १४२

स्वदर्पो दसतंवदतितत्रैहि तंदराज्ञः उदाहरणीन्येयाय यान्नवेदः अजः नास्यापेवतीदृशः नायं विप्रः नानत्नयः
कृतंनाममदुश्चकर्मिन्या दिदर्पः श्वशुराणां तांच्छ्रीज्ञाने नेमरावरीनं नारदः अवक्रमश्चराजानं धर्म्मार्थंच व्यवस्थितं
जिह्वाछेदमस्वे च्छाहि सर्वस्वहरणेनवा याज्ञवल्क्यः राज्ञोऽनिष्टप्रकर्तारं नैसेवाक्रोशनेतथा तन्मंत्रस्य च
भेत्तारं छित्वाजिह्वां प्रवासयेत् अनिष्टं चानिष्टस्तोचादि मंत्रः स्वराष्ट्रं आदिहेनव्यापारचिंता नारदः
लोकेस्मिन् द्वावकंवज्ञव्यावबध्यौचप्रकीर्तितौ ब्राह्मणश्चैवनाचतौहीदंविमुदतौन गत् पतितंपतितेत्युक्त
चौरंचौरेतिवापुनः वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्याद्विदोषितांव्रजेत् वचनात्तच्छ्रवणस्वरूपात अत्रापवादमाहकात्या
यनः पत्रसात् परिहारार्थंपतिन्यस्तेनकीर्तितः वचनात्तन्नवस्यात्तुदोषाय तत्रविधावधेयेत् यत्रापवादमाह

१४३ 143 यं पतितादिसंसर्गपरिहारार्थी यातितादि कीर्तितमिति विभावनीयमत्र न दोषः तथा च याज्ञवल्क्यः त्रैविद्यवृद्धयदेशा
नोक्तं तेषु तथा समाहृतः मध्यमो ज्ञातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः त्रैविद्यो वेदत्रयसम्पन्नः नृपः प्रजापालकः जात
यो वास्य साहाय्यतः तेषां प्रथमः संघः मनुः मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुं आक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानं वा
ददद्गुरोः आक्षारयन् वाक्पारुष्यविषयो कुर्वन् दण्ड इत्यनुवृत्तौ विष्णुः गुरूनाक्षारयन् कार्षापणशतं बृ
हस्पतिरपि यत्नूशास्त्रादिकं दद्यात् पंचाशत्पणिकं दमं उशनाः पत्रेनोक्तो दमः सर्वैराजनेतात समादात्मभिः त
त्कार्यं परिज्ञाय कर्तव्यं दण्डधारणं ॥ अथ दण्डपारुष्यं तत्र दण्डविशेषो क्रोधवाक्पारुष्यसंजल्पनः अत उद्देश्य वक्ष्या रामः १४३
मि दण्डपारुष्यनिर्णयं दण्डपारुष्यलक्षणमाह बृहस्पतिः हस्तपाषाणलगुडैर्भस्मकर्दमपांशुभिः आयुधैश्चाप्रह

रणं दण्डपारुष्यमुच्यते नारदेनापि परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः भस्मादिभिश्चावघातो दण्डपारुष्यमुच्यते तस्

स्यापि दृष्टं त्रैविध्यम् मध्योत्तमक्रमात् अवगूरणं निःशंकपातनं क्षतदर्शनैः अभिद्रोहो हि सामान्यवगूरणं हस्तश

स्त्राद्युद्यमनं निःशंकपातनं निर्दयं शस्त्रादिघातनं अरुधिरत्वं मध्यमं सरुधिरं क्षतदर्शनं विवक्षितमुत्त

मं हस्तादिभिः भस्मादीनां प्रक्षेपणं ताडनं चांकुरादिना प्रथमं दण्डपारुष्यं दमः कार्योत्तमापि वः राषद्वाणः स

मेष्वेकः परस्त्रीष्वाधिकश्च द्विगुणस्त्रिगुणो ज्ञेयः प्रधानापेक्षया गुरोः तदुत्तमाधमोत्तमात्रे माषिकः राजत

माषपरिमितः समेषु जात्यादिभिस्तुल्येषु त्रिगुणा इति जातिगुणाभ्यामधिकेष्वेवोह्यं स्पर्शे आह याज्ञवल्क्यः भ

स्मपंकरजःस्पर्शे दण्डो दशपणाः स्मृतः अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठ्यूतस्पर्शने द्विगुणाः स्मृताः समेष्वेवं परस्त्रीषु द्वि

१४४ 144 गुणस्यतमेषुच हहनि घद्दि द्मोमोहमदादिभिरदाणं ने श्रमे धात्रश्च नरवकर्णाविद्रद्विषिकाभुक्तोच्छिष्टादि षार्सिश्वर
शास्यपश्चिमभागः चरणाशवतात यर्थ्यमिसादिकश्चित निपुतंमुखनिःस्तंजलएनैःस्पर्शने प्रागुक्तादूशात्तय
स्यातमिमादिकुमुरोोदरछःपरस्त्री घृतमेमुच द्विगुणह्जियोजनाहेवेषुअयकवेषुमोह श्चितवैकुल्यंम
हेमघादिजानिता चिरकृत्ता वस्या आदियदादुन्मादादेःसंग्रहः छर्दिमत्र शरीषाघैराध:सचतुर्गुणः ष
इगुणःकायमथेत्तुर्द्दि लक्ष्यगुणाःस्मृतः आदियदानुशक्रादमोयात्माः षघे शिरोच्छतिरिक्तांगाग्रणावमे
वरात्माकरः अधःकायेइतिमिथ्याःचंमुर्गुणःप्रागुक्तगुणान्तराचंयड्गुणादावपि कात्सायनःउद्धरणोत्र राम
हस्तस्य कार्य्यो द्वादशकोदमः सएवद्विगुणःप्रोक्तःयातनेषुद्विजातिषु उद्धरणोनुहस्तस्य प्रहारार्थीहा १४४

स्तोद्यमे पातने हस्तस्यैकसमेलिदमिति विवादचिंतामणिः रत्नाकरे तु द्विजातिष्वित्यत्र सजातिष्विति पाठः तत्र
व्यक्तार्थः बृहस्पतिः उद्यतेऽस्त्रशिलाकाष्ठे कर्तव्यः प्रथमो दमः परस्परं हस्तपाते दशविंशतिकस्तथा अयं चोभयो
रेवसमानजातीयारोः इति मंतव्यं दाराजन्मानुवृत्तौ विष्णुः हस्तेनोद्गूरयिता दशकार्षापणान् पादेन विंशतिकाहेन प्रथ
मसाहसं शस्त्रेणोत्तमसाहसं उत्तमं प्रतिष्ठाधमश्चैत शस्त्रमुद्यमनित दासहस्रपणान्दद्यात् याज्ञवल्क्यः उद्गूर्णे हस्त
पादे तु दशविंशतिकौ दमौ परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसं एतत्तु समानजातीनामेवेशंतव्यं असमान
जातीयानां तु राष्ट्रांतर श्रवणान्यराणां नुहृतौ प्रहारोद्यमेऽल्पे चाशक्ति निपातने द्विगुणं प्रदिष्टमत्रेऽनेनेति प्रहा
रोदराडादिः पट्टपंचाशत् इदं चोत्तमवर्णे नायमवर्णस्य दराठे क्षमने वाहृव्यं मनुः पाणिमुद्यम्य दण्डं तु पाणिछेदन

१४५ सहेति सहयैनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजेनः कट्यां कृतांको निर्वास्यः स्फिचं चा वास्यवकर्त्तयेत अव
145 ष्ठीवयतो दर्पात् द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः अवमत्रयतो मेढ्रमथशर्द्धयतो गुदं केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेद
विचारयन् पादयोर्दाढिकायां ग्रीवायां वृषणेषु च ब्राह्मणविषये शूद्रस्य दण्डोऽयं व्यक्तमाह नारदः यो
नांगेनावरो धर्म्मी ब्राह्मणस्यापराध्नुयात् तदंगं तस्य छेत्तव्यमेवं शुद्धिमवाप्नुयात् मनु येन केनाचिदं
गेन हिंस्याच्छ्रेयांसमेतज्जः छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासने मुखाद्ये मनाम्नैवेणागुह्यशब्देन ब्राह्म
णस्यापमाने यथाक्रय प्रोत्साहि छेदः हस्ताविति द्विवचनमेकेनापि करेण ग्रहणे हस्तछेदनार्थं दाढिका श्म ग्रन्थ
श्रुः याज्ञवल्क्यः प्याह केशांशुककराकर्षे णोषु परोगादु यगान दशपाडाकषाम् कावेहाप्यासे शतं दमः स १४५

मस्य हस्तपादकेषु शवस्त्रस्पतमाकर्षणे दशपणानेतस्मै वस्त्रावेष्टननिष्ठुराकर्षणपूर्वकस्तु चरणानुरोप

नेशतं पणाः दंड इत्यर्थः बृहस्पतिः काष्ठोद्यता स्यात् रूपस्फलग्ने घाते दमो वधेः इद्दकायपवकष्ठे घेत्ताड

षेति हि माषकः द्विगुणः शोणितोद्भेदे द्विगुणः कार्य्यो मनीषिभिः यद्यातनुशास्त्रादिना हतमेव कारणेति

तदाहतगौरवानुसारेण दण्डः कार्य्यः इत्युरवगाढार्थः एतच्च कारणाकदुः खोपपादानविशेषयति विष्णुः द

ण्डः शोणितेन विनादुःखमुत्पादयिता द्वात्रिंशत्पणान् सहशोणितेन चतुःषष्टिं मनुः त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो

लोहितस्य च दर्शकः मांसभेत्तानुषण्णिनष्कान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः अत्र सतशोणितेत्यादिना शोणिते

न चतुःषष्टिपणदण्डाभिधानादधिकत्वमेतादिप्रजकशोणितः इदं बोध्यं॥ बृहस्पतिः कर्णनासाकरच्छे

१५६ 146 देत्नभेदेऽस्थिभेदने कर्णयोर्मध्यमोदण्डे द्विगुणः पतितेषु च पतितेभ्रस्तस्थानो चाधितेषु कर्णादिषु द्विहस्तिध्वा
रेनचप्रमाणाम्मिति घातनेवृधेप्रमापणोमांरसां कात्यायनः कर्णोष्ठघ्राणमादादिनिल्हा शिश्नकरस्य च छेद
नेचोत्तमोदण्डस्तेहनेमध्यमोमृगुः छेदनेस्वस्थानो च्चाविनेभेदनेविहारणे याज्ञवल्क्यः करपादन्तभंगे
छेदने कर्णनासयोः मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा। व्रणोद्भेदे मक्रूण्ठावात्मगणस्य व्रणीकरणे। ता
याताडितो यथामृतकल्पो भूतराणेपुपञ्चशतेकं पञ्चशतो दण्डः विष्णुः नेत्रकं धरशस्थिभंभगेषु चोत्तमं उ
भयनेत्रभेदिमे राजा यावज्जीवं धनान्नमोचयेत् नादशमेव कुर्यात् पादमूलयोः शाक्यिः संधिः ता राम
दृशेऽप्यहृशमनेकृतवान याज्ञवल्क्यः द्विशतभेदिनेशत हिबहिशाकृतस्तथाविप्रत्वेनतुभूद्दसजीवतोप्र १५६

शान्तोऽतिदमः राजद्विष्टादेशकृतश्चामुकसमये राजा मरिष्यतीत्यादिदेशीकारी तस्य विप्रचिह्नयज्ञोपवीतधारणादिनाजी

विकां कुर्वतः शूद्रस्याविरोधोऽयं अत्रैवैकविधशरीरायैर्दण्डास्तेयौ ज्ञाभ्यूपस्त्वाप्रजाभ्यां समाधेयाः अत्रैवैकवि

धयेनाविधशरीराय्यैर्दण्डास्तेयौ ज्ञाभ्यूपस्त्वापत्राभ्यां समाधेयाः अत एवमनुः मनुष्याणां पशूनां च दुःखा

य प्रकृते सति यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा दुःखाय दुःखोदयमभिसंधाय तेन प्रमादे कृते

धनादिकृते चन दोष इति दर्शितं नारदः येनांगेनावरोवर्णो ब्राह्मणस्यापराधुयात् तदंगं तस्य छेत्तव्य

मेवं मुद्धिमावाप्नुयात् अवरो हीनवर्णः तथा राजा विप्रहरे वस्तु कृतागसमपि दुःखेति ःहत्स्यंता मार्गेणेवि

प्रचेत ब्रह्महत्याशतातिगे यद्द्विजब्राह्मणोत्तरषदः नजुब्राह्मणाहन्मात्सर्वपापेष्वपिस्थितिरिति शेषनिषेधात्

१५७ नपाचापमर्षेऽस्मायराथे पिबाहि कृतप्रहारव्राल्मणातिरितं शूलमारोपयेन्नैतापचेदिति मिश्राः चरोऽश्वरस्तु शूलमारोप

१५७ यत्तस्मे स्त्रिपततत् स्वल्पते नप्रणमतः शूलभेदेन पीडां विधायाग्निं पार्कैर्न पीडाकर्तव्या इत्यर्थः इत्याह मनुः येनके

नचिदङ्गेन हिंस्याच्चेच्छ्रेयांसमन्त्यजः छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनं॥ हिंस्यात्त श्रयांसै चैव र्गाकिंच्चंसजः

शूद्रः शूद्रसंग्रहतानुहतावा यस्तस्य वाग्विपर्यये शप्यापामासने च समीभवतो हरणताडनं वा विप्रगप द्वादः

यथिनुह्वदमन्नं शाप्याशानयोहू पवेशासामं हहसति अंगवपीडनेचैव मेढ्रने छेदन तथासमुत्थाप

ब्रायेदाप्यः कलहायत्हृतेया समुत्थाप्य ब्रायंभग्नसंघव नार्घभोपजं पथां द्विजनक घनख पं याजवल्क्यः राम १५७

राकेघ्नतां वक्ष्यमांच यथोता द्विगुणोदमः कलहायहृतं देयं दण्डश्च द्विगुणाः स्मृतः द्विगुणोदमः यते केक

लहायलहतदेयंकलहेययेनापह्नतंलुरिगटतमितियावतंमनुः भार्य्यापुत्रश्च दासश्चशिष्योभ्राताचसोदरः प्राप्तापराधा
स्ताड्याः स्यूरज्ज्वावेणुदलेनवा अधस्तात्तुप्रकृतेयानोत्तमांगेकथंचनअतोऽन्यथापुत्रश्चदासश्चप्रहरंतस्कयोक्तंदण्ड
महेतिशिष्याद्गताऽन्वापस्तम्बः अपराधेषुचैवंसततमुपालभेनातित्रासमुदकोपस्पर्शनमिदण्डाः प्रया
मात्रमानुह्नतेः। अस्याश्चं॥ उपलभेरुद्रोऽतिभिभिक्षिरस्तुयोत् अतित्रासमतिमोऽस्तुतथादेनउदकोपस्पृ
शनं अतिशायितकालेपासीयसेचवैनेयथामात्रतन्शास्त्रनुसारिणश्चपिह्नतेः अपराध मिह्नतिपर्य्यंतमितिस
नारस्याऽकृश्चितकलात्मनश्विन्हेयात्परममिद्वेतत्देस्वर्धगतिसामर्थ्येयुक्तस्तत्रयदीद्दरांशात्मनश्विन्हे
वगादिरूपंपरममिद्रवेतअहमनेनव्रणावानकृतोः यंह्रामनामितिश्रनुयज्ञाताहतुर्विक्तितस्वराहिः अर्थ्यः

प्रयोजनं गतिरासन्निविप्रगामनं सामर्थ्यप्रहारतमता कात्यायनः हेत्वादिभिर्नेयः ष्येच्च दण्डपारुष्यकारणं तत्समाति
१४८ 148 क्रान्ते तत्र दिनियोजायेत् ताम्र भावेदिवं॥ आक्रुष्टस्तु समाक्रोशंस्ताडितः प्रतिताडयन् हत्वा ततनाप्नुवि बैवनायरा
धभिवेन्नरः वाक्पारुष्यादिनानी चोयः संतमभिलङ्घयेन सराव ताडयं तस्य नान्येष्ट्वो महीभुजानीपम्
दिःसांने ब्राह्मणादिरेवतस्यामूल्यः हिंसार्थीय हीनान्ये ष्वोनदण्डमहत्तर्थः रत्नाकरस्तु नीचोऽनुत्तमः
सत्तमुत्तमं सराव उत्तम एवेत्यर्थः इत्याह नारदः इम्पाकयष्टुचाण्डालवे श्यावधकहीस्तिषु हस्तिपव्रात्य
दासेषु गुर्वाचार्ययोः तिगेषुच मर्यादा तिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनं वचनं दण्डपारुष्ये दोषमाहुर्मे राम
नोषिणः यमेते स्युः तिर्वर्तिरमनोतमस्तानन्यथनयेन समशावविनयकुर्यात् न यकुर्यान्त हीन यभाक्. १४८

स्वः मलात्स्यते मनुष्याणां धनमेषां मलात्मके अतस्तान्घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेत उग्रा
त्सनुर्जातः श्वपाकः दनुर्जातस्तथो –ग्रमाच्च श्वपाक इति वचनात् उग्रं तु भ शूद्रायां क्षत्रियाज्जातं प्राहुरु
ग्रमिति द्विजाइ निदेवलेन नीशितोयात्स्वः यष्टुः क्षावः चाण्डालः शूद्राद्ब्राह्मण्यां जातः वधकवृत्तिः
परवधएव वृत्तिर्जीवनो योयस्य सवधकवृत्तिर्धीवरादिः हस्तिपो हस्त्याधिरोहकः दोस्मो च गदहजाता
दिः पूर्वाचार्य्याणां तिगंगुर्वोचार्येच वनलज्ज धनकृतो मर्य्यादा धर्म्मव्यवस्या सर्वोऽविलंघितं। घातएवा
ताडनमेव तनु य था यराधं श्वपाकादयो येषु ताडनं कुर्वन्ति एतेषां घातरूपं दण्डं कुर्य्युः तेषामसा
मर्थ्ये राजानं घातरूप गे वदण्डं कुर्य्यात्स्वर्थेदन्ते: अत्रे हन्तु मोलात्स्यते इत्यादि स्वर्थे: रत्नाकरादि पुरस्कृ

१४९ नाप्ययमेवार्थः कामतः श्रुत्सशपथ्र्ते द्दासानांस्तेहानापापकारिणां भवतितस्यांम्यप्रसक्तानांतानिने नार्थ्यं
149 तोऽयमः पापकारिणोऽतिशयेन प्रामिलोम्यप्रसक्तान इमः विष्णुः अजाश्वोष्ट्रघाती ह्येककद
पादः कार्य्यः विमांसविक्रयीपशुघातीच कार्यायणशतंदण्ड्यः पशुस्वामातन्मूल्यंदत्त पशूनांपुं
स्त्वोपघातकारी च अशरणपशुवानीचपंचाशत्कार्षापणान पक्षिघातीमत्स्यघातीचदशकार्षा
र्षापणान् कीटोपघातीकार्षापणान् विमांसेविष्टमांसे श्वस्तृगालादिमांसमि
त्रितियावत् अतएवनाभ्यांसे याज्ञवल्क्यः कूटस्वर्णव्यवहारीविमांसस्यचविक्रयी अङ्गहीनः प्र राम
कर्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसमत्र कात्यायनः त्रियणो द्वादशपलोघातुनुत्पन्न यक्षिणां सर्यमाजीर १४९

नकुलश्च भूकखघेतनो अयमत्पा नाप्रकृक्ष मृगपदिषा नेति पराख्यः ततउत्कृष्ट घातकेष्व दशाप

राः सच प्रागेवोक्तेः ततउत्कृष्ट घाते द्वादशापराः विंशतिपञ्चाशतपराक्त अस्तेतेत्कृष्ट मृगप

क्षिविषयः पञ्चाशदुत्तमो हराद नमेवदोगोकुमीढा हयेरासंयुक्तागो न्देवाप्रहतः प्रभुः उक्तसेवने

हत्पनुसारात्तवीजसेकारं हयं हृषभस्य दोलजीर्ने हबोवोक्तः मनुः छिन्ननासेसिवयुगेति र्यक्युतिमु

स्वागते अक्षभंगे च पीनस्यचक्रभंग्ये तथैवच छेदनेचैव यंत्राणां योक्तुर श्म्योस्तथैवच आक्रंदे

चाप्यहीतिमुस्वागते अक्षभंगेचपीनस्यचक्रेभंग्ये तथैवच छेदनेचैवयंत्राणांयोक्तुर श्म्योस्तथाव

चः आक्रंदे चाप्यही तिनदंडं मनुरब्रवीत् छिन्नन स्यछिन्ननासा सर्म्वन्धिरज्जी मित्यर्थः गोमित्यगका

हेतिर्यक्प्रतिमुखमागतेतिर्यक्प्रातिमुखंयत्तउत्प्रतिरोधाद्दागतमागतमागमनंवलेनयत्र रसयामानसा
१५० 150 ममनादिनदेपिनद्देहेतुरित्युक्तेअक्रूरकस्यकाछेपत्र्यारागापुगादिवन्नुनानो योतुंपुगवन्धनरजुःर
स्मिः प्रग्रहः आकं देवाप्ययेहि दरं भवेत्तुत्वेरभिलायेसारथ्यादिनाकृतेनत्तदनादनादरेण समीपमा
गतोपदिरथ्यादिनापीजनेनत्तहासरथ्यादिगहांउइत्यर्थः तथापत्राातिवर्तते नेउगपवेउग्पात् प्राजक
स्यतु नत्रस्वामीमवेदंजोहिंसायोहिंशात्तदमंायत्रानभिज्ञाःप्राजकः सारथ्यादिःस्वामिनाकृतःतद
ज्ञानाच्चयुग्मंतुरगादिचनिवर्तते अतिक्रामति तत्रनजानहिंसांवांस्वामीाहिंशातंदंमःपत्रउनरभि रामः
तःप्राजकःसारथ्यादिचाभिनाकृतःनदृशानाच्चतत्रप्राजकस्यैवनस्वामिनःनदिहमाहमनःप्राजक १५०

ग्वभ्रद्वेदासः प्राजको दंडमर्हतीति तथा स चेत्तमयि न संरुद्धः यस्तु मिवीरयेन वा प्रमापयेत्प्राराम्दतस्तत्र
दंडो विचारितः यत्र प्राजको ऽशानप्रयुक्तः परवासान्तरे गामानप्रतिरोधः प्राणहिंसाहेतुर्भवति तत्र
त्रापि प्राजकस्य दंडो विचारितो निश्चित इत्यर्थः इदानीं तारिणि विशेषे सारथ्ये दंडमाह मनुः मनुष्य
मारणे क्षिप्रं चोरवत्किल्बिषं भवेत् प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु अत्र चोरवत् इत्यनेन
न सतिसाहसमेयः पदेदंडः सोऽमिकृजिति दिश्यते न तु वधदंडस्तस्याद्वलाभावात् उत्तरार्द्धं गवादिषु अर्द्ध
ताभिधानासंगतेः तथा क्षुद्रकाणां पशूनां वधे हिंसायां द्विशतो दमः पञ्चाशत्तु भवेद्दंडः शुभेषु
मृगपक्षिषु गर्द्दभाजाविकानां च दंडः स्यात्पंचमाषिकः माषिकस्तु भवेद्दंड-ड. श्वसूकरनिपात

नैष्कृत्स्नमल्पपरिमाणत्वं न च वपस्य कलेवरं हि मां शुभमग्र गाप्रह्लु प्रपत्तेः शुभयाहिराः श्रुत्वा दयः
१५१ 151 मायकोद्विरूप्यकस्मलेइतियारिजातः कात्साय नः प्रमायगेप्राणाम मां प्रतिरूपं तु हृयये न तस्मात्
रूपं मूल्यं वादंडकत्स्नजवीन्मनुः प्रतिरूपं प्रमापितः प्राणिगुणादिना समं गात्रं च प्ररूपयदि दासं त्वामि
मे त्रय स्तेयं तत्र मनुः एषो विधिनेनाभिहितो दंड पारुष्य निरोधः स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विवि
दंडं विनिर्णये स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतं निरन्वयं भवेत्स्तेयं हृत्वापव्ययते च यः
त्वन्वयवत्तरक्षकपुरुषसमक्षं तेन समं बलात्कारं गेह्य हृतमित्यर्थः तेन यच्चाय हाय्यीयहरणं राम: १५१
भवति तत्स्तेयं अपस्तेनाः तत्र मनुः द्विविधास्तस्करा विद्यात्परद्रव्यापहारिणः प्रकाशं श्चाप्र

काशांश्चाचारपस्तु महीपतिः स्वचिन्हैरेव विज्ञेयाश्चोरैस्तस्करवेदिभिः स्वचिन्हैश्चोरचिन्हैः बृहस्पतिः
प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च द्विधास्तस्कराः स्मृताः प्रज्ञासामर्थ्यमायाभिः प्रभिन्नास्ते सहस्रशः प्रकाशाय
रद्व्यापहारानुरूपा मायाप्रभमोहनं तथा नैगमा वैद्यकितवाः सभ्योत्कोचकवंचकाः दैवोत्पातविदो
भद्राः शिल्पज्ञाः प्रतिरूपकाः अक्रियाकारिणश्चैव मध्यस्थाः कूटसाक्षिणः प्रकाशास्तस्करास्त्वेते तथा
कुहकजीविनः नैगमाः कपटतुलादिधारणाद्वारार्थहारिणः वैद्या रोगं प्रकोप्यार्थहारिणः वैद्या रोगं प्र
कोप्यार्थहारिणः कितवाः कूटदेवलेनार्थहारिणः सभ्याः पार्षदाः अर्थलोभेनान्यायवादिनः उत्कोचकाः
कार्याभिकारिणः सन्त उत्कोचकाग्राहिणः वंचकाः ~~सभ्याः पार्षदाः अर्थलोभेनान्यायवादिनः उत्को~~म

१५२ 152 नैपोधनानां प्रच्छादयन्तराथैग्रहिणः देवं भाग्यं भङ्गः शामिनियुक्तः शांतिहेतुमत्स्नातैवार्थे हराः शिल्पज्ञाः
कूटशिल्पोनाथ्येहरए: कूटसाक्षिणोपयावादेन परद्रव्यापहारिणः कुहकजीविनः दंडजादिनार्थे
हारिणः नारदः प्रकाशावंचकास्तत्र कूटनानतुलाश्रिताः उत्कोचकाः सोपाधिकाः । कितवाः पण
तपयोषितः प्रतिरूपव्यकराश्चैवनमंगलादेशकारिणः इत्येवमादयोज्ञेयाः प्राकाशतस्क
राभुवि सोपधिकाः येऽभयमाशोचादर्शीयित्वापरसधनमपहरंति मंगलादेशकारिणः मंगला
देशाहार्यहरणः इत्येवमादमहत्वादिपदेन नामायमोपजीव्यादयो ग्राह्याः नारदः अप्रकाशास्तु विज्ञे राम
पावहिरण्यन्तरश्रिताः सुप्तमत्तप्रमत्तानीनसंनुष्याकमषेन नामायमोपजीव्यादयो ग्राह्याः नारदः १५२

चप्रकाशास्त्रविज्ञेपाववहिरम्यन्तरश्चिनाः सुप्रमज्ञातोनसंतुष्याक्रमयेनराः सन्धिच्छिद्रः पांथमुखाहिचतुःपादहा
रिणःउत्क्षेपकासत्वररणशब्देनप्रच्छन्नहास्कविवक्षितंरत्नाकरकारकारकारध्वतान्यान्यानिवचनान्यनति
प्रयोजकत्वेनोपेक्षिततयाप्यन्यतान्हल्लभिप्राचनेहनेहलिखितानिमनुःतेषांदेषानभिरव्याख्यास्तेरवे
वर्मणितत्वतत्कचौनशास्पनेराज्ञासमप्रकुमारानुसारानुसारतः आमिरपाप्यलोककप्रपिलासप्तशब्दो
वायाधनयः तेनापकृतघनानुसारेणतानेनदंडयेदितिसर्वः हहस्मतिः सेसर्मचन्हलोन्वेविज्ञातानयज्ञहृद
वैःप्रहाप्यापकृतेशस्त्रोहेनेःशास्त्रप्रचोदितैःसंसर्गःप्रमिनेप्वोरैः सहपेलनेचिन्हंचोरत्वलिंगंसंधिल
निद्राहिलोप्रेचोरितद्रव्यंराजामन्यतमेनापिचारमवधार्यचोरितद्रव्यंतद्धनाद्रव्यस्ताभिनेप्रहापापसज्ञाशास्त्र

१५३ 153 दृष्टेन दृष्टेनं शतपेद्विसर्पः मनुः परेम पत्नमाति हेतु स्तेना नां नियहेन्दपः स्ते नान्नां निग्रहाद्दसाय शोरा छुंच
वर्द्धते च भयासमुयोद्दाता पूज्यः सततं नृपः स च्चेहि वर्द्धसंतस्य मदे वाभपद्विसांश्च यथ काशतत्स्वर र देउः तच्चा
हस्मातः तुलानामविशेषेणालेख्येन गणनेन च च धंसह हिहसिनष्ठ बंति षणिजो जनान् नहू वसह
शेद्वेषे हीन मन्ये विभिन्न मे कुर्वतो पापिका श्चान्ये पणपानां परिवर्तने पाज्ञाव कः मानेन तुलया चापि
योरं शन्यहस समाहरेतदं सदाप्यो हि शतं हहो हातोच कति तः मानेन कमट मानेन वा कारो नास्यापो
तेन येन केनापि छघ प्रकारणो ऽपि तुलादिनापि यः परद्रव्यस्या मपि पांशवप्य हरति सपणा शतद्वयं दंडं दापः राम
च द्वेशनो चेति पतः नवमांशं सोष्टमभागमूनं हि षात्तं यंच सस ममांशस साष्टमभागस्य न हि शतं यं च म १५३

मांशस्सस्यष्टामभागेहि शतहायाइत्यर्थः वाचस्पतिमिश्रेणाप्येवमेवार्थोनुदर्शितः शङ्खलिखितौ नो कूटनु
चामानप्रतिमानव्यवहारि शारीरोगे छेदो वा मानं प्रस्थादि शारीरो दंडनादिरूपः अयमहे हेः कूटा
दिच्छेदः कूटतुलामानेन कूटप्रतिमानेन वायाव्यवहरतीति विहुघानस्मुदंडनं पस्कृतत्तत् शालःत
स्यकार्षं च्छेदिच्छेदः कार्यः इति मिश्रभयम हाचार्यः अत्र गौरनाभ्यां विकल्पस्थितिरिति रत्नाकरः
मनुः स्यपाहि विषयपण्यचरेहेमूल्यतोपि यासप्रासपुपदृमेपूर्वनरो मध्यममेववाम मैसाधा
रोः पदार्थैः विषमं विलक्ष्याणाम् वस्तु परिवेतनमूल्येन वाग्रहृतपरस्वहमायहानोस्साद्वपणद्व
यणाहूपं पंचमाषिभागमहानौनुपंचशतपणोदृंदैलायरसमर्थः एवमेवहलास्तुधाद्यः तथाच्चवोज

विक्रेषी पत्त्वबीजानकृष्टीतथैवचमपेद्राभेदकश्चैवक्कतेप्राप्नुयाद्धूधं अबीजविक्रयी अबीजबीजतया
१२४ 154 यो विक्रीणीते बीजोत्कृष्टात्तु उत्कृष्टमपि बीजं बलेन यो हरति मर्यादाभेदकः देशजातिकुलशास्त्र
ज्लोकस्थित्यतिक्रमकारी विकृतं वधं कर्णादिछेदनरूपं वह स्मातिःप्रयच्छन् दोषवध्यामि स्वं अ
पद्दव मिश्रितं पुनः संस्कृतं विक्रयण्यपरम्भ प्रातनं शालादिना पुनर्नवीकृतं परासामन्यतमं विक्री
णीते स विक्रीतमाजनात् द्विगुणं भाजनादिदं कैतरि विक्रीतस्त्समंचदद्द्राजनि दीण्यइत्यर्थः पा
नवल्कः मिथ्यावदन् परीमाणं तुलस्यानादपा क्रममनर्हाप्यरत्नाद्दगुणं प अस व्याजकृपविक्र राम
यीपराय स्यपरोमानमनर्घ्यं वदन् क्रयपादहैतकं तंत्र्यायपणं परिहरन् कूटं क्रयं विक्रयं वा कुर्वन् प्रकृतप १५६

गणा दृष्टं अगोदंडं दाप्य इत्यर्थः विस्नुः तुलाशासनमानां कूटकृन्नाणकस्य चाभिश्च व्यवहर्त्ता यः स दाप्यो
दममुत्तमं तुलासुवर्णादिमानदंडः शासनं राजसंबंधि चिन्हं नाणको मुद्रामानं टंकादि पत्रं तान् कूटान्
निर्माभियो वा तेन व्यवहरति सपणासहस्रं दंड इत्यर्थः तथाच कटं कूटकव्रते कूटं यस्त्वाप्य कूटक
सनालकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसं नाणको मुद्रेति व्याख्यातं यो मुद्रापरीक्षको दैरात्म्यादिना
मंदं सदंभ दंकृते भदं वा मन्यते कृतेस सहस्रं पणानदंड इत्यर्थः विस्नुः उत्तमसाहसं अभिषज्जि
थ्याचरन्नुत्तमेषु मध्यमेषु प्रथमं तिर्यक्षु व्यासः अभिषक्त्वमभूमिज्ञो संपोज्य व्यसनेनरं अपकर्षे
तितद्वं वेशयाधिक्रान्तवशिस्थिनः अनिषेन्ते मह ग्रनुन्मुखं अभूमिज्ञं कार्याज्ञानहीनं एतेविश्रब्धं वंचकाः

नर्षः अन्यापवादिनः सम्यक्तयैवोकोचजीविनः विश्वस्ववंचकश्चैवविवोस्याः सर्वएवंएवते पाजुवः काउत्कोवजी
१५५ 155 विनोदूरवहीनानंकलाविवातयेत याह्रहस्पतिः ज्ञातिशीनंतपोस्पतमिविदित्वातुपेनरापं श्रावयन्स्वयंतोभे
नविपात्तेपियत्नतः याज्ञवल्क्यः व सान्यस्थीनृपरागानदापयेत्राजकसप्तपंठां मुकं विक्रयावक्रयाधानयाचि
तेषुपणानदशाथवक्रयोमाटकं आधानंबंधकीकरणंकटस्त्रापावरी विमोसस्वविक्रपीअंगहीनःप्र
कर्तव्योदाप्योममसाहसं   अस्तुवर्गाग्रोबधादियोगामनभुवर्गासमुसाधयः कस्यादिव्यवहारंकरोतिया
म्वादिमांसहृरिणादिमांसलेनप्रकाशपाकिन्नोपणानितस्यपणासहस्रंदंडमादापनामादन्नकरभ्रमः कार्येरस १५५
र्पः एवमेवविवादर्चिचिनामणिः मनुः सर्वकंठकपापिष्ठंहेमकारंतुपार्थिवः प्रवर्तमानमन्यायेछेदयेन्नवं

सेयं दुडरस्त्याऽः कात्यायनः मल्लवर्मणि मुञ्जायः काष्ठवल्कलवासस्त्यां अजाजीजातिकारणे
विजेयोष्टगुणोरम : लघुमूल्यकानामेते याकौशलेन वरमूल्यकरत्वसाहश्यं स्वतत्याद्य विक्रयी प्रकृं
तमूल्यादधिकंपत्तसलमतेतदष्टगुणेदाप्यः रत्नाकारकाष्ठकारोत्कोदाहरणं यथामष्टदिकलाको
मोदस ज्ञारेण कस्तूरिकेत्रिचर्मणि वर्णोत्कर्षाधानोतादने नव्याव चर्मेति स्फाटिके लोदि
त्याचरणेनयष्ठंर्णाद्वृति कार्पासिके सूत्रे गुणोत्कर्षाधानेन पट्टसूत्रमिति कार्मीयसेवणोत्
कर्षाधानैनरजतमिति विवकाष्टे चंदनामोदसंवारेणचंदनमितिवाल्कलेदुर्गर्णाद्व चंदनमितिका
र्पासिके वासमिगुणाधानेन कौसेयमित्यादित्पा समुदुपरिवर्तेचसारभाण्डाचक्रमिश्रमं स्थाधानंविक्र

१५६ 156 पंचाषिनयुतोदंडकल्पनामिलेपणेतज्ज्ञाशतपणेनुशतमुच्यते द्विपणो हि शतो दंडो मध्यमः स्यपर
हौच हह्विमान् समुद्रः समयुक्तः सारभांडेतारभ्यत परणंपम्र गमहारिः तथाचत्तद्यंसमयु
ठंद्रूर्गात्वेन प्रकारपकृत्रिमंवस्तुताम्विकत्वेनवाप्रकाषपन्नस्यतोविक्रीणानस्यवाद्दंसचकीष्टयि
त्वा द्विभिवेन्मूनः अर्घातपाराणात तेनयराणन्मून मूल्यंवस्तु वितथाकुर्वतः पंचाषणतपणाः पणमूल्ये
नुपातंयणाः द्विपणाभूपेशतद्वयं इतोधिकमूल्याद्दोत्वनेनैवक्रमेणदंडवृद्धिः कार्या इत्यर्थः
बृहस्पतिः अल्पमूल्यंतुयंत्वाल्पयंतिचळमूल्यतां स्त्रीबालकाननंवंचयंति द्रव्यान्याप्यानुद्रूपकाः एणः
हेममुक्ताप्रवालाद्यंकुर्वतेकृत्रिमंतुयेक्रेत्रेमूल्यंप्रदाप्यास्तेराज्ञचद्विगुणंदमं द्विगुणं विक्रीततावत् १५६

गद्वक्ष्याये स्म पा मा प्रा ज्ञावल्क्यः अग्नौ सुवर्णमक्षीणं द्विंपरजते शते अष्टौ त्रिपुणि शीसे तु
ताम्रे पंचदशायसि सुवर्णं अह्नसुवर्णं अस्माद दशपक्षपित्वादि तेन न तु हसुवर्णेन कं दिनमपि
ध्मायमाने क्षयो न भवति तथा रजतपलशते पलद्वयमेव तथा तापाति श्रुद्धत्रपुणि सीसेव
अष्टपलमेव तथा तावतिताम्रे पणपंचकं तादृशे ऽयसि दशपलानि क्षायते इत्यर्थः तथावतो
धिकं क्षयपंचवर्दननिकट्ट्यग्रह्जिभावः याज्ञवल्क्यः शते दशपलावृद्धिः और्णकार्पासिके तथा मध्ये
पंचपला सौत्रे सौक्ष्मे तु त्रिपला स्मृता। स्थूलसूत्रे कौपीसिके आविके वा शतपला स्मितितेव पना
पप्रयुक्ते उमेद्दशपल स्मरिकं वा समेधवत्तिमध्यविध सूत्रे पंचपलाधिकं सूक्ष्मसूत्रे त्रिपलाधिकमि

३५

१५० त्सर्पः अथ यामकाशन्तस्करदंडः षेतुः तस्करः संधिं कृत्वा अनेकविधं धनमपहरति राजा चिपराधिकमि

157 त्सर्पः अथ यामकाशन्तस्कारंडः पेतुः तस्करः संधिं कृत्वा अनेकविधनमपहरति राजा अ पद्जत

सर्वद्रव्यं स्वामिने दापयित्वा तिर्यग्गौराणं हत्वा छित्वा अस्य शूले विनिवेशयेत तदो हतुमनुपालो संधिं

कृत्वा तु येवा यं राज्ञो कुर्वेत्ति तस्करः तेषां छित्वा न यो हस्तौ ल्या तो क्षोमूले निवेशयेत निवेशयेदित्य

र्थतान्निति शोषः एवमुत्तरवचने संधिमतारमिति शेषः इति बोध्यं संधिं छेत्तोनेकविधधेनेः

माप्नोति वैगः ह्रात प्रदाप्य स्वामिने सर्वे हृतं शूले निवेशयेत एतत्तु अम्याले यथा वृहस्पतिः एमः

संधिं छित्वा सकृ घेतान भूलमारोपयेत्ततः पा— वौ पैविशेषपति सएवमा — — मुषो कृश्चो गले १५०

र॰ वलम्बयेत अत्र वाढ चौरास्त हस्ताद्राक्षघ्नी पाइत्यर्थ इति मिश्राः नारदकात्यायनौ स्वदेशघातिनो ये स्तुत्त यामागिनि
रोधकाः तेषां सर्वस्वमादाय राजा शूले निवेशयेत् अस्यायमर्थः यस्य राज्ञो देशे चौरा नैव संति तद्राजदेशस्तोषां चोरा
णां स्वदेशः तद्घातिनः स्वदेशघातिनः एते न यरदेशघातिनां चौरा नैव संति तद्राजदेशस्तेषां चोराणां स्वदेशः तद्घाति
नः स्वदेशघातिनः एते न यरदेशघातिनो चौवाराणां राज्ञा सर्वस्वग्रहणं न कर्त्तव्यमिति भावः मनुः पुरुषाणां कु
लीनानां नारीणां च विशेषतः मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमर्हतीति कुलीनानां सत्कुलजातानां मुख्यानां सुरकना
दीनां तत्र नारीहरणे विशेषमाह बृहस्पतिः मुनष्यहारिणो राज्ञा दग्धव्यास्तत्त्व टः ग्निना स्त्रीहर्ता लोह
शयने दग्धव्यो वे कटाग्नीना कटे वीरणः तथा च कटे र्नेच सपिलाततप्र सवेनकटाग्निना दाह्या इति पूर्वप्रतीकार्थः

१५८ परस्त्रीलोहशयने इत्यादिकं व्यासः नराहतोत्तमा दैर्घ्यं छित्वास्याप्यमनुष्ययेइदं तु मध्यविधप्ररुषायहरणोपरुषेहरतः प्रो

158 क्तो दंडउत्तमसाहसः इदं मध्यमपुरुषाय हरणे तथा व्यासः सर्वस्वहरतो नारीकन्यं तु हरतो वधः इदं तु उत्कृष्टकन्याप्रह

रणे नमनुष्येषु ब्राह्मणानां स्यात् सुतितिकायां च भेदने पशूनां हरणे चौरः सघः कार्यो हीत्यादिकः महापशूनां हरणे श

स्त्रिरणामौषधस्य च कालमासाद्य कार्यं च राजा दंडं कल्पयेत् तावत्क्षेत्रेण संस्यात् सुहृदेण स्वामिकासु तलिकाया

भेदने नासाभेदनं तच्चे हवाहनार्थमिति निरत्नाकरः यशत्र व चात्र विडाल नकुलयतिरिक्ताः क्षुद्रपशवः तये विशे

षश्रवणात महापशूनां हस्त्यश्वादीनां कालोपदेशादेः कार्यमारोहणादिते न पुहाद्य स्मरेऽश्वाव हणा ममिदंडाय दंड राम

कल्पनं च वक्ष्यमरणा याज्ञवल्क्यादिवचनात् नारदः महापशूनस्तेन यतो दंड उत्तमसाहसः मध्यमो मध्यमप १५८

म्नपूर्वः क्षुद्रपशोर्हतेव्यवस्थाव क्षुरायाज्ञवल्क्यादिवचनात् नारद विष्णुवाक्योक्तः अश्वहतो हस्तपादौ
कटिं छित्वाप्रमाप्यतेरातच्च विशिष्टाश्वहरणे सामान्याश्वहरणे विष्णुनाएककद्र्या द्वादि कल्प प्रतिपादनात् याज्ञ
वल्क्यः वदियाहांस्तमावा जिकु तदारणां च हारिणः प्रमत्वघातिनश्चैव वश्रूल माटो ययेस्तरं मनुः कोष्ठागारायुधा
गारदेवागारभेदिनुः हस्त्यश्वरथहर्न्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् विष्णुः गोश्वोष्ट्रगजापहारकः एककरपादिकः
कार्यः अजाविपहारी एककरश्च कर्त्तुरगावस्त्र नायकः ष्ठावको ग्राम्यो वा गुणवान् समयो वान् पुद्गस्य दत्वा
नशात्रैलाघवं व्यासः यस्त्वहर्तुश्वाद्वयादमनी क्षुणशास्त्राकते येत् तस्य एकपादे करादकुदालदिनाछिन्द्यादित
र्थः बृहस्पतिः धान्यं दशभ्यः कुम्भोहरतोप्यधिकं वधः शेषेमकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनं प्रमाणात्फपुहषस्य

प्रमाणास्तत्कारस्यद्वादशभिः प्रसृतिभिः कुंडवो भवति चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थो भवति चतुर्भिः प्रस्थैराढकः चतुर्भिरा
१५९ 159 ढकैर्द्रोणः विंशत्या द्रोणाकुम्भइति विवादचिंतामणिः दशद्रोणो भवेत्खारी कुम्भो मिद्रोणाविंशतिः द्रोणा उक्तो मितान्वरा
याम् अष्टमुष्टिर्भवेत्कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम् पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परिकीर्तितः चतुराढको भवेद्द्रो
णाइत्येतन्मानलक्षणं इति स्मार्तमहाचार्यः दशम्यइति इतोप्यधिकं धान्यमपहरन्मारणीय न्यूनं लमपहरणं तस्य
मेधान्येस्वामिनि दत्ते देकादशगुणं चराजनि दंडुलेन दाप्यइत्सर्थः अन्येतु फलत्वंकुडचा प्रस्थश्चाढको द्रोणास्एव चधा
न्यमाने षवोडव्याक्रमशोमोवतुर्गुणाः द्रोणाः षोडशभिः खारी विंशत्या कुम्भ उच्यते कुम्भैस्तु दशभिर्वाहो धान्यसंख्याः राम
प्रकीर्तिताः विंशत्या द्रोणैरित्यन्वायःसतद्व्याख्यानुसारेण कुंभमाहुः मनुःक्षेत्रिकस्यात्यये दंडो भागाद्दशगुणो भवेत्तत १५९

दद्वंडोऽभ्यस्तानामज्ञानात्कर्षकस्यनुशास्यभागव्यवस्थयाभूकृषकस्यदोषेणसस्यनाशेस्वभागात्तद्दशगुणास्त
स्यदंडः अतद्भक्ष्यस्यदोषेणात्तन्नाशेस्वभागात्पंचगुणाः कर्षकस्यदंडस्तथैः अपेचदंडोराज्ञाय्यात्मनः मूस्वामानुम
हिनाशितंस्वग्रास्त्वंशस्यभागांतातोलभतेइतिद्वयंमनुः परिभूतेधान्येषुशाकमूलफलेषुवनिरन्वयःश
तंदंडः सान्वयोऽर्द्धशतंदमः भिक्षुलाकोकृतेषुस्वल्पधान्येषुअतस्कृतेषुशाकमूलफलेषुशाकमूलफलेषु
चनिरन्वयःशतंदंडःसान्वयोऽर्द्धशतंदमःभिक्षुलाकीकृतेषुस्वल्पधान्येषुअतस्कृतेषुशाकमूलफलेषुवानिरन्व
यःग्रहणाहेतुप्रीत्यादिसंबंधशून्यः शतंपराणानंदंडः ततसंवैधवांश्चोजहंचासनंपराणानंदंडः स्वल्पधान्यहरणेपं
दंडः रहस्यधान्यहरणोपूर्वैकिणाबदंडइत्यादिदोषः तथायुष्येहस्तिधान्येचगुल्मवल्लीनगेषुच । अल्पेष्वपरिपूते

१६० षड्दंडः मातयचक्रमलाः पुष्पेकुसुम्भाद्यैर्हरितधान्ये धान्यप्रधानगोवृषाः अन्ये षण्एकषुरूषोद्भास्या द्विषमूल्येषु
160 अपरि पूतेषु अपहृतकलेषु धान्येषु षड्गुणितिवचनपरिनामेनान्वयः इतिचंद्रेश्वरः तथानावतन्मूल्येषुसषुलकेषु
खलधान्येषुगुल्मलतायांवृक्षेवायहृतेसुवर्णमायोदंडइतिमिश्राः काष्ठभांडाधुपक्रेडाधुषक्रमपनारदंतु
लाधरिममेयानांगलेमालांचसर्वशःशाभिस्तत्कृष्टमूल्यानांमूल्याद्दशगुणोदमः तुलाधरिमंकपूरादिमेमंव्रीह्या
दिगणिमंपूगेनाप्राभृतिताभिःकाष्ठादिभिःतेनपूर्वोक्तकाष्ठाद्येपयादित्रकमूल्यानांधनिममेयग
णिमानामन्यतमन्यतमापहारेतन्मूल्याद्दशगुणोदंडः इत्यर्थः तुल्यालापरिसमेयोनांशतादधिकायहरणोक
गोछेदः कार्यः हेमारजतस्यवाशतकर्षाधिकस्यतथावासमोचाशताधिकस्यहतोवध्यःपञ्चाशदधिकस्यतस्यहतो १६

च्छिन्नहस्तकार्य्यः तद्दूने मूल्ये सहस्रोत्तराकादशगुणं तन्मूल्यं वा दाप्यः इत्याह यथा मनुः तुलाधरिममेयानां शताद्दभ्य-
धिके वधः सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससां चैव शताद्भ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते शेषेष्वेकादशगुणं
मूल्याद्दंडं प्रकल्पयेत् शंखः सुवर्णरजतापहारे शारीरं गच्छेरे वा यत्र किंचित स्वल्पं सुवर्णरजतमपहरतः
अभ्यर्हितत्वात् दंडनीयः तदूनः छिन्नकरणः कार्य्य इत्यर्थः इति मिश्राः अयं चाशदूनविषयं नि हृदेन विषयमिति रत्नाकरः
विस्सः रत्नापहार्य्युत्तमसाहसं अयं पञ्चरत्नापहारी सर्वलोहस्त्वपराणां इहेप्र इति मिश्राः अवधसधनविषयमिति
चंडेश्वरः उत्तमरत्ने मनुः मूल्यमात्रं चैव रत्नानां हरणो वधमर्हति शंखः अष्टशतं सीताद्यपादिहरणे यथाकालं से-
तोऽद्यं हलकुद्दालादिकं कृषिसमोपकरणापहरणाष्टाधिकं शतं शयराणां दंडः हृतं च दाप्यः अपहरने सुवर्णप्राप्योदरा

इतिमि। अत्राः व्यासः अल्पधामायहरणो क्षीरेत हि कृते तथा स्वामिनेतिस्म महाप्योदंड्ये द्विगुणान्वयेव्यासः मध्यहीनद्रव

१६१ 161 हारीगुष्पमूलफलस्य च दाप्यस्तु द्विगुणंदमयवा पंच कृष्णलान्। मध्यहीनद्रव्यंलला दि। कृष्णलशब्देनमवमितद्र

व्यमभिप्रेतमितिजमाकद्रः मनुः सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृ

णस्य च वेणवैणवानां वैणवभांडानां लवणानां तथैव च मृन्मयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च मत्स्यानां पक्षिणां चैव

तैलस्य घृतस्य च मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत्पशुसंभवं अन्येषामेवमादीनां मद्यानामोदनस्य च फलानां चै

व सर्वेषां हरणे द्विगुणोदमः इदं मनुस्त्रादिहरणे अमत्यपूर्वसंभवं अन्येषामेव च चर्मदंतादि शंखलिखितौ कृत्स्नका राम

घासकौलालचर्मवेणुभांडेषु मृन्मयात्स त्वचगुणाः त्रयोवाकार्षापणाः एकवक्त्र महरणे चत्वारिंशत्कठोऽशीति १६१

शतेकृतचक्रापहरणो चत्वारिंशच्छकटे ऽशीतिशतेकृतकाष्ठे घटितकाष्ठे कौलालं कुलालनिर्मितं मृन्मयमिति यावत् मो
उम्भस्यदीनां राकचक्रमेकरथांगे चत्वारिंशत्पणा एव अशीतिशते अशीत्यधिकशते दंडः पेद्राज्ञा पश्चात्सि चौरस्येत्हा
तत्रग्निंश्रोजुस्मार्तेवाइति विवादचिंतामणिः नारदः काष्ठभांडतृणादीनां मृन्मयानां तथैव च वेणुवैणा
वभांडानां तथास्थाव स्थिचर्म्मशृंगाणां शाकानामार्द्रमूल्यानां तरतो फलपुष्पयोः गोरसे तद्विकाराणां तथा लवण
तैलयोः पक्वान्नानांकृतान्नानां मद्यानामोदनस्य च सर्वेषामल्पमूल्यानां मूल्यात्पंचगुणो दमः इतिप्रकृत्य रकाष्टादि
विक्रयं स्वामिने पित्र्यपहृतद्रव्यसमं दाप्यः अल्पमूल्यापहरणे क्षीरेतद्विकृतौ तथा। स्वामिने तत्समं दाप्यो दंडं
च द्विगुणं नृपे इति व्यासवचनात् मनुः यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिद्याच्च यः प्रपां ॥ स दंडं प्राप्नुया। न्मासं तत्र च तस्मि

स्समाहरेत् । अरज्जुघटमिति समाहारद्वन्द्वः रज्जुं घटं वा कूपाद्यो हरति स कूपे तत्त्रियोजयेत् । माषं च दंडं प्रपाभेदे व दद्यादितिपा
१६२ 162 रिजातविंना मणीरत्नाकरज्जुघटमिति पाठे पाठे लानन्वरज्यात्मके द्वंद्वं च तस्मिन्कूपे समाहारे योजयेदित्साह किम्नुः
अनुक्तद्रव्याणामपहर्त्ता मूल्यसमं दंडं दाप्य इत्स नुसङ्गः साहसेभ्ययरावो कस्त्रिपुदंडो मनीषिभिः स एव दंडस्तेयेषु
द्रव्येषु त्रिषु अनुक्रमात् । त्रिषु प्रथम प्रधममोत्तमेषु द्रव्येषु क्रिषप्रथुद्रमध्याप्रमहत्सु ए षु प्रथममध्यमोत्तमदंडातिदेशः
क्षुद्रमध्यमयह सुद्रव्यषु मित्स्रुद्द न च स्लेषुद्रमहव्यः घ्रष्टा । लिखितो यब्राह्मणो ब्राह्मणस्य समिधाप्येषाग्नि
काष्ठतरा पुष्पफलमूलान्यपहरणाव लाद्विज्ञाते वा हस्तच्छेदनमाप्नुयात ब्राह्मणोऽत्रोत्तमयागादि परः अग्नेते
षां विशेषस्य वस्यामाराम्रात् समिधादीन्यत्र यागार्थेणानीतानि अत्र विषये रसमितिः तराणां वा यदि वा काष्ठं पुष्प राम: १६२

वामदिवा फलं अनापद्धेतु रटन्हानो हस्तछेदनयमर्हति इदमणुत्कृष्टस्वामिकत्वगाविषयमिति वाचस्पतिमिश्राः
गौतमः ब्राह्मणस्य न शारीरो दंडः वियोग विख्यापन विवासनाकरणानि चास्य ततो प्रायश्चित्तीत्युक्तः कर्मे वियोगः
चौरेण ब्राह्मणेन सह सतां क्रियापातारम्भः विख्यापनं खरेरोहणादि चौरत्वं तस्य ख्यापनीयं विवासनं देशाद्बहि
हिःकरणं अंककरणं ललाटे चोरचिन्हकरणं अन्ततो प्रायश्चित्तमासः प्रकारान्तरेण जाबुनाक्षयो ब्राह्मणश्चौराप
मानेन हस्तछेदनादिदंडः किंतु हृतं वस्तु दत्वा चौर्यप्रायश्चित्तं कर्योदिति स्मृत्यर्थः एतानि यानि गादियर ब्राह्मणोस्यापस्तं
बः पुरुषवधस्तेयभूम्यादानेषु वधः चक्षुर्निरोधश्चैतेषु ब्राह्मणस्य स्तेयसुवर्णाहरणे तेषु त्रिषु ब्राह्मणे
तरस्य वधः ब्राह्मणस्य चक्षुरुत्पाटनं इदं मधमब्राह्मणानां विष्णुः स्तेनाः सर्वेन्नपायहृतं धनिकस्य धनं दाप्यः न

१६३ नस्तेवामभिहितदंडप्रयोगः याज्ञवल्क्यः चौरं प्रदाप्यापहृतं येहिर्विविधैर्वधैः सचिन्हं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासये
163 त्। चिन्हं ललाटे भागाद्यंकनं दंडं मध्यविधब्राह्मणानांब्राह्मणाधिकारायतन्म्महोढमसहोढं वानत्वाधिगनताहृ
सं। प्रगत्तस्य चिन्हमावेध सर्वस्वे विनियोजयेत् अयः सन्दानयुक्त्या श्रमन्दभक्तवलाविना स्तुर्युः कर्माणि नृप
तेराष्ट्रस्योरितिकौशिकहोढं तोप्रं न त्वेनाधिगमितं ज्ञापितं साहयरहितधनं च द्ब्राह्मणायरं अयः संसन्तय
क्ताः लौहमद्मनः कर्ममाज्ञोयपातिकरगान्तन कनिगडवन्धन किं चिदभस्य राजकर्माणि राज्ञाः स्वमि
दंतुनाहृशानिधनं ब्राह्मणायरं हहस्पतिः हहस्ताध्यायस्तान्तेयोमधंनात्क्लिश्यते चिरं स्वामिने तद्धनं दा राम
प्यः ग्रामश्रितनं कार्य्यतेइति अप्रकाशनस्करदंडः अथ चौराचेष्टाणां। तत्र रत्नाकरधृतं नारदः सहोढग्रह १६३

रणान्तरे तेषां होढे सत्सु प्रयोगमः शंकालसज्ञमेकार्य्योदनायव्ययतस्तस्या सहोढाच्चिन्त्ये पेश्रेणानग्रहीतपरिशंका

पातयोपधाभिश्चित्राभिर्व्विपुरस्तथ्यं यथाहिते देशं ग्रामं दिशं नामं जातिं वासः प्रतिश्रयं कर्मकार्य्यं सहायास्तस्य

याः स्युर्निरुद्धस्त्रजोवर्णा स्वरास्वराकारभेदाः संदिग्धविनिवेदनात् अदेशकालदृष्टत्वान्निवासस्य विशो

धनात् असद्व्ययत्वपूर्व्वचौर्य्यादसत्संसर्गकारणात् शेषेरस्खलनगतवां नहोढे नैव केवलं सहोढं ग्रहणा

त सलोप्त्रग्रहणात्। होढे असत्यप्रयोगतः असति होढे लोप्त्रे उपयोगतः अन्यथालभ्यकरिराछपयोगतः

स्तेयं स्तेयशंकात् स्तेयस्यासज्जनैः कार्य्यान्तरासज्जैर्वैर्मेषमानाभाशंकेऽशोकात्पर्य्यात् एकप्रयोजनकला

त् अनापव्ययतस्तथाशंका इति प्रथमवचनार्थः अहोढे न होढे रहितानां तथा गृहीतपरिशंकपाउपधाभिश्चित्रा।

भिव्याजेनाधेर्द्देशादिकंप्रक्षव्यास्तेपयावपुरित्तत्तरवचनापेः नहोदैनैवचोराअन्वेषव्याः किंतुवरागेराकारभेदादिभ्योः पी

१६४ तितइुतरववनार्थः विवादरत्नाकरे याज्ञवल्क्यःग्याहदेर्गदत्वनेचौरोलोपेनापपदेनवा मूलंकर्मायरायाचतयाचाप्य

ह्वासकः अन्येपिशांकयायात्वानामनात्यादि निन्हवैः सूत्तस्त्रीमानशत्काअभि न्न भुघकसुरवात्लप्यापरइव्यगदहा।

गोणाावप्रच्छकागूढचरिणः निरोव्यवंतत्तव्विनष्टद्रव्यविक्रयाः याहाप्केणत्व तेचोरइतियाहकेः श्रौरोयमितिनि

दिष्टः सत्नगटल्वेतेप्रियतनइ्तर्थः पहनहरणादेशादारभ्यपादचिन्हानसारेण। अनुहूचासकऽ अयगेचितः देशवा

सेकः नामजातागदविन्हवैः स्वस्वनाम्ना जात्यादिवीयनाम्यैः अदियदेनग्रामदियामारियहरां निरामव्यपवत्तः।

अयभूम्याः संतोव्ययवत्तः विनष्टद्रव्यविक्रयाऽहुतद्व्यैकदेशभूतद्रव्यविक्रयकर्तारः नारदः गवादिषुयनष्टेद्वेषुपू १६५

येता यात्रपरिधितेतत्सन्निहितग्रामेनिपोत सन्निहितग्रामद्वैधयत्र ग्रामेषस्तेनाभ्यादिजनोवर्ततेसतिग्रामेव्रजोविवीतेवा
यत्रतत्रियाततत्यदंतदंतयावोद्धव्य तदभवेतेननाय सोन्यत्रतत्रपेत पदे प्रमूढेभग्ने विपरत्वानानिकेयस्तास्यन्तरे
ग्रामाद्व्रजोवातत्रयातयेत यत्रग्रमेस्तेनाश्रयादिजनोवहतितत्रपातयेत अनाकलनंपुनरुक्त भावादि। आन्यामपिव्रह
निरत्नाकरद्धनानिनारदमनुकात्यायनाः याज्ञवल्क्यवचनामिति लौकिकत्वेननोपेक्षिततयायंथगोवरमिपात्रनेहालि
सिताम्भि अथस्तेनातिदेशः तत्रमनुः पोदततद्दामिनोहस्तातलिप्सेतब्राह्मणोधनं याजनाध्यापनेनापियथोक्तनलथे
षसः त पात्रग्निदानभक्तदाश्चैवत यागशस्त्रावकाशदानसन्निधाहं प्रमोषस्यहम्याचौरानिवेश्मरः पोदता दापिन
श्चौरस्यापिशब्देवप्रतिग्रहादिपरिग्रहः अग्निरत्रचौर्यानुकूलः भक्तंचौरभक्ष्यंस्त्रशस्त्रंचौर्याङ्गंअवकाशः चौरावस्थानं

१६५ 165 सन्निधाहृन्नचोरचौरयितयोः सन्निधापकाल इति विवादचिन्तामणिः ॥ रत्नाकरस्तु सन्निधाहृ स्वस्वमोषसमोपका
रणीभूतद्रव्यस्यापहारानुकूलसन्निधानेकारा नित्यर्थः हत्या हयाज्ञवल्क्यः भतयावकाशाग्न्युदकमत्रोपकरणव्ययान्
दत्वा चौरस्य हंतुर्वा ज्ञानतो दंड उत्तमः ॥ भक्तावकाशो व्याख्याता र्थो अग्निहृदकं च चौर्याय हंभक मंत्रः चौर्योपायोपदे
शः ॥ उपकरणं चौर्यसाधनं खनित्रादि व्ययो यहेतुं गच्छतः ॥ याप्येयं जानमतं श्चौरं ज्ञात्वा एकेवरणो उत्तमसाहसो दंड
ऽहेतुरय्येवं कुर्वतामीदृशो दंडः ॥ नारदः ॥ भक्तावकाशदातारस्तेनानां च प्रसर्पतां शक्ता ह्यपयुपेक्षंते ते पितद्दोष
भागिनः ॥ येभक्तान्नतमं चौराय ददंति येवाधारणक्षमा अपि चौरं त्यजंति नेपि चौरवद्दंड्याः ॥ तथाच्चाह्वापकादेशकरा रामः
स्तथांतरदापकाः समं दंड्याः ऽस्यता ह्येते सर्वे येच प्रच्छादयंति तान् ॥ आह्वयंति आदिस्थाने स्थापयंति चौरान् गोपायं १६५

त्तिवातेसर्वेचौरेत्याः चौराणांमत्यनुवृत्तौकात्यायनः क्रेतारश्चैवभक्तानांप्रतिग्राहिणस्तथा समदंड्याः स्मृताह्येतेयेचप्रच्छादयंति
तानचौरितद्रव्याणांतथाज्ञानांक्रेताग्रहीतासंगोप्ताचचौरसमदंड्य इत्यर्थः हन्यादित्यनुवृत्तौविष्णुः प्रसह्यघातकराणां
अवकाशभक्तप्रदाः। अत्रराजाऽशक्तेः राजावश्चौरनिराकरणाक्षमः तस्यचौराणमवकाशार्थंभक्तादिदानेविनदोषइत्यर्थः
विवादरत्नाकरविवादविवादचिंतामण्योर्मनुः राष्ट्रेषुरक्षाधिकृतान्सामंतांश्चैवदेशितान् अभ्यागतेषुमध्यस्थान्
शिष्याच्चौरमिवद्रुतंदेशावेश्यकलाद्दृश एव सामंतोपिचौराद्दीनामवेक्ष्यया मुद्रासीनोभवन्चौरवद्दंड्य इत्यर्थः तथात
पोः सर्वस्वग्रामघातेहिताभंगेपथिमोष्याभिमर्शने शक्तितोनभिधावंतोनिर्वास्याः सपरिच्छदाः ग्रामघातेग्रामोप
द्रवे हिताभंगेहितस्यकृतस्यशस्योत्पत्त्यनुकूलजलरक्षणेचौरितद्रव्यस्यचौरहस्तस्यताऽध्वनिदर्शनेवायथाशक्तिततस्तत्रे

५४

१६६ 166 मनुः द्विजोध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वावि — द्वे च मतर्फश्चाददानः परक्षेत्रान्न दंडं दातुमर्हतीति क्षीणवृत्तिः पाथेयशून्यः तथा वानस्पत्यं मूल
फलं दार्वग्न्यर्थं तथैव च तृणानि च गोभ्यो ग्रासार्थं न स्तेयं मनुरब्रवीत। फलानि अन्यापरिगृहीतानि। फलनि चापरिगृहीतानीति गोतमव
चनात् तथा होमाग्निसंदीपनाय परेन्धनं तथा गोग्रासार्थं परतृणं सांमात्यं राजकृत्ये श्रोपलम्भः ग्रामेषु नगरेषु चार्थान् शुचीनस
त्यशीलान् प्रजागुप्तये निदध्यात् तेषां यां पुरुषान् त्यागुणान् एवं स्युः सर्वगोतो योजनं नगरं तस्करेभ्यो रक्ष्यं क्रोशो ग्रामेभ्यः ग्रा
मनगरयो रक्षकाः ससहायाः साधवः कार्याः तैश्च नगरात् परितो भूमौ योजनमितायां नगरे च यश्चौरैरपहृतं तद्देयं ए
वं ग्रामरक्षकेन ग्रामं क्रोशमितं तत्परिसरे पीत्यर्थः इति मिश्राः कात्यायनः सर्वं ग्रामरक्षकेन ग्रामे क्रोशमितं तत्प रामः
रिसरे पीत्यर्थः इद्धनिमिश्राः कात्यायनः गृहे मुषितं राजा चोरग्राहं लहापयेत् आरक्षकान् दिकपालान् पदि चौरान लभ १६६

क्षेत्रमध्ये ग्रामपतिनानःचौरिजद्ग्रामाणां तथाज्ञानां क्षेत्राद्गृहीतासंगोप्यावचौरसमद ग्राह्यस्तथ्यर्थःहन्यते ग्रहेष्वित्युपलक्षणं पदिवो
च्यिमानो नलभ्यते तदातनुसन्धायकद्वारा मदेशपतितद्वाएवाचौरितधनंराजादापयेदित्यर्थः आरण्यकोद्भवालइतिप्रसि
द्धः दिकपालोद्दिष्टनियुक्तोदेशपतिरितियस्यप्रसिद्धिः रत्नाकरविवादचिंतामण्योः कात्यायनः मामान्तेषु हृतं द्रव्यं ग्रामाध्यक्षं
प्रदापयेत विविक्ते स्वामिनादेयं चौरहृतं विविक्तके दिवीऽरण्ये स्वामिनाएजावैरोहृताचौराश्रयोभूतेनाविवीते स्वत्वारो
कात्यायनः स्वदेशे यस्य यत्किंचित्तद्धृतं देयं नृपेराजता ग्न्हीपातत्स्वपंनष्टं प्रा ह्यममस्य स्यापापार्थिवः चौरे हृं
तश्चपत्नेन स्वरूपं प्रतिपादयत् तदभावेतुमूतंस्पादस्यपाकिल्बिषंनृपः लब्ध्वेतुचौरेयदितमोपलस्माम्भालमतेद
घतदर्थंवाचौरंदापयेद्वायपोदितः चौरतवाधनंवेतिविकल्पः विवादरत्नाकरेह्यद्ममनः यस्मादपहृतात्स्वल्पं कुर्यात्

५५

१६० स्तंतु स्वामिना। तच्चेषमाप्नुयात्तस्मात्‌ न प्रत्यर्पये स्वामिना कृते मुषितद्रव्यादल्पं स्वामिनाय स्मात्। पुरुषमल्पद्रव्यं तेच्चेर्वर्षमिश्रामीतत
167 एवाप्नुयात् किंतु स्वामिना त्वशेषो शेचौरविसृते चौर्यगमनत्वेन शपथे कृते सतीत्यर्थः यदि चौरस्वामिगतस्य शेषा प्राप्य हृतप्रेप्सा
र्णां नास्तितदा उक्ता व्यवस्थेति द्रष्टव्यं याज्ञवल्क्यः शौल्किकैः स्थानपालैर्वा नष्टापहृतमाहृतं। अर्वाक संवत्सरं स्वामी हरेत्परतो
नृपः शौल्किकारस्याधिकारी स्थानपालो देशपतिः अनास्थापांवाकारः नष्टं अनवधानगतं अपहृतं चौरेणतेनापमर्थः
नष्टमपहृतं वा वस्तु केनापितद्‌ स्वामिना समानीतं एकवर्षपर्यंतयारपितव्यं। तदनंतरे स्वामी मोचेत्प्रापातितदा स एव नो चेद्‌
पेपरितद्देशराजस्तु दद्यान्‌ हीवदितिमिश्राश्चेड्डे अरस्तु शौल्किकैः शुल्काधिकृतैः स्थानपालैः स्थानाध्यधिकृतैर्वा नष्टमपहृ एम:
तं वा द्रव्यं पराहृतं प्राप्तं तद्‌ घाद्या संवत्सरपर्यंतरे मीना यावित्तदा राजा धारयितव्यं संवत्सराद्‌ नंतरं शौल्किकादिभ्यो वस्तु स्वयमागोत १६०

मोक्षमेशेद्त्वा राजा स्वयमेव गृह्णीयात् गतं वत्सराभ्यंतरे चेत् एतद्योयात्तव त्वा एव पणानित्यादिना आगमाहरणे नैकशफे द्वयाच्चतुरः पंच
माषके महिषोष्ट्रगवाद्ये द्वौ पादं पादं नजाविके एकशफेराकस्मै अश्वाद्याविति यावत् पणान् चतुरस्त्यन्वयः यादं चतुष्पाणाणा
दं पणामितियावत् अश्वादविति यावत् पणाम् चतुरस्त्यन्वयः पादं चतुष्पणापादं पणामिति यावत् गौतमः प्रणष्टमस्वा
मिकमधिगम्य राज्ञे ब्रूयुः विख्याप्य संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यमूर्द्धमधिगंतुश्चतुर्थं राज्ञः शेषं चतुर्थं शेषं स्वणुभवतीति शेषः इति प्रा
हमनुः ममेदमिति यो ब्रूयात् सोऽनुयोज्यो यथाविधि संवाद्य रूपसंख्यादीन् स्वामी तद्द्रव्यमर्हति अवेदयंस्तु नष्टस्य
दे शं कालं चतत्त्वतः वर्णरूपं प्रमाणं च तत्समं दंडमर्हति अनुयोज्यः प्रष्टव्यः रूपं शुक्लादि रूपं संख्या चतुष्कादिका आदि
ग्रहणाद्ययकृतजातमादिक अथ साहसं तत्र विवादरत्नाकरे नारदः मनुष्यमारणं चौर्यं परदाराभिमर्षणं पारुष्य

१६८ 168 मयाज्ञैवेति साहसं चधा स्मृतं। एतत् केषाञ्चित्साहसानुकीर्तनं स्वाभिमतमाह वाद्दचिंतामणौ सहसा क्रियते कर्म यत्किंचि
द् तद्दीपितैः तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते अन्वयच साहसे रक्षितुर्नज्ञानवारणं चौर्य्यं तु तस्य ज्ञानेन माबारणमि
तिशेषः तदग्ने नारद एवव स्यापि व्यक्तीकाप्यति तथा नारदः तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं प्रथमं मध्यमं तथा उत्तमं चेति शा
स्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् तद्विभज्जेत एव फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च भंगाक्षेपावमोदृष्टैः प्रथ
मं प्रथमसाहसं स्मृतं वासः पश्चान्नपानानां गृहोपकरणस्य च। अनेनैव प्रकारेण मध्यमसाहसं स्मृतं व्यापादो विषशस्त्रा
द्यैः परदारप्रधर्षणं प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसं आत्रादिशब्दार्थो वक्ष्यमाणस्तत्र लक्षणं तत्र वचनाद्बोद्धव्यः राम:
क्षेत्रोपकरणं हलादिसस्येव लेन पशु गृहोपकरणं मूषलादि तथा नारदः तस्यैवभेदं स्तेयं स्याद्विशेषस्तत्र कीर्तनि आ १८

धिः साह समाक्रम्यतत्ते यमाधिच्छलेननु अत्र अनयोः एसितुज्ञाने सत्येव बलेन य आधिः पाडनयत् तत्साहसं छलेन स्वामिनोक्तो
नेत्राचरणेन यत्र आधिः पत् पीडनं तत् स्तेयमिति तात्पर्यः तेषु दंडमाह मनुः हानमतोत्तमत्वेन त्रिविधं स प्रकीर्तितं द्रुमापेक्षो दय
स्तत्र प्रथमो मध्यमोत्तमः क्षेत्रोपकरणसेतुपुष्पमूलफलानि च विनाशयन् शयनहरणं द्ध्यः शताद्यनुरूपतः विनाशिता
पकृते मूल्यानुसारेण विवादरत्नाकरे मनुः चर्मचार्म्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्ठमयेषि च मूल्यात् पञ्चगुणो दंडः पुष्पमूलफले
षुच चार्मिकभाण्डानि आदि प्रथमचर्मपदं पुत्पादमितिचंड अपरेवाचस्पतिमिश्रौ काष्ठमयं तद्दुलादिपरिमाणपात्रं लो
ष्ठमये घटादि एतेषु सहस्राविनाशे तेषु मूल्यपंचगुणो दंडः यत्तु पुष्पादौ शताद्यवो दंडो मनुनोक्तः सोपि प्रशस्तपुष्पादि
परं अतो नानेन विरोधः विवादचिंतामणौ कात्यायनः शमं मंगावमादैवाकुप्यां द्रुमोपयोनरः अतो नानेन विरोधः विवा

ता२

१६९ द चिंतामणौ कात्यायनः शतं मणावमर्दे वा कुर्य्याद्द्रव्योपयोगतः प्राप्नुयात्साहसं पूर्वं द्रव्यमाकस्वाम्यदाहतः क्षते कि
169 ञ्चित्राशः भंगो द्वैमाशः आवमर्दः सर्वनाशः द्रव्यमिह स्फटिकादि तेन अवघातेन तथा भेदे छेदे कुड्यादिघातने इत्या
दिवस्पमारणयाज्ञवल्क्येन न विरोधः नापि लघुगुरुत्वं समादीनां समानं दंडता प्रयोजकत्वमिति रत्नाकरः द्रव्यमा
कस्वामी स्वामिने षु स्फाटिकादि देयमित्यर्थः विष्णुः गृहकुड्याद्भेत्ता मध्यमसाहसं तत्र योजयेत् परगृहमित्यादि रभि
दारको मध्यमसाहसमेरणसार्द्धं ग्रसम न वधभित्त्यादिक सपूर्ववतकुर्य्यादित्यर्थः याज्ञवल्क्यः अवघातेत थाभेदे
छेदे कुड्यावदिघातने पणान्दाप्यः पंच दश विंशतिं तद्विषंतथा। परकीयकुड्यादिघातने शिथिलाकिरणोपचदृशायपणाः भेदे रामः
धशिथिलीकारणो विंशतिः। छेदे द्विधाकरणे तथावदेत्र व घातनेऽभपत्रापि चत्वारिंशत्पणादं ग्राः इं हन्तकुड्यामात्रे १६९

संबंधिनि भेदमात्रेपंचषट्शपणाश्च — दंडः विहस्तवचने च गृहसहितकुड्यादिगते मोढ विदारणे मध्यम साहसमितित्तिनावि
मितिन विरोध इति विवादरत्नाकरः याज्ञवल्क्यः दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यमसा प्राणहरं तथा षोडशाद्यः पणान दंड्यो द्वितीयो
मध्यमं दंडः खोत्पादिकंठकादि गृहे परगृहे प्राणहरं सर्पादि षोडशपणानाद्यः दः खोतपादि द्रव्यपक्षेपि दंड्यः द्वितीयो
यो मध्यमं संदंड्य इत्यपर्थः विष्णुः गृहपीडाकरं द्रव्यं क्षिपन् दंड्यः पणशतं अत्र पाडांडल्क ठादिमता एतेन पंचपीडा द्रव्यस्य गृ
हे क्षेपं कुर्वतः षोडश पणा दंड्यस्य भिधातुर्याज्ञवल्क्यः तेनैव पणशतं दंड्याभिधात्रा विष्णुना विरोधो निरस्त इति रत्ना
करः मनुः संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानां च भेदकः प्रतिकुर्यात्तत्सर्वं दद्यात्पंचशतानि च संक्रमः जलयोपरि
गमनार्थं तिरः काष्ठादिबंधः साकम् इति प्रसिद्धः ध्वजो देवस्य गरुडध्वजादिः यष्टिः इष्टकादि चिह्नभूता प्रतिमा देवस्य प्रति

१७० हानिः प्रतिकुर्य्यात्पूर्ववत्तत्क्रयात्। तदैरन्यतमस्य यो विनाशं करोति स उपचशतानि दंड्यः। विष्णुः। अभक्ष्यस्य विक्रेयस्य विक्रयी दे
170 व प्रतिमामेदाश्च उत्तमसाहसं दंड्यः। शंखः। आरामप्रतिमाकूपसंक्रमध्वजसेतुनिपानगभंगे पुनस्तत्समुत्थाने प्रतिसंस्का
रोष्टशतं चैव निदानं कूपादिसमीपे यस्तु जनपानमस्थाने एते षांसा ह्नामतमतमभंगे कृते तत्कालं। अवोघातेः पुनः
सज्जीकरणं कार्य्यं अष्टशतपणा विष्णुतस्यदंडउत्सर्पः कात्यायनः हृत्वेहिमहादेवानां प्रतिमां यदि तत्तद्धस्मैव
यो विधाज्माप्तुयात्पूर्वसाहं। अत्र प्रतिमाघुत्कर्मापकर्षाभ्यां दंडकल्प्यः परिस्यापनी यातिमिश्राः हस्त्यादिस्य नुहूनीवि
स्तुः सेतुभेदकृतं प्ररदं तुम्हासे तु विषयं मनुः पल्क निविष्टस्य तगस्योदकं हरंत आगमं चाप्यपां भिन्द्यात् निरूवां एम
गंतस्य पूर्वसाहसो दंड्यः। पाहवल्क्यः क्षेमवेश्मवनग्रामविवीतरवनदाहकाः राजपत्न्यभिगामी चं दग्धव्या रक्तकटाग्ने १७०

नाक्षेत्रादीनाथ न्यामस्यतमस्यापि दाहको भूयमार्यगामीवा वीरणाग्निनादहे पितव्यः मनुः प्रकारस्य भेत्तारं । परिखाणां च पू

र्वरकं द्वाराणां चैव भेत्तारं क्षिप्रमेव प्रमापयेत् नारदः यस्य प्राचीरस्य परिखाया द्वारस्य वा नाशकं खरखापमो चयेत् त

पा अवशेषं प अवध्यानि वध्यं प अप्रमुंचति अप्राप्त व्यवहारं च सहायो हेमउन्तमं पोधिकृतः अवध्यं अनपराधि खे

ननिरीतिं वध्नाति वध्यं सा पराधिखे न निरीतं त्यजति अपराधिते नो नरपराधिते न वा निरीतिं यो वध्नाति त्यजति वास

हस्वं पराग न दंड्यास्ततः विष्णुः दण्ड्यमन्मोचयन् दंडात् द्विगुणं दंडमाहरेत निपुकमा मद्‌ज्ञातां दंड कावील वाधमः दंडा

धिकारी दंड्यमन्मोचयन् अदंड्यमन अदंड्यान् दंडयित्वा तद्दंडात् द्विगुणं दंड्यः बृहस्पतिः एवस्य वह वोपत्र प्रवहंति ह

षान्विताः मर्म महारहोष लम घातकस्य तदा हतः मर्मघातीनु पश्लेषाय योकं दायये द्वं ने आरंभकृत्स हा प श्वदोषभाजनः

७१ १७१ दर्धमयः क्षतस्यात्यमहत्वं च मर्मस्थाने च पतनतः सामर्थ्यस्यानुबंधस्य ज्ञातावित्वैः प्रवृश्येत ॥ एकस्य मर्थेर्मर्मघाती रूपा बहवो
ऽत्र महारं कुर्वंति तत्र मर्मघातिनः मेव यथोक्तं यज्ज्ञातायस्य मारणिनो ग्रामकनाम धिक्कृत्य यो दंडउक्तः स दंडं हापयेदित्यर्थः आ
रंभः कृतः सहायकारिणः अमत्येकं तद्दृक्तु रूपः क्षतसेत्यादि मर्मघातित्वानिर्णयार्थमिदं तयाच क्षतस्य महत्वेन मर्मत्वे
न मर्मत्वेन मर्मस्थेन वा सामर्थ्येनापि भावकत्वादि रूपेण अनुबंधेन पौनःपुण्येन सर्वथा तेन मेवसेव प मितिरत्याकरद
यः शंखः मातापित्रोर्गुरूणामतिक्रमे ईघ्रदः अतिक्रमस्ताडनं येमांगे न ताडये तदंगस्य छेदइत्यर्थः याज्ञवल्क्यः सा
मान्यप्राभवद्रव्यहरणात्साहसं स्मृतं तन्मूल्यात् द्विगुणो दंडो निह्नवे च चतुर्गुणः समाल्य प्राभर्वनामाखा मिकं हर्तुर्वमस्वामि राम:
कत्वविवस्मातेन परद्रव्यमान्यस्य साहसेवाकृतद्रव्यमूल्यात् द्विगुणः तत्रैवाग्रेनिह्नवेचतुर्गुणः इति रत्नाकरः मनुः हीनमध्योत्त ७१

मत्वेम त्रिविधं तत् प्रकीर्तितं द्रव्यापेक्षादमलत्वमथ योगमध्यमौत्तमः क्षेत्रोपकरणं सेतेषुष्पमू

लफलानि च विनाशयन् हरणादंड्यः शताद्यमनुरूपतः पशुवस्त्रान्नयानानि गृहोपकरणं

तथा हिंसयन् चौरयन् दाप्यो द्विशताद्यं दमं तथा स्त्रीपुंसोर्हेमरत्नानि देवविप्रधनं तथा कौ

शेयं चोत्तमं द्रव्यमेषां मूल्यसमो दमः द्विगुणो वा कल्पनीयः पुरुषा

पेक्षया नृपैः हर्तारं घातनीयः स्यात् प्रसर्गविनिवृत्तये। तत्साहसं त्वनुरूपतः

५८
२०

७२ 172 विनाशिता पक्वतमूल्यानुसारेण क्षेत्रोपकरणे हलादिगृहोपकरणे शि
नायष्टादि शताध शतावरं नारदः तस्य दंडः त्रिपापेक्षः प्रथमस्य शतावरः
मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैः दृष्टः पंच शतावरः वधः सर्वस्वहृद्धिशेतं दंडमाहरेत नि
ष्ठकश्चान्यद् ज्ञातो दंडकावील्लवाधमः३ दंडाधिकारी दंड्यमुन्मोचयन् अदंडमन अदंड्यान् एगः
दंडयित्वा तद्दंडात् द्विगुणं दंड्यः३ बृहस्पति एकस्य बहवो यत्र प्रवहंति रुषान्विताः३ मर्मप्रहारदोषः १७२

स्वहस्तांगुल्यादिर्वा समनांकनेन तदंगच्छेदः इत्युक्तो दंडः उत्तमसाहसे । तदयं संक्षेपः अल्पस्याल्पधनस्यापहरणे विनाशे च
वाधमो दंडः क्षेत्रसेत्वादेः सकलचौर्यैर्गौणसाहसेन वा विनाशने विनाशितसमं धनं चौरः साहसी वा धनस्वामिने दा-
प्यः हीनपुरुषस्य हिरण्यदंडः इत्यर्थः । अथ घातकान्वेषणं । तत्र याज्ञवल्क्यः अविज्ञातहतस्याशु कलहं सुतबां-
धवाः प्रष्टव्या योषितश्चास्य परपुंसि वा ताः पृथक् स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वायं गतः सह तत्प्रदेशसमा
यमलं पृच्छेत्स्वामिजनं शनैः । तत्प्रदेशसमापन्नं हननप्रदेशसमीपगं चत्वरचतुष्पथचारणोपच्छेद्यापि शनैः शनै-
रिति विवादरत्नाकरे याज्ञः । बृहस्पतिः हृतं सदृश्यते यत्र घातकश्च न दृश्यते पूर्वकर्मचौर्यानुसारेण मानेन ज्ञातव्यास-
महीभुजा प्रतिवेशानुवेश्यौ च तस्य मित्राणि बान्धवाः प्रष्टव्या राजपुरुषैः समादिश्य रूपश्च मे विज्ञेया साहसं-

१७३ 173 गोष्ठिल्लहोते नमानवैः होटोनिगादितः रायोदितो धातकानांतस्कराणां च भावनाग्रहोः शंकपायस्तन्नत त्कार्षं
प्रपघतेशयथ्येविशोहृव्यः सर्वेवारेषयविधिः शंकयाइत्यात्र शंकयातइति याडोरत्नाकरे हष्टः ततत्कार्यं हननरूपं
नप्रयघतेयष्टः सत्रानुमन्यते विवादचिंतामणौ घ्नतोयासः ज्ञातात्तुघातिकं सम्यक् सहायं सवांधवं हमावि
त्रैर्विधोपाये रुद्देराज्ञ नैकैन्द्रयेः ग्रहस्य तिः द्वैर्विम्रहेनमौव्यःस्मादृश्टद्देवधमहेतिनिग्रहाख्ज्ञः कीर्तिधर्मश्च
वर्द्धते असाधुपद्मतसाधोश्चानुग्रहराज्ञाज्ञः कीर्तिधर्मयोरुपचो भवतीत्यर्थः रत्नाकरप्रभ्रतेयाय्येर्वेत्रयस्त्री
संग्रहणांतत्रव्यासः संग्रहस्त्रिविधोज्ञेयः प्रथमो मध्यमस्तथाउत्तमश्चेति शास्त्रेषुतस्यो... लक्षणां पृथक्तदे राम
वाहसरावत्रदेशकालेसंभाषणं अरणापचयरस्त्रिया अपांगप्रेक्षणं हास्यं पूर्वसंग्रहणो स्मृतं सर्वेमिदं विवं सयेति १७३

बोध्यमेवं परत्रापि दहस्मितिरपित्रपांगप्रेक्षणं हासो दूतीसंप्रेषणं तथास्पर्शोभ्यणाव स्त्राणां प्रथमः संग्रहं
स्वनं नारदः परस्त्रियामहाकालेत्र देशं प्ररूपसत्तु स्थानसंभाषणामो हासृषः संग्रहणान्क्रमाः न्तरीनां सम
मेतीर्थेः प्रबोधे प्रमुवलेषुच स्त्रीषुसोयत समीयानां तत्र संग्रहणं स्वतने दूतीसंप्रेषणो वीपि लेखसंप्रेषणोर
पिच्छन्मैवोपिव्यभाचारैराघं संग्रहणं स्वतं त्रकालदेशो या व्याता यैस्थले मेकत्र स्थितिः ग्रामो दःपरीहासः
वनमारामाहन्य नसंग्रहणमिति संगदत्र्येनेन दनुरक्ततयाश्मीयते आशयोयेन तत्तत्संग्रहणं अनन्यथासिद्धव
रस्त्रीसंलापादिनेनकर्मणा वचसाच परस्परमनुरक्तावनुमीयते अन्यथासिद्धत्वबलादे राज्ञ्याधजनया कार्य्या
चकधाद्विना अन्यथासंविवाकृतः संलापपादिनसंग्रहणं एततपरमेव मनुवचनमपिभिक्षुकावंन्दिन

१७४ 174

श्चैवर्हीक्षिकारवस्त्रग्रासम्मासनगृहेस्त्रीभिःकुर्युर्वप्रतिवारिताः इतिवेदिनस्तवकाः ह्रीविंक्षिताः पञ्चाद्येहान्तरिस्थाः
कारवः शिल्पिनः अप्रतिवारिताः अनिद्युः तथाचयेनव्यायारेणाइसविसंस्खनितमनुगोपनेनद्रव्यसंग्रह
णमितिवहुलाद्युः मध्यमेत्याद्दृहस्पतिः प्रेषणागंधमाल्यानांफलमन्नघवासस्मां। संभाषणाचहास्यम
ध्यमंसंग्रहणंविदुः मासोपिप्रेरणंगंधमाल्यानांधूपणावासमांप्रलोमनेचानुपानंचानुपौमैमेंध्यमः संग्रहः
स्ववतः सम्भासनमितिपूर्वायेस्यामिति।शपितमभिमतेगंधेत्सादिअस्पद्रव्यव्यापहपन्तपार्श्वायेहपात्र
धिहस्तक्षितिभावः उत्तमेपुनराहुविवादचिंतामणिविवादरत्नाकरयोर्बृहस्पतिः एकशय्याशनेक्रीडाच रामः
म्बनालिंगनतथारागतन्त्रसंग्रहणंप्रोक्तमुत्तमंमशास्त्रवेदिभिः भिपृदकाख्यानमेतत्तथासः शय्याशनेविविक्ते १७४

नुपरस्परमयाभ्ययः केशाकेशि ग्रहणेवसहशय्यासनवैव सर्वं संग्रहणं स्मृतं स्त्रियं स्पृशस्तदेशे यः स्पृष्टाय मर्ष
येत्तथा परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतं उपकारक्रियाहिताचरणक्रियाउपचार इति कविसाटः तत्र तो मूत्रा
दिस्थानामध्येः केलिः नर्म संग्रहणमुत्तममिति शेषः प्रतिलोमे संग्रहे नुमनुः अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणां
तं दंडमर्हति । इह तु उत्तमसाहसं विषयं शोरवलिखितो येन येनोगेनापराधं कुर्यात्तु तस्य छेत्तव्यमष्ट सह
स्रं वाऽत्राब्राह्मणादेः अहिब्राह्मणः वाशब्दो व्यवहितविकल्पपरः तेन उत्तमपापाचेन मध्यमसंग्रहेऽग
छेदः प्रथमसंग्रहे वेष्ट सहस्राणीत्यर्थः इति लक्ष्मीधरः अदंशाशारदंडानर्हो ब्राह्मणाइति रत्नाकरः त्रया
णामिति तिन पिचैते षा प्रथमो मध्यउत्तमः विनयः कल्पनीयः साहाधिकोऽद्वविनाधिके । एषु राष्ठसंग्रहेष्व पयाक्र

१७५ 175 मं प्रथममधमसाहसा दंडाः अधिकधनसत्वाधिको दंड इत्यर्थः एवं प्रकाराणि बहूनि विवादरत्नाकरकारकारधाता
निकात्स्यायनवचनानि नातिप्रयोजनकृतयाग्रहबहुत्वभियाचनलिखितानि ज्ञेय उत्तमसंग्रहः चेदं अवरोधतो
मनुरप्याह उपकारक्रियाकेलिः स्पर्शो भूषणवाससां साम प्रतिममीयां दंडाग्रधा मतेनात्राह बृहस्पतिः
मनुः मनःपरयत्नानुग्रहः योऽसौ व परग्रहः स्पृश्यमानाक्षारितैर्दोषैः प्राप्नुयात् पूर्वसाहसं पपास ह पूर्वेयसा
मिलीयोभूत्तयासहरह स्यपिउंवतीकाद्दाधिकं आलापमात्रं कुर्वीरां पूर्वसाहसं दंड्यः इत्यर्थः मनुः
परस्त्रियलाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् न दोषं प्राप्नुयात् किंचेन्नाहितस्य व्यतिक्रमः अनाक्षारितेति राम
मितवशाद्दोविती रहोद्दाधिके प्याले न दोष इत्यर्थः अनाक्षारितस्यापि निर्जने परस्त्रिया सह संलापो दोषरा वह इस्या १७५

हसराव परस्त्रियं यो ऽभिवदेत्तीर्थे ऽरण्ये गृहे पि वा नदीनां वापि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात् यात्रत्वज्ञः स्त्री निषेधे ऽभ्येदं
ज्ञात्वहि शतं तु दंडं प्रमानात्प्रतिषेधेनायोर्द्वंगे यथा संग्रहणं तथा । स्त्री चेन्निवारिता पुरुषेणा संभाषयति तो दाशतय
साप्ताहं आपुरुषराव चेन्निवारितस्त्रि परसहानपतिज दाहेसुने पणानर्दं अतः उभावपि निवारितौ चेत
परस्परमालपतिस्त दाहोप्रत्येके प्रथमसाहसं दंडाविति सपि तः यावमनुः किंचिदेव हिदाप्यः स्यात्॥ संभाष्ये
पोत्ताभिरवरमासहस्रं पन्नृकिंचिदेव पूर्वतो न्मनद्दमं दापयेइत्यर्थः रत्नाकरादयो ऽप्येवं॥ मात्स्ये परस्त्रं चारकस्त
त्रपुरुषः सतया भवेत् परदारिकः वर्देशो यश्च स्याद्ववकाशदः संचारको निसावपि ता। चत्र वकाशदो ऽभिसारस्थान
दाता नथाच यः स्त्रियं पुरुषं वाभिसारस्थाने ।आपयति यो वा स्त्री पुरुष वोरभिसारस्थानदाता वभौ पारदारिक

१७६ वहंस्माविमर्षः अनियतभर्तृकपोस्कसंग्रहणे दंडो नाममिमाहमनुः नैषचारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु स
176 ज्जयंति हि तेनारी निगूढाश्चारयंति चारणो नटाः भार्य्याः पुंश्चः स्मिकातनुः विन्मादि स्वरणा हिह आत्मा भार्या
तेन आत्मानं भार्यां जीवनार्थं उपजीव ति आत्मोपजीवी शैलूषादिः ॥ शतो दिस हिषुः मप्प लंकृतस्याभिचारत
इसतो नेतस्य ग्रहे दंडः पदितु रपि रपि निगूढः संभाषणं कुरुते तदा दंडनेशे दाप्यः मप्पलंकृतस्याभिचारतः इत्यतो
नेतस्य ग्रहे दंडः पदितुरभि रपि निगूढः संभाषणं कुरुते तदा दंडनेशं दाप्यः नारदः नाथवत्यापरगृहे संयुक्तस्या
स्त्रिया सह हस्तसंग्रहणानाशः नागतयोः स्तुयं गृहे नायव त्या सह तावत् संग्रहणं हस्तदंड मतान्नो वंशादि मेव संग्रहो
कुंगृहे स्वेच्छया समागतस्य संग्राह पतितदा तस्यापि न दुष्टमित्यर्थः आपस्तंबः अबुद्धिपूर्वसमं कृतेनोपवापर दारानुपविशानकु १७६

मांरीवावचोवाध्योतुद्धिपूर्वं तदंडः असाम्तवः अबुद्धिपूर्वं स मंहत्तोपुवायरद्धानुपविशनकुमारीवावचोवाध्योतु द्धिपूर्वं त
द्दास्य वचोवाबोमर्जनीयः दितुद्दश भावएवातथाकारुते तद्वाविताग्नु सारेणादंड्नीयः अपाभिगमदंडः तत्राह वृहस्पतिः
सहतारयेघस्तधनं तस्यारिवलंहरेत उत्स्ल सगवृषणोभ्याम येक्हद्वेभेनगुच्छ्रमाकारयेघस्तत्तस्यसर्वं हरेत् दसः अंकपि
वाभागागेन पुराणिवीसयेततः दमोडतिमः समयोस्तहीनापाम हिकस्ततः पुंसः कार्योधिकायांतु गमने संप्रणायनं
यः सहसावलेन यरेत्स्त्रियः सनिछंतिमेवाभिगछंतिनस्यसर्वेगृहीत्वा लिंगन्दवृषणौछित्वागर्द्भे नग्नामरांकारयेत्
रदनुवलछलाभ्यासमानानायानीयणांयः सहसावलेनयेरस्त्रियमनिछंतीमेवाभिगछंतीमेवाभिगछतिनस्यसर्वस्व
गृहीत्वा लिंगवृषणौछित्वागर्द्भेणाभ्रमणांककारयेत ।इदंनुवलछलाभ्यांसमामानीचायाम्बगमनेवोध्यं ।उत्तमा

१२० यागमनेनतु पुंसकार्यः इत्यादिमा विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात्ता यस्तु छन्नेनाछलेन परस्त्रियमनिछन्तीमेवाभिगा-
१३२ मेनेनतु पुंसवर्णसमादाय भर्योगांकेननाकार्यत्वात् पुराणिवीसमनंद्द्र ३ः यस्तु बलछलेविहाय इत्यादि प्रेषणाद्दा-
रासमानजातीया परस्त्रियं गच्छति तस्यां तस्यांतिनः ३ उत्तमसाहसो दंडः हीनवर्णायां तु बलछलेविहाय
गच्छतो मध्यमसाहसो दंडः ३ उत्कृष्टजातीयां तत्र दत्तादि प्रेषणाद्दारा बलछलाभ्यां गच्छतो मारणोमेवेत्यर्थः विवाहर
र अथायस्तेवः सन्निपाते भिगमने एतदपि प्रागुक्तविषयेकात्यायनः स्त्रीषु वृत्तोपयोपगस्य स्वप्रसत्ख पुरुषोयदा वध
स्तत्रप्रवर्तेत न कार्योनितिक्रमणं हि तत्ता स्त्रीपुउत्कृष्टजाश्चेया सुहृत्तोपयोगो जाताभिगः प्रसह्य हठेन इंगितैः रत्नाकरः एम
विवाहविमर्शोपाज्ञवल्क्यः स्वजातावुत्तमो दंड ३ आनुलोम्येतु मध्यमः प्रातिलोम्येवधः पुंसोनार्याः कर्णादिकर्तनं व स्त्रि १२७

तं स्वजातीयसकामयरस्त्रीगमनेनाः हित्वालिंगं वधस्तस्य सकाणयाक्ति यात्तयासकामायाइतिउक्तानांसन्नां साध्य
मयोक्तः यरिकल्पितः इच्छ्समोगतयोन्नुगच्छुतो हेद्मः स्मनः मयोक्तउक्तउक्तउक्तमसाहसद्धयः राषत्त हेंरंडः क्लो
नादिभावाव्यतिरितास्तुपृष्ठ्यानुगमाजहतो विष्णुः श्रद्दुष्टतयतदारस्य क्लीवस्या क्षमकस्य चास्वेछानुयेपुषोदारा
न्देषो ःसाहसेमवेतस्त्वेछान्दावानुयेपूषइत्नन्वयः तेन क्लीवसाक्षमस्यवासेछयान स्वछयान स्वछंदानतथाचात्मदु
ष्पमनुदारस्य क्लीवसक्षमस्य च स्वछन्दावानुयेपूषइत्नन्वयः ते छयान स्वछयान स्वछंदानतथाचात्मदुष्पमनु
दारस्य क्लीवस्य क्षमस्य च स्वछन्दा वानुयेपूषइत्नन्वयः तेन क्लीवस्या क्षमस्य वासेछयानस्वछेयान स्वछंदानतथाचात्म
दुष्पमनुदार क्लीवस्य क्षमस्य च स्वछन्दा वानुयपेयुषः उयषेदः उयागछे – सेह संगतः मैाराप्राणांतिकोदंडो ब्राह्मणाः

१७८ 178 सविधीयते इतरेषां तु वर्णानां दंडः प्राणांतिको भवेत् वैरपश्चैत् क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजन् यो ब्राह्मणाया
अगुप्तामायंजघन्यं दंडं महति: शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमं वस्त्रादि तिरस्कृत्य गमने अतो दमो ति मः सप्ता
मामिति हस्मृति वाक्येन सजन्मा उत्तमो दंड इति याज्ञवल्क्य वाक्ये न या रजापी सवर्णागमने उत्तमसाहस मिति विष्णु
वाक्येन च विरोध इति विश्वरूपः सौ मामिमि ति यत्रा भिगमने प्राणांतिको दंड उक्तः स गुणवैश्यस्य सातं तन्निर्गुणास्
त्रियां तत्र ब्राह्मण्यां शिरोमुंडनमेव दंडः दंड महत इत्यत्र दंडो मध्यमसाहसः वैश्यस्य निर्गुणा क्षत्रियागमने अन्
त्यान्तत्रापि सहस्रं दंड इति मिश्राः अयं च दंडः न गुणवैश्यस्यां तु गुणा क्षत्रियागमेने अन्यथा वधः अतः पुंसः कामाधिकाभि राम
त्यनेन न प्रातिलोम्ये वधः सुसह इत्यनेन गोत्रा — गमने उत्तमागमने च इत्यनेन वैश्येणा राजन्यायैं मे पुनमाचरइनेन च न विरोधः १७८

इतिप्राहुः गुप्तामित्यक्षत्रियामित्येनेनानुवयः गुप्तायागमनेवधस्योक्तत्वादितमाथिके वितद्रूदानींवधेप्रकारउच्यते बौधायनः
स्तद्रंकवग्निनादेहेत् द्विजस्त्रीगमने इतिविशेषः ब्राह्मणीं वंजरेभिमनुक्तेनोपमः शूद्रं तयानद्धजातमोनम्र
श्चापसेद्दहेत् उत्ताय इतेतत्र काष्ठः यतौ स्त्रौस्त्र गोत्तप्याहारीतः श्रेयसः शयनशापिनराजाव हूभिःखादये
द्राजाहीनवर्णागमने स्त्रियंप्रकाशं पुमांसंघातयेत् यथोक्तमितिपारिजातरत्नाकरयोर्योः पादः तत्रयथोक्तमितिपुं
सोपिवाश्वभिः खादयेद्राजाहीनवर्णागमने स्त्रियं प्रकाशंपुमांसंघातयेत् यथोक्तमितिपारिजातरत्नाकरयोः योः
पादः तत्रयथोक्तमितियुंसोपिवाश्वभिः खादनमितिरत्नाकरव्याख्यान यथोक्तालिंगोद्धारःसर्वस्वहरणंचेति
पारिजातंव्याख्यानंवशिष्ठः शूद्रश्चेद्ब्राह्मणींगच्छेत्वीरणैर्वेष्टयित्वाशूद्रमग्नौप्रास्येत्ब्राह्मण्याःशिरसिवापनं कृ

१०९ तासमपिषाभ्युक्ष्य नखरस्तारोप्यमहापथमनुव्राजयेत्तात्पूता भवतीति इति ज्ञायपेतं वैश्यश्च द्‍व्राह्मणीमगछेल्लोहितदर्भे
179 —वेह पितावैश्यम ग्नौ प्राशपेत् ब्राह्मण्याः शिरसि वापयनं कंत्वा सर्पिषाभ्युक्ष्य ख्वेदव्राह्मणीमगछेल्लोहितदर्भे—वे
ष्टल्य्नां खर मारोप्यमहापथमनुव्राजयेत्तत्पूता भवतीति विज्ञायते राजन्यश्चेद्‍व्राह्मणीमभिगच्छेत् शायथैर्वेष्ट यि
त्वा राजन्यमग्नौ प्राशपेत् ब्राह्मण्याः शिरसि वापयनं हत्वा सर्पिषाभ्युक्ष्य ल्यनां + खरमारोप्यमहापथमनुवजेत्पूताभ
वतीति विज्ञायते। एवं वैश्यो राजन्यायां मे पुनमावरणश्च्‌द्स्करा जन्यवैश्ययोः महापथो राजपथः यमः वृषराणांमेवेते
मानुव्राह्मणीमदमो हिता ताभ्वभिः खादयेद्राजा संस्थानेवध्यघातिमं वैश्यवाक्षत्रियं वापि व्राह्मणीमेवतेनुपा। शिरसी
मुण्डनं तस्याः प्रयाणं गर्दभेन तु। वध्याघातिनास्थानेवध्यानयेघातयति चाण्डालादायमः तैर्वाधिष्ठिते देश इति चण्डेश्वर हह
राम
१७८

स्पतिःगृहमागत्य यानारी प्रलोभ्य स्पर्शनादिना काममेतत्र सादरा आनरस्यार्द्धदमः स्मृतः छिन्ननाशाष्टकर्णता परिभ्रामणा
पुभञ्जयेत् । खादयेद्यासारमेयैः संस्थाने बहुसंस्थिते । अत्र सादृश्याय स्त्रियं प्रालभ्य संगच्छतः पुरुषस्तेदंडसोनदंआ
नवंज्ञाईपुरुषस्य छिन्नेत्यादिना तस्याराबाधिंकोवैकल्पिकउक्तः बहुसंस्थिते बहुभिराकीर्णे रावमेवरत्नाकरः भ्यम
मन्युः भर्तारं लंघयेद्या तु स्त्री ज्ञातिबलदर्पिता तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते लंघयेत परिभवत्याषु
रुषान्तरं गच्छेत् तथा च धनभ्रात्रादिसौंदर्याद्दर्पेण पायतिमवमन्य व्यभिचरेत । तां राजा लोकमध्ये कुक्कुरैः खादये
दित्यर्थः इत्यादि स्मृत्यनुहृतो विष्णुः स्त्रियमस्य गतभर्तृकां तदतिक्रमस्य तिनाश्च अस्तकमर्तृकां यस्या अनुपभुक्तां तदतिक्रा
मतिं नीपुरुषांतरगामिनीं मिलितमिदं हननहानवर्णोपभुक्ता पात्यऽपावध्यापवाभवेत । समेगतां समवर्णपुरुषे संयतां ।

१८० धनदंडे विशेषयति। कात्यायनः नस्वमंत्राः स्त्रियो याधाः पुमांसस्तत्रापतध्यतो प्रभुनाशासनापत्ता स च पुरुषं नयेत
180 अस्वतंत्राः सधा स्वामिकाः स्त्रियो नयान्त्याः नकाषेरीयाराजा तु पुरुषनयेता स्त्रिस्वामिनपुरुषरु खंप्रति तां प्रा
पयेत्स्वामिला मित्वा वैवत दंडो ग्राह्य इति तानृयर्यंत या कात्यायनः प्रेषितस्वामिका नारी प्राप्ति पिता यथ तिग्र
हे। तावत्सा वन्धुनेस्पा ष्पाया वस्पाहागत प्रभुः अतिग्रहे अतिग्रहे अजितसारनिमितये हेसति राजपुरुषैर्य
दिएजग्दह मातिनामत्सायुराणोवलात्तेंद्रषये यस्लपरा— गाष्पापुनः क्वचित्वधयेद्दंडो भवेत्तस्यनापाराधोभ
वेत् स्त्रियाः पाथनादि इति तु आनुलोमे वोध्येमनुः यो कामां दूषयेत्तस्य सद्यो वधमर्हति। सकामां दूषयेत्तत्स्यो न वधप्रा १८०
भुयान्नरः तु लोभिगमासजातीय इति चंडेश्वरः अनिच्छन्तीं कन्यां अभिगच्छन् तत्स्वरोगांव ध्यः न लिच्छंतीमयमथैः।

वमेवविवाद चिंतामणि। उन्नमांमाजमानल्कजथवेनो वधमर्हेत्तिशुल्कंदयात्सेवमानः समर्मछेत्पितायदित्तुत्तत्स्ववर्णो
कन्यामिच्छंतीआनिहृतीत्तीत्र धमर्णोमिगच्छनवधः तस्याल्लतयित्तुवइति यतोमतिगच्छत्सवर्णाञ्शुल्कंततयित्रेदा
पः किंतुसदंडश्च्लतेनेवविवाहार्ति तदाहनारदः सकामायांतुकन्यायांसवर्णोनापराधनान् किंतुल्लिछत्सलक्ष
मएवेनांसमुद्वेतृत्ंखः समाप्तः ल्कमणिभिरगांहियंगां स्त्रीधनानिद्विगुणानिदत्वाविवहेदित्यर्थः मनुः अभिस
त्वतुयः कन्यांकुर्य्याद्दर्पेणमानवः तस्याशुकत्तेदेयत्व्योदंडं चार्हतिषट्शतं सदृर्णभ्भिच्छंतीकन्यांआमिभूयगोनांचं
गुलिप्रक्षेपनयोमैयनवनीकुर्य्यात्तस्यांगलिछेदः वदृशमंयराद्दंडचेत्यर्थः सकामायायाप्तहामतएवसकामांदूषयं
स्तुल्योनागुलिच्छेदमाप्नुयात्तद्विशतं तुदमंदाप्यः प्रसंगविनिवृत्तये सकामामिच्छंतीगदयपनयोनावांगुलिप्रक्षेपेणार।

मपनत्तुल्यः सवर्णाः नारदः कन्यापापमकामायां पंगुलस्य वक्तैनं उत्तमायां वधात्वेवं सर्वेत्यहरणं ततया ष गुलस्य अंगु
१८१ 181 लिद्वयसाध्यमेष्ठुन विषयमेतत् येन येनाभेन यराभुयात्तन्देवास्य कर्तोषदितिसामान्यप्रासात्वादि त्रिपरिजातः र
त्नाकरस्याप्येवमसरसः हरिहरस्त्वं पंगुलपरिमाणत्तितयं छेदः इत्याह नारदः कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टां न किञ्चिद् पि
दापयेत् जघन्यसेवमानां तु संयतां वासयेद्गृहे कन्यैव कन्यायां या कुर्यात्तस्याः स्याद् द्विशतो दमः शुल्कं च द्विगुणं दद्याच्छि
फाश्चैवाप्नुयाद्दश ः भजीतीत्यनेन सकरमरमनुरागमेतेना नि च्छामां हं डलो यो स्तीतिवाष्यमिति कुर्यात्तु यो नावगुलि
प्रक्षेपणाद्दूषयेत्तशि शाजठाकारवज्रादिप्रहारान इत्यर्थः इति चण्डेश्वरः यान्तु कन्यां प्रकुर्यात्तस्त्री सासद्योसौ राड महति श्र राम
त्यारेवच्छेदं खरेणोद्वाहनं तथा स्त्री कन्यां तिरिक्ता यो षित तत्थाच यापुनः स्त्री कन्यां तथा नावंगुलिप्रक्षेपे शतं दद्यादये त्त १८१

सा ततक्षणादेव शिरोमुण्डनेन तद्भ्रामणेऽल्पाच्छेदमगदेभे कचरा जनागेऽश्मन न महेति इत्यर्थः इति मिश्राः याज्ञवल्क्यः
अलंकृतां हरन् कन्यामुत्तमं त्वन्यथाऽधमं दद्यात्सवर्णासु प्रातिलोम्ये वधः स्मृतः सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वम
थाऽदमः दूषणे तु करच्छेदः उत्तमायां वधस्तथा अलंकृता अनिच्छन्तीं दातुं प्रसाधितां उत्तमं साहसं अलंकृतां
चेन्नद्यादधमं साहसं प्रातिलोम्ये तु उत्तमायां वधो हीनवर्णस्याप्ययेतितस्या अकामत्वे इति मिश्राः अलंकृ
तामितिकन्यामलंकृतामनिच्छन्तीन्निगमनार्थे हरन्नुत्तमसाहसं दद्यात् अन्यथा हरन्नधमसाहसं तत्र स
जातीयासु प्रातिलोम्येन तु हर्तुर्वध एव तत्सकामास्विति इच्छन्तीस्वानुलोमासु इति गमनार्थे हरणे न दोषः समा
नजातीयासु कन्यासु गमनकर्ज्ञा अहेकारे तांगुलिप्रक्षेपसाधनं दूषणेऽहं तु छेदः उत्तमायां वा वध एव इति हीय

७०

१८२ कलिकाः अथ बंधक्याहिगमनदंडः तत्र बंधक्याधिकारे विवादरत्नाकरे यमः पदारे सवर्णासु दंप्राः स्यु पंचकृष्णलान्

182 असवर्णास्वनुलोम्येदंडो द्वादशको दमः परद्वारेयरेपर दारगामेय तत्र पत्र कृष्णल द्वादशको द्वादशवर्णाः व्यासः

वहुस्मिर्मेति पूर्वयोगच्छेतु स्तानराधमः तस्यवेश्यावदिच्छं जिरंडनं मनुदारवत दासकुलस्त्रीवत्तकास्यायतः

कामानीस्वैरिणी यानुस्वयमेवप्रकामयानराज्ञादेशेन भोक्तव्याविरव्याविख्यादिरव्याप्यजलसन्निधौ ना

रदः स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्यादासीनिष्कामिणी वयागम्याः स्युनानुलोम्येन स्त्रियो न प्रातिलोम्यतः अस्वेवतु एम

भुक्तिः प्राप्तमुद्दोषः स्यात्तपरहरकः गम्या अपि हि नोपेयाप्त परिग्रहाः अस्यार्थः स्वैरिणीस्वरसा पुश्चल्प तस्या १८२

विशेषेणाप्रब्राह्मणी तिस्पत्रिपाद्येतियावत् दासीस्वगयाकर्यकर्मकरीनिष्कामणीकुटंविनीनिगता पुंश्चलोगम्याः

स्तुरितिदंडमिषेषमात्रकेननुपायनिषेधः मुंजिष्यामुत्रमेनावरुध्यमजमानामुसपरिग्रहाः यरेणवरूद्राः इतिवडेष्व
रधनामात्रवल्काश्चवरुद्रारादासीषुभुञ्जायामतपैवबाागम्यास्वमीभुनातद्राप्यः यंचाशतपरिाकंदमे।
श्चम्बरारवरुद्रास्तदासीषुमोगार्थमवरुद्रासुमतीविति।आनुलोम्येनगम्येनगम्याश्चपिगछनयचाशत्
पणि।जेदंडः दाप्यइ‌तिहीपकलिकाव्यासोपिपएवरुद्रागननगेयेचाशत्पणिकोदमः प्रसत्वदेश्यागमने
दंडोदशपणाः स्मृतः सेषा‌एवान्याप्यमेऽतत्पाडवकाः प्रसत्वदासागमने दंडोदशपणाः स्मृतः वहूनांपनां
पघकामासोचतुर्विंशात् पातिकः पृथक्च्चसोदासोदासीयघकामासतीनैवक्तर्ध्वहभिर्गृप्यतेतदातेषांप्रत्ये
कंचतुर्विंशतिपणात्मकोदंडः नारदः प्रभुपोत्तवतीकानननविनेयः स्टदमेशततेयथमेसाहसंगोवतहेवन्धोवसापि

१८३ गुाच्छति कामन्मैथुनं गच्छन् पणशतं दंड्य इति विवादचिंतामणिः लक्ष्मीधरस्तु सदृशं शतमिति विकल्पयति तत्र
183 कलतो न कश्चिद्विशेषः विवादरत्नाकरस्तु दमं दश मंशतमिति पठित्वा मद्दशाधिकशतं पणानां दंड इति व्याख्यातवा
न्तत्र लाभप्रविनतया प्रभाति लक्ष्मीधरसम्मतत्वात् पञ्चानां नाचन्यिति तल्लिखितनारदवचनविरोध
च्च मध्यमसाहसमिदं वैश्यक्षत्रिययोः शूद्रस्य गोगमने पूर्वं वधार्थिंयानं मनुजोत्तम सजातासु गासु गोष्ठे नागेदैवे
व सुवर्णहयदंडाभिधाना तथथा सुवर्णास्तु मदैवे दंडो गां व्रजन्ननुजोत्तम नाग्न्यः यस्य न गच्छन् शतं दंड्यो ही
नां गो वैश्यवधमं हीनां गीभिन्ननासादि विष्णुः पशुगमने पणशतं दंड्यः पशुपुरीषोत्तिर्यग्योनौ मृगोरत्नैमैथुनं राम:
वोनिषेवते तस्य पणाग्रानुपादंडः तस्याश्वपवसोदकं पणांशतसंख्यामिति च इश्वरः वेश्यागामी द्विगो दंड्यो चे श्याभुक्त १८३

समंदमे।येहृश्यामिरामनेम्ग लंयेंच शत पराहृयेंनावान वेश्योमिर्गामिनोत्रा॥ ब्राणस्यदंडः एवं चप्रमत्तवे यणागमने दंडोगदडा
यथावरतः इति तम्हृद्येपरमिमितिनि रापत नारदः अगम्यागामिनः शास्ति दंडो राज्ञा प्रकीर्तितः प्रायश्चित्तविधानं मु
पायानांसा छिशोधनं। चौरादिरहितराष्ट्रहन्तुराज्ञः प्रशंसामाहचंडेश्वरधृतो मनुः यस्य स्तेनेपुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न
दुष्टवाक न साहसिकदंडघ्न स राजा शक्रलोकभाक्। एतेषां निग्रहो राज्ञः पंचानां विषये स्वके। सालोक्यकृत सजातेषु
लोकेचैव यशस्करः दुष्टवाक्पारुष्यकृत दंडघ्नो दंडेन हरतादंडपारुष्यकृदिति यावत। सजाजनास्वेषु सजाती
येषु यमः दुष्टाः साहसिका श्चंडा किमवा वाधाकांत्तयाम स्वराष्ट्रे यस्यै तेन्नीह सराजा शक्रलोकभाक्॥ अथस्त्रीपुं
धर्मः तत्र सत्यहट्टहस्सप्ति रातत्से ग्रहणासोक्तं विधानं संग्रहस्तथा। स्त्रीपुंसवर्तिनो पायः भूयतां गदतो मम तत्र मनुः पुरुषस्य

स्त्रियाश्चैव धर्मे वर्त्मनि तिष्ठतोः सभोविप्रयोगे च धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान्। अव श्वेतकापोतन्यायाच्च अस्वतंत्राः स्त्रि
१८५ 184 यः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशं विषयेषु च सज्जन्त्यः संस्थाप्या आत्मनो वशे सज्जन्त्यः प्रसक्ता भवंत्यः विवादचिंतामणौ ना
रदः स्वातंत्र्याद्धि प्रणश्यन्ति कुले जाता अपि स्त्रियः अस्वातंत्र्यमतस्तासां प्रजापतिरकल्पयत् कुले सत्कुलेऽप्यतरावाह
मनुः पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हतीति याज्ञवल्क्यः रक्षेत्कन्यां पि
ता विलांपतिः पुत्रस्तु वार्द्धके। अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातंत्र्यं क्वचित् स्त्रियोः रक्ष्याः प्रयत्नतः द्वयोर्हि कुलयोः
शोकमावहेयुररक्षिताः इमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमं। यतन्ते रक्षितुं भार्यां भर्तारो दुर्बला अपि दुर्बलैरपि
भर्तृभिर्भार्यारक्षणाय यत्नः कार्य इत्यर्थः नद्रक्षणो प्रशस्तमाहासस्य व। स्वं प्रसूतिं चवितं च कुलमात्मानमेव च। स्वधर्म रामः १८४

हि स्वपत्नेन जा पारक्षन हि रक्षन हि रक्षति नारदः स्मृतिभर्त्तर्यपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियः विनियोगार्थरक्षासु भरणे

च स ईश्वरः परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये तत्सपिंडेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियाः पक्षद्वयेवावसन्ने राजा भर्ता

स्मृतः स्त्रियाः स तस्या रक्षणं कुर्यात् निगृह्णीयात पथश्च्युतां मनुः काले दाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः

मृते भर्त्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता वाच्या गर्हणीयैः बृहस्पतिः अप्रयच्छन् पिता काले पतिश्चानुपयन्नृतौ पुत्र

श्चाभुक्तो मातुर्धर्म्मदंडश्च धर्मतः मनुः शय्यासनमलंकारं कामं क्रोधमनार्जवं द्रोहभावं कुचर्य्यां च

स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः नान्तकः सर्वभूता

नां न पुंसां वामलोचना अत्र त्वस्मर्थे धातुयोगे तु षष्ठी यदि रक्षितारं स्त्रियो विमुच्यंति कष्टतार स्वर्णी याइना

१८५ 185 कांक्षाया माह मनुः नकश्चिद्योषितश्शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुं रातैरुपाययोगैस्तु शक्याः स्ताः परिरक्षितुं उपायमा
ह विवादरत्नाकरे। अर्थस्य संग्रहे चैनं व्यये चैव नियोजयेत् शौचे धर्मे च पक्त्यां च पारिणाय्यस्य चेक्षणे। अरक्षिता गृ
हे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्तास्सुरक्षिताः पारिणाय्यं कुंडलकटकादि आप्ताश्च ते का
रिणश्चेति कर्मधारयः बृहस्पतिरपि अन्नापचये तस्य संस्कारे गृहोपस्कररक्षणे शौचाग्निकार्येषु संयोज्या रक्षा स्त्रीणामभि
यं स्मृता। स्त्रीणां प्रियं रक्षास्वेतेषु न्नयः गर्भिण्या दोहदादानेन दोषमाह याज्ञवल्क्यः दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषम
वाप्नुयात्। वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः स्त्रियो वृत्तिमभिधाय प्रोषिते देशमाह मनुः विधाय वृत्तिमा राम
र्यायाः प्रवसेत्कार्यवान्नरः अवृत्तिका। र्पिता हि स्त्री प्रदुष्येत् स्थितिमत्यपीति मातादि सम्बन्धि मतीप्रजनशब्दो च गर्भग्रह १८५

ऽपरः संतानवृद्धस्य गर्भाधानपरः इति विवादरत्नाकरः स्मृतेर्भार्ययोः परस्परत्यागनमुच्यते नारी स्त्री शरीरा तकंर्थ्यंचनं वि
ष्णुः स्मृते भर्तरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा हि स्यातिव्रतो मवासेयनं ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता दमदानवता । दमदानचतानि
त्यसृष्वाचित्रिदिवं व्रजेत । मनुः कामस्तु क्षपयेद्देहं पुष्पं मूलफलैः शुभैः न तु नामापि गृह्णीयात् मृते पत्यौ परस्या
तु आसीदामरणात्क्षान्ता नियताब्रह्मचारिणी यो धर्म एकपत्नीनां काङ्क्षन्तीव मनुत्तमं अथ द्यूतसमाह्वयः
तत्राह मनुः अप्राणिभिर्यत्क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते । प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः अ
प्राणिभिः पाणकाद्यैः समाह्वयं मनुः प्रकाशयेतता स्कार्य्यं य देवल समाह्वयो न ये नित्यं प्रतीघाते
न्दपतिर्यिन्त्ववान्भवेत घातं समाह्वयस्तेव यः कुर्याद्वा कारयेत तान सर्वान्घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिं

१८६ 186 गिनश्चतस्समाह्वयोपः कुर्य्याद्यो वांतमिकः कारयेत्ततेषापपदोधोपिक्ष्याशा ज्ञातस्तेनादिकं कुर्य्यादित्यर्थः घृतमे
तत्पुराकत्वेपदृष्टं चैव करं महते तस्मात्मतेन सेवेत घृतार्थमदिपिवुद्धिमानप्रेछन्नवाप्रकाशैः घृतमेततत्पु-
राकत्वे दृष्टं चैव करं महते तस्मात्मतं न सेवेत घृतार्थमदिपिवुद्धिमानप्रेछन्नवाप्रकाशं वातन्निषेवेतयो
नरः तस्यैद्वंद्वविकल्पः स्याद्वये छन्दपतेस्तथादृढे विकल्पोदप्रकारः यथेप्सन्नपते विधानुसारेराज्वहस्वतिः
घृतनिषिद्धमनुनास्त्यशौवपधनार्थइतत प्रवर्तितः मन्येश्वराजभागिति समन्वितः सतिकाधिष्ठितानां पति
स्यारज्ञायकदि व्रतराचन्येवविधिर्ज्ञेयः प्राणिघृतसमाह्वयः अस्यायमर्थः पततावन्मनुनानिषिद्धत्वमेस्त राम
स्कारनिरूपणार्थेन हि हितत्वद्यपि समयिकं स राजपुरुषाभित्यर्थः याज्ञवल्क्यः घृतमिक्रमसुखंकार्य्यंतस्करज्ञानका १८६

रागान्तएवंरागविधिज्ञेयःप्राणोघृतसमाहृयःएकमुखंएकराजाध्यक्षप्रधानपुरुषरूपंमभिकाधिष्ठितं कार्य
मिमर्थः अस्येवप्राणिाघृतसमाह्वयेरागरावेस्येनेनामिदशः बृहस्पतिः हन्दपुष्टेनयः कश्चिदवसादमव
मत्वमनुपोत ननस्वामिनायशोगादयोपनतस्वत्रनितोषफलमाहविवादरत्नाकरेमनुःसंतप्तोभार्यापामतीभा
र्यांतयेवचासंतानशत्रस्तत्रगर्भाधानपरईतिविवादरत्नाकरःयस्मिनेतत्कलेनिसंकन्याराणनत्रैवक्लिवंतत्रैवा
क्लिवंतयोयुनरतोवेदोषमाहरुएव यदिहिस्त्रीनरोचतेयुतामनप्रमोदयेत। अप्रमोदात्पुनपुंसःप्रजन
प्रवर्तते स्त्रियांतु श्चायमानायासवतद्रोचतेकुलं।तस्यानचौचमानायासर्वमेवनवोचतेद्क्षःअन
कूलाहरारहुक्षादक्षासाध्वाप्रजायतीराभिरेवरोगोयुक्तःश्वविवस्त्रीनमशयःतथ्यावचामःपूर्वोस्मानयरारद्क्षाजपा

ग

९० सनशापिनी अथवा घाटुस्मान कुला स्त्रीमवद्दे गुराः यकर्मेराः मनुः संवत्सरम् द्रोहेत्तु द्विषवी यापितपतिः ऊर्द्ध्वत्सरा

187 त्वेनां इमांन संवसेन्नसा धकास्याःगेदस्य ठाया व्यभिवाराद्धृते छिन्ने स्त्रियाः स्त्रीधनद्दह सर्वस्वं गर्भेराग्भंशि

नीतथा मनुश्च वधामिछतो स्त्रियनिवोसयेऊहोरागः पायस्त्रीधनत्वेनप्रह सर्वस्वयस्याविग्रहः कल्पत

रुकारस्त्रीधनत्वेनप्रहप्रशिंजारीसर्वस्वंपयासा तथाप्रहमिति त्र्यंजर्म्भतार्थे कमिति। तथाअनर्थेजननी

स्संतथैवाप्रिनादिनींपूर्वाशिनावयाभर्तृसांस्त्री कुर्वन्ति तस्याभिनंदनमित्यादिमनुः धातुस्नानानुपानारी

भर्तारंनोपगछति तां ग्राममध्ये विख्याप्य शृगालघ्नीत्यादि घ्नासयेन् मनुः स्वघंदगाचयानारीन स्पृशेगो।

धीयते। नचैवं स्त्रीवधकुर्यात नवैवांगविकर्तनं स्वष्यमुखाभिवारिण्यो विवास्यास्यागमनवीनन वधनंवचैह १०

पंत्वं घृस्त्री रांगी विवर्हंयेत। नवधधनचचेरुष्यं इति अब्रवीद्दिव्यन्व यः हू पवीप्रतिलक्ष्मीवाको विक्षः नारा पुनित्यं।
मविभूषितासु प्रियवादिषु अभुक्तरत्ना पुत्रजा विनासु सशुभमा राउ पु व नि प्रियासु सुश्लिष्टे वेश्मा
पुजिते द्रियासु कं रनित्यमेतासु विलोलयासु धर्मे व्यपेक्षासु दयान्विता सुस्थिरसतासदाहं जगता वि
धात्रीव लिः सूजोमहारः विलोलुपालोमश्रुन्याजगतां विधात्रीतिय पिव्याः संवोधना। शखलिखि
तैः। स्त्रीगणानुक्ता वहिर्निष्क्रामेत नावतरीविय रिधाय येन चेत्। सवेगध पात्याउरनानिविहृत्नानि
। वासांसि विष्टयातान परपुरुषमाभिभाषेत्। अन्यत्रवालकप्रव्रजितवृद्धेभ्यः। ननाभिं दर्शयेत्। नकुलवधु
वागुल्फात्साभ्यां वासः परिदधीत। नस्तनौ विवृतौ कुर्वीत। नहसेतानावृता। अनाहनेसुखमासां स्वपमन्।

१८८ वानयावायुवत्यावावृद्धयावापियोषिता। नस्वातंत्र्येणाकर्त्तव्यंकिंचित्कार्य्यंगृहेष्वपिबाल्येपितुर्वशेतिष्ठेतया
188 णिग्राहस्ययौवनेपुत्राणांभर्तरिप्रेतेनभजेत्स्त्रीस्वतंत्रतां पित्राभर्त्रासुतैर्वापिनेच्छेद्विरहमात्मनः एषांहिविर
हेणस्त्रीगर्ह्येकुर्यात् उभेकुलेयाजवाक्यःस्मयतोयस्करादक्षाहृष्टाव्ययविवर्जिता। कुर्यात्श्वशुरयोःपा
दवंदनंभर्तृतत्परा स्त्रीधर्मोधिकारेविष्णुः भर्तुः समानचारित्वंश्वश्रूश्वशुरगुरुदेवतातिथिपूजनं। सुसं
गोपस्करतासुगुप्तता समंगलाचारव्रतपरताभर्त्तरिप्रोषितेप्रतिकर्म्मक्रियापरः गृहेष्वनभिगमनंद्वारदेशग
वाक्षेष्वनवस्थानंसर्वकर्मास्वतंत्रतातान्चाल्ययौवनवृद्धकेषुपितृभर्तृपुत्रपराधीनता नमतंरग्निनाश्रीप
दितान्वयः श्रमन्त्रंताःचाल्पयौवनवृद्धकेषुपितृभर्तृपुत्रपराधीनतारोगप्रतिकारणमोषधात्तभर्त्तरिग्येष्वश्री १८८

पांदित्यर्थः मनुः यानंदुतजेमसमसर्गः यत्याचविरहोटनं स्वप्नोन्यगेहवासो नारी षद्दूषणानि षट्सर्वाण्येतानि
दूषणानि पठितानि विवक्षितानि स्वप्नादिवास्वप्नः प्रशोषितेन दिवास्वप्न मक्रियादयः गं स्त्रियामिति बृहस्पतिवचनैः
कन्याकालात्तन्त्वक्रियमाहृत्गृहक्रियानाचरणं। अथ स्मृतिकाधर्मोउच्यते। तत्राह नारदः मृते भर्तरि या नारी स
मारोहेद्धुतासनं सारुन्धतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते तिस्रः कोट्योर्द्धकोटी च यानि रोमाणि मानवे तावदब्दा
नि सा सुमार्गे भर्तारं यानुगच्छति व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते विलात्॥ तद्वद्भर्तारमादाय ते
नैव सह मोदते क्रीडते येति नामार्द्धं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ब्रह्महा वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वापि मानवः न
वै पुनाति सा नारी इत्यागिरतमा पितं साधीनामेवनारीणाम् अपि प्रयतनादते नान्या धर्मी स्ति विशेषे

१८९ 189 स्तेरिकर्हि वित यावन्नागैो देहस्तेयस्योय ति वुन्नारु पितः हृहृपुहे मल्ला मेपादिहृहृपुहै यावसाद
पाराजयं वारदः अनिद्दिष्टस्तयोरा ज्ञापूतंकुर्वतिमानः नसतत प्राप्नुण पातकामंविनयं चैवसो
हृति परिहास कृतयन्वप ज्ञाप्य विदितन्त्वये नसंतप्राप्नुयातका ममपवान्नस तस्तपोः अ
पवेतिसमुच्चये। हृहस्पतिः गूढः प्रकाशः कर्तव्यो निर्वास्याः कूटसाक्षिराः गूढो धूत पराण सम्
यतः कर्तव्यः तथा स्मतिको याहकस्तस्पद घाजुचैन्द्रयापचा। याज्ञवल्क्यः प्राप्नेनयतिभागेतु प्रसि
द्धेघतमंडले जितंसनभिकेस्याने हापयेद्न्यानतु हृहस्पतिः कूटाक्षहेविनः प्राया राजमार्गह
राश्वयेसगरोगावे च कैश्चेक वदृक्षासो कितवास्तनाः विघ्नः धतेकदाक्षदे विना कर वद्धः उपधिदे १८९

विनांसन्दंशछेदः विवासमकानिकदाक्षदे विनामयराधनाय्यी। उयाधिग्छहात्यन्दशोगुष्ठतेजो

न्यौकात्यायनः राज्ञाप्रवर्तितान्धर्मान्यो नरो नानुपालयेत् गर्ह्यः स याप्यो दंडश्च नो

ययद्वानशासनं अथ प्रकीर्णकमुच्यते। तत्र तत्स्वरूपमाह कात्यायनः पूर्वोक्तादुक्तशेषं यत्तत

प्रकीर्णकमच्यते तन्न वादे निधिः मनुः ममायमितियो ब्रूयान्निधिं सत्येन हेतुना तस्याददीत ष

ड्भागं राजा द्वादशमेव वा निधिरत्र पूर्वनिखातचिरन्तनधनं। षड्भागद्वादशभागयो

र्मेमायातिवक्तुर्गुणावत्वाभ्यां विकल्पः स्वनिधानाद्राजा द्वादशादिदाने। ब्राह्मणाधनवर्जे स्वनि

७१

१८० 190 हिताद्दास्त्वाल्मराधनवर्जेद्वादशदद्दुरितिविस्तुतत्र्यात स्वनिधान्नेद्मसम पिराज्ञिनिवेघ-
यात्येस्वयमप्यर्पित्तयानष्ठन चकराज्ञि निवेदयत्त गन्हीयाज्जु तत् शद्भमग्रुद्धः स्यादत्तोम्प
याइतिनारदीयात् अमुद्रस्नेयशंक याभवे द्विनपर्वः अप्यपर निहितः॥ अत्ताय मानं वि
तंयोऽधिगछे द्राजातस्मै अष्टमाशयद्दायवाल्पराचेन्नधिगछेन्नयद्दसकगी द्दधिगछे द्दाआ
नहरेदित्याद्दवशिष्टः अप्राप्तायमानं वित्तं योविगछेद्राजामस्मैः अष्टमां पांद त्वात दि
तवद्दगन्दीयाषद्भकर्ममकैवाल्पराणं वाधिगछेद्राजान्नहरेदित्याहा यद्भ मद्भ॥ ल्पममऽ९ राम १८०

मेस्ववर्त्तमानो नराजाहरेत अप्रज्ञायमानाऽज्ञातानमानस्वामिकमस्वामिकद्रव्यषट्कर्मातिरिक्तब्राह्मणस
विषयेऽपमाह गौतमः निध्यधिगमने राजाधनं ब्राह्मणस्याभिरूपस्य अब्राह्मणोप्याख्याता षष्ठमंशं लभते इत्येके अभिरू
पस्य षट्कर्मनिरतस्य अब्राह्मणोभिरूपब्राह्मणादन्यः आख्याता कथयिता कपिता ब्राह्मणोपि निधिलब्धा क्षिप्रं राज्ञे
निवेदयेत् तेन दत्ते तु भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदने राजा निधिं तस्यार्द्धं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् यथा याज्ञवल्क्यः राज्ञा ल
ब्धा निधिं दद्यात् द्विजेभ्योर्द्धं द्विजः पुनः विद्वानशेषमादद्यात्स सर्वस्य प्रभुर्यतः इतरेण निधौ लब्धे षष्ठांश
माहरेत राजा निधिं स्थापिकं चिरनिहितं लब्धा ब्राह्मणोर्द्धभागं दद्यात् अविद्वांस्तु ब्राह्मणः सर्वमेव गृह्णीयात् नतोर्द्धभागं दद्यात्
हेतुमाह सर्वस्य धनजातस्य प्रभुः तथा च मनुः सर्वस्वं ब्राह्मणोस्येदं इति परनिहितमप्येतत् प्रधानार्हः पारणानि तं द्रुपराज

श्री

१९१ जन्मप्रहरेत्त्रिधिं राज्ञे गामोनिधिः सर्व्वं सर्वेषां ब्राह्मणादेहन्ति हीयकलिकाइ नेराणां विद्युयामन्वरपि। यत्नतस्तपरेप

त्रिधिं राजा पुराणानि हितं न क्षितौ तस्माद्द्विजे हत्वार्द्धमर्द्धं कोशे निवयते क्षत्रियादपि विशेषमाह मनुः क्षत्रियस्य च

तुर्यमंशं राज्ञे दद्यात् चतुर्थमंशं ब्राह्मणेभ्यो दत्वार्द्धमात्त वैश्यस्तु तुर्यमंशं राज्ञे दद्यात् ब्राह्मणीभिभज्य पंचाशद्भागं दद्या

त् ब्राह्मणेभ्यो शाद्र्यमेवाद्यानि वेदिदं वदितव्य नस्य पसर्वस्वमादद्यात् शूद्रे विशेषपतितस्वराव मूर्द्धाश्रावा शो छाद

शधा विभज्य पंचाशानंगोद्धा त ब्राह्मणेभ्यो शाद्र्यमेवाद्यात् ब्राह्मणेभ्य इत्यत्रापि यज्ञांशानित्यन्वयिमः नृपा

नानां पुराणानां धानुनामाकरस्य वरक्षणाद्दृह्मान्याजाभ्रमेरधियनिर्हिंसः पुराणानां चिरंतनानां पुराणाना

धानुनामाकरस्य च रक्षणाद्दृह्मान्याजाभ्रमेरधिपनिर्हिंसः पुराणानां चिरंतनानां नृविषमान स्वामहापातकं १९१

ष्यकरामाशिरवाहिमूलयः तश्रोतस्त्रजूद्ययमप्यकरसवनेतास्वथात्मकइ पारेमोन्मपाहिनइ वस्माईराजागरहीयात। अथपञ्चकीर्णतश्रयाश्व
ल्वाः प्ररोदिशाखिनांशाखाकं इसर्वविहाररोडपजीव्यग्माणांनुविशंतेद्विगुणोहमः वैतमघमशानसीमास्तुअनमस्थानतुरालयेजातइ
व्यारांतांहिगुणोगुणोहमोर रेयाविष्क्रनेगुल्मगुच्छमपयरानाप्रनानौषधिवीरुधांपूर्वस्मरताधर्मद्वंडः स्थानेषुचकक्रनेनोप्रवोहिनोणा
विनोपस्थशाखाश्रपिप्रवोहंतिहयः स्कंहोमानाभागाजशाखाडहयतेसर्वहारणपूलछिद्नंउपजीव्यइमायेषांच्छायाहिउपजी
व्यतेअ-पिप्पलाद्वंद्वइसर्थः चैतपायतनंविष्णुतैपलाशाहौगुल्माप्यनभिरीर्घानताः मालमाहयः गुच्छाप्रवल्लीहृपः स्कन्ध
वनः प्रकाडे च। कुरुंठाहयः क्षुपाह्रस्वशाखाशिफाः शोकोठाहयः लताहीर्घाः प्रतत्लाकाडेवोहवतिनाः सवलाः सा
रिवाप्रमृतयः तुषध्यः फलपाकांताः कदल्याहयः विरुहाप्रिश्राम्नापिपाविविधंप्रवोहंतिगुल्माद्याहयः पूर्वस्मताद्
द्वंद्वः विंशतिवर्षः द्वशायराात्मको द्वंद्वः स्थानेप्रकेषुणास्वालमपूलेषु द्वेअइतुपक्रमाः विल्मः फलेभागोप्योछेहीसुनम

१९२ संमुखोपभोगदृम खेहीम ध्य मंवल्लीगुल्मलताछेदीका पीपराशतं ट राछेदेकेंसर्वतस्वाम्यिंनातदुपम निरुक्ते कार्याषता कार्षा
192 पताः परान्कार्षापताः कार्षिकः स्यात्कार्षिकस्त्विहकेपताः इति विवादरत्नाकरषधनवचनात् अन्ने कीर्षापराः पताइत्यि
त्यत्रमाऽत्रचास्यकर्षस्येति रत्नाकरः वहुमति स्युरितिशेषः वसिष्ठः कृतपुण्योपमानवृक्षाननहिंस्यानकर्षिपरागंपेवो यहन्मा
नगाहस्येप्यंकेचकर्षपराणान्यपिहेतुखलाघंर्ष्यं वाशब्दः सम्भवासंभवेनिमित्तकारिकल्पपरः ज्ञाहसंयोगेवेति
गहस्पकर्मडहवापि नाग होपकरणं यज्ञोपकरणं चसिद्यतितस्मिन्विसर्पः विस्तुः अदेशपराया - - शंहस्रासमाह
ग्रात्त प रादेश प सपात्त्वविशतितमहं वदेभाक्रीत्वा नविक्री यावनहृद्धिः प्राप्तास्यादष्टासंभोगात परदेशक्रीत्वास्व
देशेविक्रीतेयावतीवतीहद्धिः प्राप्तातस्यादिंशतिनसंभोगे एजाग्रहीयादितिवाक्ययोरर्थः गोहेशोत्तिभागः ७ १९२

ल्कः पणेषु ण्यो यथानां समधुत्तरोधनानान्तु एः स्तृतादीनां सप्यानामपि यरद्देशणनक्रीत्वानीपस्वदेशाविक्रीमाणनं र्हे

हूं: मघांशोराजाप्यास्यइस्मर्थः प्युल्कापिमालकंस्नेकुम्मुहाहरंति न भिन्नकार्षापणमास्ति म्रुस्कं न शिल्पमूतौ न शि

शो नहतेन भक्ष्यलब्धेन कृतावशेषे राष्ट्रेत्रियेप्रव्रजितेन यज्ञे च अस्यार्थः भिन्नेन पनःकार्षापणाः पशोमूल्यं पस

तद्भिन्नकार्षापणं परापन्ने न कार्षापणाहर्वोक पस्यमूल्यं तन्नवकृतनिष्कलेनमासः न शिल्पमूतौ न शिल्पिना शिल्पि

त्वात्तप्राप्तिन शिष्यो विकस्यागवादिवत साहिष्णुते यो येन प्राप्ते कृतावशेषे चोरहृतं च वशिष्टे वा निजः शेषपरापि श्रो

त्रियेप्रव्रजिते श्रोत्रियतोविकेतरि यज्ञे यज्ञार्थः मानीयमाने द्रव्ये पुराजयात्स्यं नास्तीति विष्णुः पिताप्युत्र्नातिरो

धेनु साक्षिराणां ह्रशयणो देउः पत्तयोः प्रान्तरः तस्यो न मसाह संसारत्रिरंसन पोमधमगोभत्वाविर्ध्धो धिनुपैहेयेन पोत्तव

६९

१९३ 193 वल्क्यः पिता पुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः अंतरे च तयोर्यः स्यात्तस्याप्यष्टशतो दमः अष्टशतः अष्टशतानि
यस्मिन्स अष्टशतो दमः अत्र विरुद्धकयाज्ञवल्क्यस्य यो विरोधोपि तु रुत्कृष्टगुणाभ्यां परिहरतीयः एवमेव रत्नाकरस्मि
न्नाप्यद्याकारस्य याज्ञवल्क्यवचनेव तुर्यचरणे तस्याप्यष्टगुणो दम इति पठित्वा पितापुत्रयोः कलहे यः स्यात्स्य मणीकरोतीति नु
पुनः कलहं धारयति तस्य पणत्रयं दंडः पुत्रापराधेन पिताप्यवानष्टनिर्दंडः भाकं दंडः इत्यनुवृत्तौ विष्णुः अमत्स्येण ब्रा
ह्मणं दूषयित्वा षोडश सुवर्णान् जातमपहारिणां शंते स्तेयपा ब्राह्मणं दूषयित्वा वध्यः क्षत्रियं दूषयित्वा तदर्द्धं वैश्यं दूषयि
तुस्तदर्द्धं शूद्रं दूषयितुः प्रथमसाहसं अभयेनिप्याद्विजामपहारित एपभिन्त्तैलक्षणादिस्तएपसिद्धैवेत् तदर्द्धं तदर्थमिम १९३
न यो वा अवहितस्तत्रापहार्यः

शूद्रस्यैव स्पृष्ट्वा कपिलां दुग्ध्वादिद्रद्यनुत्तस्य ब्राह्मणादिविषये। पादकलाः द्विजप्रदुग्धाभेक्ष्येण दं उ उत्तमसाह
सः स्त्रित्रियमध्यमो वैश्य मध्यम शूद्रमाङ्क शूद्रस्यैव स्पृष्ट्वा कपिलां दुग्ध्वादि श्वाद्विकं प्रणा नांसयादसैतं द्
दमत्तुल्यं ब्राह्मणादिषु मनुः क्षमस्पामयवादयवैश्यादिगतो हये द्विजानजघन्यमध्यमो स्वेष्टान्तं
नो ह्रुर्य्यायाक्रमसमयणा शूद्रस्यैव दद्यात्रः प्रचाणदेदमत्स्य धर्मस्पृष्टविप्रयं क्षत्रियान्यपाक्षत्रवत्कावलाक्ष्यपं विशु:
जातिं भूषाकरस्यामस्य पित्नविवासः स्वयंसत्पुत्रादिगोक्षाब्राह्मणादेशाद्धिहिः कार्य्यंदृत्स्यः शूद्रमुपक्र
मनारहद्य धर्मोपदेशांदर्पेण द्विजानामसंकुर्वतः ततमासेचयते तवक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिव क्षत्रियरस्यगोते
मः स्वथास्यवेदस्य यहालवतः स्वप्तुजत भांश्योत्रपूरणा उद्राहुहरणो जिह्वाच्छेदः धारणे शरीरछेदं क्षत्रस्पृश

१९४ सधारणोस्याकृष्यनिकषासोश्नौविवादरत्नाकरविवादचिन्तामण्योर्याज्ञवल्क्यः विप्रात्वैनत् शूद्रजीवतो
195 ऽपशोनोदमः विप्रत्वेनविप्रलिंगधारणोजावतीविक्रकुर्वतःमनुः पोलोभादधयोजातसाजीवन्दुत्कर्ष
स्वान्वभिः नराजानिर्धनंकृत्वाक्षिप्रमेवप्रवासयेत पलायत्राद्रिः शूद्रादिवर्णपाजीवनितसमवस्त
तरणाविवासनेदमद्दसर्पः मनुः ब्राह्मणानवाधमानंतुकामादवरवर्णजंहन्याच्चित्रैर्वधोपायैरुद्वेगत
नकोनृपः वाधमानमतिपीडतंश्ववर्णजंशूद्रंविचित्रैर्विविधचित्रैः शूलाधिरोपणादिभिरित्ययावत् चं
डेश्वरस्तु नै कामात्साधम प्रज्यावसितंशूद्रंक्रिमैजपहोमपारेनणावधेनशासनीयंदास्यो वा हिंगु ९० १९५
णोदमप्रव्रज्यावसनासः नचयत्रमतिस्फतिभेत्इदमप्रव्रज्यायान्त्यविधानातनस्याप्रव्रज्यावसितत्वप्रय

नमलपितं स्यादित्ति गावश्च्युद्दस्य प्रब्रुपो ऽसेवा गमो जालेन समतद्दृष्ट नपोच्चपि समभवान च टेश्वर रणो विवाहरत्नाकर पघपीत्यादिना पूर्वय
पित्वा तथा श्रीत्यादिना रवमेव यमाधितं द्विगुणो व थाहं स्यपाक्षि कोपो ह उउक्तस्तारये स्वपा व मेवः मन्तु अत्मानतो मयह ऽउमसजत
पूर्वमीश्वरः सराजा पुरुषो रहुः समेता सापितवस वत्सरां माश्चमारा चावधर्मस्य मतिमः स्मृतेः ह्रं३ शांति प्रजाः सर्वा सवत्स्वहिर
सतिः हं२ ससेवुजागर्ति हरऐ हृयमं विर्दं वैधाः पञ्चस्या मोलो हिताश्चोदे उ श्वर तिपापहा प्रजा स्ताविवर्द्धते नोनावेन साधु पश्यति
व्रत्मते जोम पंहिर रासागर्मेसेजः मकृतिकं ह्पं लक्तिवाहृ वापराजा रसलानपुरुषः परम पुरुष तुल प्रजा मात्हि स्थिता ना
स्वात सरवस्वधर्म प्रवर्त पिताः जो गति सेरा हि मिवा रसाह पजागतन कार्यकारिलात पञ्चस्या मोलो हिता सोहउ ऽभिशनहे वना
चरपितत्र प्रजा विवर्द्धते नितासा शानकर्ता साधुपश्यति समकवृतविचारपतिः ह्रं३ प्रलापते समर्थमात्तनतुः श्चविनासतसर्थे नपथ्या
पणस्त्वानुरिरागां ह्रं३ः प्ररामिते शका सममहायेन धीमतां तस्याहः संप्ररणेतारं राजानं सत्यवादिनं समे स्पेकारिणं प्राज्ञधर्म्मको।

८२

१९५ 195 मार्थकोविदं ॥ सो ऽसहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना। नाशक्यान्यायतो नेतुं सक्तेषु विषयेषु ॥ मनुः दंडो हि सुमहत्ते-
जो दुर्धरश्चाकृतात्मभिः धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवं। ततो दुर्गं च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरं अन्तरीक्षगतां-
श्चैव मुआयान देवांश्च यो तस मते जा अक्षगतयाततः सर्वो वधान्त पधुननामतरं मनुः यदि न प्रणयेद्राजा दं ड-
ण्ड्येष्वतन्द्रितः अंन्योत्काकः पुरोडाशं श्वा च लेह्याद्धविस्तथा अङ्गिराः राजा गुरुः प्रमश्चैव शास्ता धर्मेषु युज्यते कर्ता
वमुच्यते पापानां न स पापेन युज्यते मनुः निग्रहेण च पापानां संग्रहेण च। द्विजातय इवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः
पापस्य साधुता यस्य धर्मात्मन्वेतनः पाज्ञेवकाः यो दंडयेद्राजा समक साधुश्चयान ये न दृष्टं स्रोतकस्तु मितेन हे सहस्र राम:
शतदक्षिणो दुति से चिंतयन्नपि नीतिरोगतः तुल्यफलं ह कव्यवहारान्नृपस्वयं यश्येत ससैः परिवृतो नोत्त्वहं तयाच्य धर्मे दंडं नलोभक १९५

रेकीर्त्तिकनोशनेसम्यकचेदेउनेणहः स्वर्गकीर्तिजयावहं ॥ छ ॥ अथ दत्तकः राजनिर्निवेषव्याहृतिभिर्दत्वा अथचारात्त त
या एकदत्तकापुत्रान्तरकरणं तत्र द्वादशविधपुत्रादित्यसत्त्वात्तत्पाचरत्नाकरधृते अस्तुतेन सुतः कार्य्यो
याहृकमयत्वतः पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्तनायच अस्तुतेनौरसादिपुत्रसामानाम्यरहितेननत्वौरसमात्ररहि
तेन तथासति सेत्रजाद्यन्यतमत्वेतत एवक्रियासिद्धिहेतोरलग्नेकातायतेः अत एवस्मात् पुत्रादिसत्वेनैतदिष्टपुत्रक
रणनिषेधः कुल्लकमहोसेहायोदयकरोद्धृतः साधुसंगच्छते इति प्राहुः स्यात् पुत्रसत्वदत्तकपुत्रकरणवत्तद्
त्तकादिपुत्रसत्वेपि दत्तकोत्तरमित्यपि । आचारात्तकाचेनंहेमंतिकच्चधामदत्वाक्ततच उआदिसंस्कारकंपंचवर्षादनर्हं
वयस्कं वा लक्कं पितृदत्तं तद्दूज्ञायामातदेत्तवासत्तिचतयोः पुत्रानतरेगृह्लीयात्तथाचदशायादिसस्काएनिजगोत्रणवैहृ

१९६ ताः दत्ताद्यास्तेन पालनेस्मरणाद्यादृशस उच्यते ऊर्द्ध्वं पंचमाद्वर्षान्नैदं ग्राः स्तुतान्यप गृहीत्वा पंचवर्षोपित्रेष्टिप्रथमं च
196 रेतस्तथा शुक्र शोणित सम्भवः पुत्रो माता पितृ निमित्तकः तस्य दानविक्रयत्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः नवै
कं पुत्रं दद्यात प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषां न स्त्री पुत्रं दद्यात प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्र अनुज्ञानाद्भर्तुः
पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन बन्धूनाहूय राजनि निवेद्य निवेशनस्य आहुतिभिर्हुत्वा प्रतिगृह्णीयादित्यर्थः अत्र स्त्रि
या अपि स्वतनुमत्या दानग्रहणयोः श्रुतेः व्रत प्रतिष्ठादिवत ब्राह्मणद्वारा एव होमो न विरुद्धः एवं भूतस्यापी
ति प्राहुः विवादचिन्तामणिकृतस्तु भर्तुरज्ञानो ये स्त्रियाः न ग्रहणाधिकारः तद्ग्रहणाहुतिहोममवापादिति राम
वहयार्थः नन्वत्रानुज्ञानाद्भर्तुरितित्यविशेषश्रवणावत दानवाद्ग्रहणे पुरस्य धिकोरस्ति द्वोतेदं गविघाप्रवृत्तिर १९६

पितस्यारपितस्याः कस्यतेति चेत्समसहत्वेनतस्या। अधिकारइत्येवतनष्टवथेके हृतइति नारदः पुत्रापुत्रायएधेव
विता अवालश्रुनिनइङमाकलसमकठतुततस्वामीतेनैव प्रहितोनोचेत् याज्ञयल्क्यः शक्तोयोमोक्षयनस्वामीदेष्ट्रि
एाश्वेगीरणांत्तथा प्रथमेसाहसंदंघातद्विक्रयेद्विगुणोंतथा। स्वाहिस्वामीशक्तःसनश्वादिग्रस्तं यदिनरक्षेतद्दाप्रथमंसा
हसे। स्वापष्वानमपसायवायुक्तोपिनचेतइक्षेतदस्याध्यमसांहसंदंअग्रस्तपर्थः द्रुहस्पतिः श्रांतानस्रुद्धार्तानत्पषि
तानाकालवाहर्यतुसः सगोघोतिनिकृतिकार्ष्येदाप्योवांमध्यमंदमं आदितुप्रापश्चित यो विकल्पदशयणान् दंडोपि
यापक्षयश्युक्तभवतीति। त्माकएदयः याज्ञवः ल्काः सम्भूयकुर्वतांमर्ध्यसवाधेकारुशिल्पिनां आर्ष्यस्यहानिंवृद्धिंचस
हस्रोदडुच्येतकारवोत्रप्रतिमाघठकाः शिल्पिनष्चित्रकाएदयः तेषांसवाधमित्तिडाकरमर्घ्यंयेवनिजः स्यूपप्रकुर्वंति

१८७ येवोजस्यापितस्पद्धामेवृद्धिश्च समतूसमतूपकुर्वंतितेषांसह हल यएणात्मदंडइत्यर्थः तथासंभूयवणिजांपएयमघ्यनाह
137 द्वतमेविक्रीणतांवाविहितोदंडउत्तमसाहसः येवणिजोमिलित्वास्यानातएपएपमचितार्घ्येणहारपित्वाधोघयेत्तियेनर्घ्ये
एणवडमूल्यपेनात्यामूल्यंविक्रीणंतितेषामप्युत्तमासाहसौदंडइत्यर्थः मनुः राजप्रख्यातभाजादिति प्रतिसिद्धिनियानि
चतानिर्निहितोत्नोभातसवहारहरेन्नृपः यानिचितुरगाहीनि अतिशयराजभोग्यानिनियानिवाराणानि वारितकं
चेविक्रयाहीतिनानिराजाज्ञानवेसरेण विक्रीणतस्पतद्धिक्रयमाप्तसकलमेवधनंराज्ञाग्रह्यमित्यर्थः मनुः
राजप्रख्यतेभाज्ञादिनि प्रतिसिद्धिनियानिचतानिनिर्हतोलोमात सवहाहरेन्नृपः यानिवितुरगादीनि अतिश
यराजभोग्यानियानिवाराणानिवारितक्रयविक्रयाहीनितानिराजाज्ञामवेसरेण विक्रीणानस्पतद्धिक्रयप्राप्तसकल रामः १८७

मेवधने एतज्ञागृहीपारि त्यर्थः याज्ञवल्क्यः अर्घ्याकाशादिक्रमकृतम्यात्मार्पापहारकः सज्जाशतपरिणीकोदंडराषा
मितिविश्रयः स्वदिष्यस्याप्रहाताचसमुद्रमुद्गृहभेदकः सामंतकुलिकादीनामपकारस्यकारकः यश्छेदविधि
वागामीविक्रीष्टनपिभिधायकः अकारणेचविकुष्टेचंडालश्वानमानस्पर्शनभूद्रप्रव्रजितानोचदैवेयोगेचभोजकः
अयुक्तशपथंकुर्वन। आयोग्येयोग्यकर्मकृतवृष्णसद्रयश्च शूनाज्ञत्यागीश्च शतदंडभाक अर्घ्यः अर्घ्यो
हः पूजार्हतिपावत ओचाप्यादिः तस्याक्रोशमतिक्रम्य आज्ञालघने रूपं वापः कशेरैतिप्रहारसाडनसंनिर्दृष्टमे
षितं समुद्रमुद्रासहितंगृहं सामंताः स्वागृहस्यत्रादिस्यापिनः कुलिकाः एककुलजाताऽ आदिशब्दादन्योपिस्वग्रा
मोप्यभूताःस्वतोशाम्यता ग्रामस्यांतेरतिरत्नाकरः स्वच्छंदेपि अनियुक्तः स्वनविधवामीअपंतु अनियोगेहेतुकोदंडः

१९८ व्यभिचारहेतकत्वमएवविक्रष्टेचौराघाकांतैरण्यानैकृतेन तिधायकः शक्तिसत्वे प्रतिवचनाहतोऽप्रयुक्तशयथं
198 नातरमभिगच्छयीत्यादिरूपं अयोग्यः असमर्थूज्ञादिः योग्यकर्मयागादितेन योयतः कर्मकर्तुं न शक्नोति सचे
ततत्राकर्मकर्तुं प्रवर्तते तद्दासः अहस्तसमुद्धत्वं फलार्जनऔषधादिनातदुपद्यातिसमुद्रत्वं हस्त्यावयवे स्यपा
तिचंडे ष्वरः साधारणेति असाधारणसमाधारणीकृत्य गृहीतापितापुत्रयोः सुहृदयोवाभ्रात्रोर्दम्पत्योर्वाचार्य
शिष्ययोर्मध्ये त्यागवाग्रकदुष्कर्माभावे अमेष्यमार्गी एतेषां शतपणं त्वसौ कंहर अमनु नमातापितान स्त्रीनपुत्रस्त्या
गमर्हतीति त्यजन पिता नेता नाशाहं अशस्यान्निषद् स्त्रीमप्यर्थात् त्यागो विहितमरमेणाबोधणाधकरणीएतावानेवप्र पम:
कृत्या शंखः यत्राहीनयस्त्यजेत् कामात् सद्दिशतं दंडं प्राप्नुयात् अत्रयाज्ञवल्क्योर्दंडोहितु योरन्योन्यत्यागेमसूक्त १९८

क्तः अविदुषा एव कामादेकतरस्य विदुष स्त्यागे शंखोक्त फो क्तः कामात् अविदुषो कतरस्य त्यागेति सम्प्रदायः एव विदुषो
रन्योन्यागमेनूक्तस प्यवयैरपि शाऊ त्यं विष्णुः येषां देवपि र्पथा स्तेषामप्यथदापीकार्षापणानां विंशतिं दंड्यः आ
सन्नाहे स्यासंनमरघपूजार्हमपूतयश्च प्रातिवेश्यब्राह्मणानिमंत्रानातिक्रामी च निमंत्र पित्राभोजनादीपी वामि
मंत्रीहस्तपेत्युक्ता अभ्रज्ञातः स्वर्गमसेर्के निकेन्नमित अहिगुणं मत्वं अस्यार्थः ये बापथादेयाभवन्तितेषा
मप्यर्थे दापीपथदापीनभवातीत्यर्थः महाभारते अर्हस्य था: वधिरस्य पेपा: स्त्रिपः पंथाभारवाहकस्य पंथा ए
त:ए था: एत स्सर्वब्राह्मणेनासनेत्यातुब्राह्मणास्यैव यम्या: प्रातिवेश्यब्राह्मणानिमंत्रणातिक्रामी च आसत्यपिते
षेप्राहेनिमंत्रणाव सरेनिरंतरभेदवामि ब्राह्मणानिमंत्रणाकारी निमिकेतनेपितुः निमंत्रपिंतु:मातस्युरएणां आ

१९९ १९९ त्मत्रितोद्दिजीपत्त्य वर्तमानः पतिगृहे निष्कारणं न गच्छेत्तु सहाय्यो प्रयाणं दश तविकोनषादिसंतरणाम्भुस्का
ग्रहणं निषक्तः याज्ञवल्क्यः जारचौरेत्याभिखेदन शाप्यः पंचशतदमं उपमीपधमसुक्ष्मसदे वाष्टगुणी
कृतकुलाकीर्तिभयात स्वरूपतो जारं चौरत्वेन निर्दिश्य जारापलतं कुर्वनयालानीय च शनं दंडः उत्तरको चाद्दष्ट
गुणमिति विवाहरत्नाकरात पण्यं गलन्नविक्रतुंगुल्यानपितुलपा। राजयानसेना वोढुर्दंडमध्यम माह संस्तग
लयम्रतेवलादिताजयात्वेना पाका श्यविक्रेतुःताजपितुरित्यस्यता उनहेतो दनुपस्थिते इतिविशेषः राजे पालाघा
रोहणं राजाज्ञाविलेखपः मनुः अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्यो द्विशतो दमः मूलकर्मणि चानाप्ते कृत्यासु विविधासु च एम
अदूषिनानमदूषणो छेहनेत्त पामलीनाम परीधेतुरंडः प्रथमसाहसः पोलोभाद्धर्मो जात्याजीद्दुसकष्टकमेभि १९९

ःतं एजानिर्द्दंचेत्कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् अभिचारेत्यादि अनपराधिनं प्रति सेनादिकर्त्तुः मूलकर्मणाभियजादिप्रयो
गे अत्वादे भवहिंतैषिभिः क्रियमाणे कृत्वा हस्वायोग्यास्तृत्वान्नादिकृत्याह। कर्माकुर्वतो द्विशतोऽदिमः यत्सद्व्यम
मंत्रस्यमेलकेन मंद्रीकरोतिभेदनाम हैमम्यादिभिन्नर्तिवाभेदाहेमपि मुक्तादिमत्स्यग्रदेशे विध्यति वातस्यसार्द्धश
हृयो द्गमः नारदः आविक्रेयानि विक्रीणन् ब्राह्मणः प्रच्युतः पथः मार्गेपुनरवस्थाप्यो राजादेउमूपमा प्रच्युतः
पथः मात्राच्चलितः दंडेनउत्तमसाहसरूपेणतथा च विष्णुः अभक्ष्यवाविक्रयस्य विक्रेयादेव प्रतिमाभेदक
श्च उत्तमसाहसं दंड्यः विवादचिंतामणौ याज्ञवल्क्यः। कोवाणापयुह्नंतं प्रमतिकुते घवस्थितान् घातयेद्दिविधेर्द
वरणाज्व्योपजायकनयेकार्येम्यो र्पवद्विगृन्हीपः यापचेतसतः तेषां षवरवयाद्ऽपराजाकुर्वीतप्रवासनंवियुक्ता

भै॰ २०० अकार्येष्टहस्तः कार्याणि कार्पिणां धनोपनायपमानानानन सानान कार्यपे न्नः यः कोपेणज्ञामपथ संचयः
२०० अंगनास्त्रजापकानश्रणक्रणेस्वसत्वपनादिकृतवतः कार्यीभ्यः व्यवहारिभ्यः एवंयेनकेनविंतष्ठघ्नाकार्यिणा
मर्थिप्रत्यर्थिनाशंरवः पाणीकृ पतडागादि पानमार्गविदूष्यदूषणे अहासंप्रदानकरणेच अस्यार्थः मार्गसम
हस्तोशलाकादिनारसदूष्यस्यविषादिना आदास्या अहासायदानेनवदूषणे दुष्टकरणेतत्तुः प्रमापणमंगाहे
देवा अत्राम्पासानम्पांदडविकल्पः संगनीयः विवादरत्नाकरे कात्यायनः राजीक्रीमामातास्थेपेशकाराजा हस्त
पजीविनः अप्रियस्यचकारेवंधंतेषांप्रकल्पयेत । प्रतिहूयलकर्तारःप्रक्षेयप्रकएअपेराजार्थः मोषका रामः
श्चेव विविधवधं राजक्रीडामुराजमारणाक्रीडात्ययेराजार्थमोषकाश्चैववध्याप्रय विविधवधं राजक्रीडास्तए २००

जसारणक्रीडासु ये शक्ता राजानुमतिं विनेति शेषः सार्वराज्ञोय जायालनत्रादिरूपोहमिति नदनुमतिं विनाय
च्छालंवनो ये च राज्ञोरा वालिप्रपवादनशीलाः प्रति रूपसकर्त्तारः राजानुमति विना राजशेश सकरट काः प्रेक्ष
काः लकर्तव्यएनकार्यविरोधेन नत्यादि प्रेक्षकाः प्रकारापेदं ग्राम्यं राजकं रं स्वभावतो निरनिश्चय शान्ति श्रपीठ
त्पगन्हतिते सर्वैर्नानारूपैर्वधप्रकारैर्वध्याः बध्याइत्सनुवृत्तौ विष्णुः ये चाकुलीना राज्यमभिकामयेयुः अकु
लीनाः राज्ञोऽपकुलंदप्रसूताः पाण्डवः ल्काः न्यूनो वाप्यधिकं वापि लिखतो राजशासनं पारदारिकचौ
[illegible]न्वाप्रशान्तोहोदं इउतम्कः राजशासनमिपमिपरया त्ह्यामित्यादिस्मृ पालेखकस्य सहस्रंपरणादंड्यः शंखलि
खितौ कूटशासनप्रतिषेधकरतुलामानवाहहारे च शोरीरेगच्छे दोवा शासनंनपात्तांकूनकृत्वामपि कृतो कृत्वा

२०१ 201 प्रकाशयति राजामत्तिकामत्तिकट्यातुल्लया कूटेन वामामानेन प्रस्थादिना व्यवहरति सापराधमगच्छेद्दोषो वा अपराधोत
त्कोपापकर्षोर्भामयविकल्पः अदनपेनोगपराधः क्रियते तत्र मनुः कूटशासनकर्तृंश्च प्रकृतीनां च दूषकान् स्त्री
बालब्राह्मणघ्नांश्च हन्याद्द्विट्सेविनस्तथा शासनं राजादेशः प्रकृतीनाममात्यानां दूषकान् विनोदीषो दोषो
द्भावकान् द्विट्सेविनो राजविरोधिसेवकान् हलायुधस्तु नारदः अप्रयुक्तमाह सद्यस्त्वा प्रत्यासत्ति करोति यः वृर्षोस्व
यं वा वदसि तत्सार्द्धं विनयः स्मरन्तः गृहमानस्तद्दोषः शीत्स्यपदि वातः सजीवति सभ्यः श्वासेन तुष्यति तीव्रो दंडो ल्लं
यात्यते प्रत्यासत्ति विनायः कार्त्स्न्यं साध्यै त्रिध्यब्रूपावातत्वा सदृक्षि स्वकृततमपराधो स्वयमेव प्रकाशयति गर्हमानः एमः
तिस्वयेकृतमपकर्म विमेनेत्रादिनास्पष्टः सन अपन्हवः मेसोत्स्यपकमसौ र जीविकां करोति तदा लघुस्यं कर्मीणा २०१

र्णव्रतरीदंड सा स्वकार्यमित्यर्थः याज्ञवल्क्यः विषग्नि शास्त्रियाज्ञवसडरूपध्नीमगर्भिराणसेतुभेदकराञ्चा
ग्पशिलावहवामवेशयेत विषदाग्निदाग्रुरुषघ्नासेतुभेत्तावास्त्रीत्रगर्भावेतंततहाशिलावहाप्सुप्रवेशये
दित्यर्थः तयासएव विप्रदुष्टापतिगुरुनिजापत्यप्रमापणीकर्णकरणाग्रोष्ठीकृत्वा गोभिः प्रमापयेत् विशे
षतः मकर्षेणवदोववतीतथापत्तुः प्रचारदिः असत्त्वस्वानरणे कत्राकर्त्रेकिर्णनासिकोच्छेदनंपूर्वेकेगो
दूराणमारयोतेएवसेवमिताक्षराविवादचिंतामणिप्रभृततयः विनाशमुयक्रम्यमनुः वर्मवार्मिकभाडेय
काष्टलोष्टमयोपिचमूल्यातपंचगुणोदंडः पुष्पमूलफलेषुव वीर्म्मिकडेपनदाद्विप्रधमचर्मयदंसहा
र्थकाष्टमयेतत्तलादिपरिमालमात्रेलोष्टमपंचछाष्ठिएतेषुसहस्रा विनाशितेषुमूल्यपंचगुणोदंडःपुष्पीदोचवि

२०२ शेषेतुएवविवादरत्नाकरः॥ यः साहसंकारयतिसद्दाप्योद्विगुणंदमः॥ यश्चैवंनुक्तसहंदाताकारयेतसचतगुणंयश्चै
२०२ वमितिएतदभियोगेयन्दगिति नद्दहंदातात्वंमावतकुर्विंस्त्वेत्वायः कारयतिसपचतुर्गुणंदमः॥ यश्चैहमु
तराहदाताकारयेतसचतुर्गुणायश्चैरमितिएतदभियोगेकात्यायनः॥ आरंभकृत्सहायश्चतथामार्गोपदे
देशकः॥ आश्रयः शस्त्रदाताचभक्तदाताविकर्मिणांयुद्धोपदेशकश्चैवतद्विनाशप्रवर्तकः॥ उपेक्षाकार्ययुक्त
श्चदोषवक्तानुमोदकः॥ अनिषेद्धाक्षमोयः स्यात्सर्वेतेकार्यकारिणः॥ यथाशक्त्यानुरूपंतुदण्डंतेषांप्रकल्प एम्ः
पीतं॥ अस्यार्थः॥ अपरमक्रियाचिकीर्षन्तात्स्वायलद्धमंतत्सहायंवाकरोतिअपकर्मिणआश्रयभूतोवा २०२
तस्तुकलशस्त्रदातावाभोजनंदातावाकृतापकर्मिणांस्त्रीणायतसैयुद्धोपदेशदेशंवाकरोतिअपकारिणा

विषाद्वर्यणेनतं घररनाशाय प्रवर्त्तयति वा स्त्र हस्तिकादिना जनेयाध्वनो स्वयमधेमो यिपः परः द्रुरणमति करोति वा अ
प्रक्तोरणात्वा अनियुक्तः सन् नियुक्तवत् पीडयति वा दोषवता पीडनीयस्य दोषवता षा अनुमोदितकः पीडकस्यानुमंता
साक्षमः सन यीडकस्य स्याप्रतिवेद्धा वा राततते दपणधकर्तारश्च शक्त्यनरूपं दंड्याः विवादरत्नाकरे कात्यायनः प्राणा
त्ययेतु यत्र स्याद कार्य्यकरणं स्मृतं दराडसाध्वतु नैव स्याद्देवधर्मः स्मृतो भृगुः प्राणात्ययेप्राक्षड्इति शेषः अकार्य्य
करणं पापकर्मभ्रगुणहेति शेषः क्वाचदन्मगोरिति पातः स च स्फुरद्रावतया स एव तथा सद्वृत्तानां तत् सर्वेषामप
रावोयथा भवत अवशेनैव दैवात्तु तन्न दंडं न कल्पयेत् अवशमेवदे वदेवातु तन्न दंडं न कल्पयेत् अवशेन भयादि वश
तया दैवात् प्रमादः कात्यायनः आरंभेप्रथमं दद्यात् प्रवृत्ते मध्यमः स्मृतः पश्चयो विहिते दंडः पर्णायस्य सर्व विभवेत्

२०३ अयमर्थः आरंभे तत्फलावच्छिन्नकालम्बातमूनेकर्म्मफलं कृत्वा प्रथमः कथितः संपूर्णदंडचतुर्थभागः प्रवृत्ते तत्प्रवि
203 धानेककुर्म्मफलकृत्वा मध्यमस्ताहशार्हदंडार्द्धरूपः पर्याप्तस्य पर्याप्तस्य पाप्तिहृत्याद्कसकलकर्म्मजनकृत्वासि
स्तद्धतः पुरुषस्य संपूर्णो दंडः एकपापफलावच्छिन्नानेकमीति प्रायश्चित्तषडेश्वरः कात्यायनः दंडनीयः सशैथिल्य
त्प्रयमनेति गोतमः शैथिल्यात्तद्दंडे हेतुकर्म्माणि न भ्रमयमितिषडेश्वरः कात्यायनः या शैथिल्यांतदर्णिया
दितियावत्। कात्यायनः सप्रहृताः प्रहृताश्चयाये पुपुरुषाधमाः यथोद्विगुणं दंडमेकैकस्य प्रकल्पयेत् सम्भू
हस्वामिलिताः पाथोक्ताद्देकादिनः पुरुषस्यापाये प्रकृतस्यापोदंड उक्तः स्यात। विवादरत्नाकरे नारदः शारी रामः
रश्चार्थदंडश्चदंडस्तु द्विविधः स्मृतः शारीरो द्विविधः प्रोक्तो ह्यर्थदंडोप्यनेकधा शारीरस्ताडनाद्यो हि जीवितांतक २०३

रस्तया। काकिण्यादिस्तु यो दंडः सतु माषपरः स्मृतः काकिण्यादिः काकिण्यवरः माषपरः माषांतः तेन पर्यायपराधे
काकिण्यादिस्तु यो दंडः सतु माषपरः स्मृतः काकिण्यादिः काकिण्यवरः माषपरः माषांतः तेन पर्यायपराधे
काकिण्या एकोदंडक्रमस्तत्रानुबंधगौरवात् सातिशये मोषपर्यंत एव दंडः कार्यः तथा स एव माषापारराद्धे यमो
क्ताः कार्षापणाः परस्तस्मः पूर्वसाहसः परस्तु हस्तद्वयं साह्रं तस्मात् प्राकल्पे दंडविशेषास्तेनुबंधगौरवात्
।पापातिशये च तु गुणाद्याः पूर्वसाहसाद्दौ च तु र्गुणं नास्तीति विवादरत्नाकरे कारः मनुः कार्षापणो भवे
द्दंड्यो यत्रान्यः प्राकृतो जनः तत्र राजा भवेद्दंड्यः सहस्रमिति धारणा कार्षापणाः षोडशपणाः एज्ञामवांतरन्यप
तीनां। कात्यायनः अस्पृश्यधूर्तदासानां नराणां पापकारिणां प्रातिलोम्यप्रसूतानां ताडनं नार्थतो दमः धूर्तो मायया

२०४ 204 विनः प्रातिलोम्यप्रसूताः सूतमागधादयः तथा स एव यस्तेत्रान्ये केचिद्दासत्वेच संस्थिताः अनाथास्ते
तु निर्दिष्टास्तेषां दंडस्ताताडन परतंत्रा भार्यापुत्रादयः संस्थिताः प्राप्ताः अनाथास्त्वनीश्वराः निर्दिष्टा निर्धना
इति रत्नाकरः तत्रापि विशेषयति स एव ताडनं वध्यनं चैव च विडंबनं रावदंडस्तथा सत्यनार्यदंडो विधीयते
तानंकाश्वचाभिघातः वंधनमध्याख्यागम्यविडंबनं मुंडनखरारोहादि घोहि शोखलिखितौ शिल्पिनः कारवः सूद्रा
स्तेषां वधाभिचारेघपिशिल्पोपकरणानि रक्षेत तुलामान समुखानि वर्णिकयानां क्षेत्रवीजभुक्ता गोशकटकर्षाणि
इंद्याणि कर्षकाणां वाघभाइस्त्वे कारवाः संसि राज्ञोपजीविनां गृहश्यनाल कारवाः संसि वैश्यानां शस्त्राणि चा एमः
युधोपजीविनां सर्वेषां कारणाद्द्रव्याणि नाहार्याणि राज्ञा धार्मिकेन अग्राहि पुरुषाः यापवजला ग्राहि वृत्ति मूल्यो २०४

निवासः जैनिवसेदिभक्कीतं राष्ट्रमिष्यते अस्यार्थः शिल्पिनश्चित्रादिकर्त्तारः कारवस्तद्गणः व्यभिचोरेऽपि सर्व
स्वायहारयोग्येऽप्यपवाधे यतुलाउद्धरमानेन सुवर्णादितुलानीयकरणप्रतिमानेन प्रस्याद्विभक्तं क्षिपेत्ति व्यर्पमचक्र
येणाद्रव्यहलादिवाघभांडेयष्टादिवहोपजीविनां रक्षतीनां हहस्येतिकात्यायनोऽवधार्दः सुवर्णशतदमे
दामेदाप्यस्तु पुरुषः अंगच्छेदो हेलयाद्दुसन्द्र शांहलत्तद्द्वकं सुवर्णशतमेकं तवधाहोर्द्दंडमर्हति अंगच्छेदे तदर्द्धं तु
विवासे पंचविंशति अंगच्छेदे विवासे दुत्येतत्पोवर्हरक्ति शेषः विवासे इत्यत्र विनाशे इति क्वचित्कर्तृपाठात्तत्र तेद शावि
नाशे स्यर्थ्यः कविशिष्टे गुणवानराते प्रनिष्ठा खिषु खल्यधने प्रुवपार्हे षु अनुसारतः सुवर्णसतासम्भवेद अभ्या
से सर्वस्वयिधासनम्बीति एवमन्यत्रापि यत्र एकस्मिन्नपराधे वद्धविधो दंडः स्यात्तत्र सधनत्व निर्धनत्वानुव

२०५ 205 धर्मौरवादिनाविज्ञेयइतिलक्ष्मीधरः तथा सएवधार्हेश्छेदा हौविप्रोनिः सांगोचाधनेविशत तत्राकर्मनिष्ठ
त्तोसौध्वंततस्तस्यद्रमोहिसः वधांगच्छेदाहेर्गपास्मि त्तपराधेवाधोगंछेदोचाहतितत्ह्या नविप्रोत्र सदाचारनि
ष्टनिः शंकेत्रियायोगभूत्वयपश्रवद्धः सनत्स्वधर्मकर्तुनशक्नोतितिसएव सदाचारस्यदूनोपत्स्वधर्मवि
योजनंनामचेंडेश्वरध्वतोमनुः क्षत्रविट्शूद्रायोनिस्तादंडदातुमशक्नुवन्‌स्त्रानुभ्यंकर्मणागच्छेदि
मादघातशनैःकर्मणात्र्यपीनिस्ताएनुकूलव्यापारेणाविप्रस्त्वनकर्मणा आनूनंगच्छेत किंतक्रमेणोद
घादित्यर्थः कात्यायनः स्त्रीधनंहापयेद्दंडे धार्मिकः पृथिवीपतिः निर्धनामाप्रस्रोपास्त्रीताडनंदंडमर्हतित्र राम
साप्यर्थः वस्त्रादिवाणिज्याप्यंस्यापदिधनवतीस्त्रीदंड्याहीतस्याघनेदअः पद्धधनाधानुसारेणशिफाडितैस्तु २०५

शल्काकारज्जप्रभृतिस्ताडनेनराजानियमंकुर्यादितिभट्टः ब्राह्मणामुपम्याहन्नारट्टः मैकहोताःपारागारेप्रवेशस्त्रानिवारितःसमि
तपयकुशदानेघस्तेपंसपरिग्रहात् नदीघंवैतेनतारःपूर्वंउत्तारणंतथानचेष्टभुल्कादानंचनचेतवानिजस्तस्पतत
भैस्महोताःपरागारेतनिवारितःप्रवेशश्वनिवारणेपुनरयराधएवअस्लेयमैमचौर्येअतएवसत्त्वापराधःस
परिग्राहात्तपरिग्रहविषयत्तसमिद्धीनामप्यादानात् अवेतनःप्रतिपूमःतावत्तुपारगमनंपूर्वंअब्राह्मणेः
भ्यःतरेषांआयणीयेषुवस्त्रादिषुअशुल्कदानंशुल्कदानाभावःनवेदितियदियस्यब्राह्मणास्यनवस्त्रादिवाशि
ज्यार्थस्यात्ततद्दद्ंचेतेषामपिशुल्कदानंशुल्कदानाभवःनचेदितियदियस्यब्राह्मणास्यनवस्त्रादिवाणिज्यार्थस्यात्तत
दद्दंचेत्. तेषामपिशुल्कदानंविघतएवेतिभावःबृहस्पतिः लवणस्नेहमध्येषुवृद्धिरष्टगुणाःस्मृताःगुडेमधूनिचै

२०६ 206 वैतोप्रयुक्तोचिरकालिके तथा सत एवउक्ताः पंच गुणाः शाकेबीजे सैव षड्गुणाः स्मृताः विष्णुः संततिः स्त्रीपशू
नां स्त्रीणामाद्यादीनां गोमहिष्यादीनां ज्वयोः स्मरणसामर्थ्यस्य कस्मैचित्क्षीरादेर्वृद्धिं अवस्थाप्य योषणासत्यर्थः
प्रथमानां चिरकालावस्थाने संततिरेवं वृद्धिरित्यर्थः इति रत्नाकरः वशिष्ठः अतलाध्वतमष्टगुणं तुलाध्व तम
पिष्टवर्णाद्यतिरिक्तं कर्पूरादिविषयं तेषामन्यविशेषस्योक्तत्वात् । छलगहोताहौ वृद्धिनिषेधमाह नारदः
परपामृत्यप्रतिर्मामोदह्णोपश्वाति हाति हारिकं वृथा हाना स्त्रिकपणावस्थितः अभिहारिकं छलादिनागग
हीतं आक्षिणाधूतनार्जितधानं अविवक्षितः उभाभ्यामपरिभाषिता वृद्धयः पदितूमाम्यास्थपि राम:
वृद्धिः परिभाषितोऽस्यात्तदा स्यादेव वह्नस्यतिः भुक्तेचासावत्तां प्रासेमूलहानिप्राजा॥ राम श्री राम श्री राम २०६

प्येते बहुमूल्यं पत्रनष्टं धनिकं न त्रतोषयेत बहुमूल्यं लभ्यं धनापेक्षया देवराजोपघातेन पश्चाधिर्नाशमाप्नुयात ततवान्यदापयेद्
धंशो धेयत्तथाधनक्षणीनाशमाप्नुयात सर्वयाव्यवहाराक्षमतां गच्छेत् नारदः व्यक्षमारोपि चेदाविः कालेने पादसावसो ह्याधिर
सायवा कार्थ्यो दिघं वाधनिने धन याज्ञवल्क्यः श्रोतसामे कृते क्षेत्रे राजदेवो[illegible]पहारिते आधिः स्वः प्रदातव्यो देयं वा
धनिने धनं आधिरस्मरति क्षेत्ररूपाधिर्देयः यदि तत्र दशातितदा समवृद्धिकं धनं देयं तथा च कात्यायनः आधि कृतनुयत् किं
चित विनष्टं राजदैवतः तदा सोदयं दाप्योधनिनाम धमर्णिकः यदा तु पिता स्वैर्थैव धनादिदानादिदाना समर्थः पुत्रा
कृ समर्थस्तदा पुत्रैः ऋणं दातव्यं व्याधिते उन्मत्ते उन्मत्तवृद्धानां तथा दीर्घप्रवासिनां इत्यादि प्राग्कात्यायनवचनात् वि
त्तुः नश्यति पुत्रकृतं पतिः पत्रकृतं मरणा - स्त्रीरधादित्यर्थेः स्वस्त्रपादशेषं पाहतत आह याज्ञवल्क्यः प्रतिपन्नं स्त्रिया दे

२०८
207

संयमात्ताभ्यां सह यत्कृतं स्वयं पत्न्या कृतं वा यदृणं नापनत्स्त्री। दातुमर्हति भर्त्रा पुत्रेण सार्द्धं वा केवलं वात्मना कृतं न धनमेवंविधं दद्यात्तान्यथा

नअकृतं स्त्रियाः तत्कृतं न भर्तृपुत्रकृतं यत्तु न मम तु मम तु मत्तु धाराणां मोचनार्थं पादाद्य परिभाषितं निर्दिष्टं कारयेत् दोषो राज्ञा पर्वसो हस्तं दंड

इत्यर्थः कात्यायनः पदिस्थाहावलाहिष्टसा। भभकर्मकारयेत् ग्रासुयात् स्वाहस्तं पूर्वमृणात्तु च्यैतवर्णिकः नारदः अथ शक्तिविहीनः

स्यान्नधनिकालविपर्ययात् प्राक्तयेस्तु मर्णादाप्यः कसेकालेपयोदृष्टं शक्तिविहीन रतमसधनदातुमित्यादिः कालविपर्यया

न् शक्त्यपेक्षमर्णोदाप्यः क्रमेकालेयथोदयं शक्तिविहीनः स्यात् समधनदातोऽनुमित्यादिः कालविपर्ययात् दुर्भिक्षादेः योपयोर

स्मिन्नहीनार्थं मिथ्यापावतिवावदेत् सोऽन्यपेणात्स्वधर्म्महीदाप्योनेहि गुणं धनं यो भियुक्तः आशापदोषेणानिन्हुवं करोति अभियु

क्तोवाभिप्याभियोगं करोति तावुभावप्य धर्म्मव्यवहारिणोऽन्येषाविवादविषयाहीना द्विगुणं दंड्नीयावित्यर्थः इदं समधनविषये दंड २०८

आत्मधनविषयोलाद्याज्ञवल्क्यः निन्हवे भाविते दद्याद्धनं वाठे वनतत्समं मिथ्याभियोगी द्विगुणामभियोगाद्धनं हरेत् इत्यादिस्मार्स
धनमित्यादिः पसद्द्वेरागयमतोयं साधितमेव विभाव येत् नद्वयमुद्राक्‌नै वदातव्यतस्सनानसथा अस्मद्बाभावेतस्मै वहूतेनदेय मि
त्यार्थः यावकाः तद्धनं पाठषे तेसंभृद्धौ चान्यैस्तु कारयेत साक्षिकमेव शोध्यमिति दीपकलिकाविनेष्टे वाप्य स्वरोपित पुरतेस्य शत
रमादिवचनात्‌ पतितधने पुत्रादेरधिकारः पतितानामायस्तु धनसाध्यप्रायश्चित्तकृतेः अकृतप्रायश्चित्तानां तेषां धनानधि
कारः एकांश्चीकारयेत कर्मेपथाशेनगटहेगटहेमनुः जननमां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः भजेरन्मातृकं धनं भगिन्यश्च स
नाभयः चन्नसहोदरयदेयादानात्तदेडकेन सहभगिन्यानाते शिलमिति श्रीकृष्णतर्कालंकारः पुनः बलाद्वत्तबलाद्भक्तं बलायच्चा
भिलेखतं सर्वानवलकृतानर्थान् कृतानुमन्वब्रवीत् याज्ञवल्क्यः बलोपधिविनिर्वृत्तान् व्यवहारान्निवर्तयेत् स्त्रीनक्तमन्तरा

२०८ गाववहिः शङ्कुकृतामथ्यामतोऽन्मतानुयम्सनिवालभीतादिवोजितः अमंबंधकृतचैवव्यवहारोनसिद्ध्यति उपाधिछलइति अतपाणिःउ
208 पाधिर्मपादिरिति विज्ञानेश्वरतच्छि(त्वं भातादियोजितइत्मतरे रायौ नक्तमिति वहिर्वेहिर्देशः बलेन छलेन कृतान स्त्रीकृतानरात्रिकृता
नगृहमध्यग्रामेवहिकृतानविक्रयादीन शाकंकृताश्चव्यवहारानननितयेदिति यकलिकामनोमयादिनाउन्मत्तोवातादिना
संवन्धावादितन्निपुक्तःउदासीनः आदिशब्दात अस्वतंत्राससुद्दादेर्ग्रहणं तथाचनारदः सत्तद्दापिहि यत्कार्यंदुष्प्रकृतगतः न
इप्यकृमेवाहुयस्मातअस्वदेतुभिःव्यसः किंचिमनंप्रदाप्यसाद्व्यमज्ञाननाशितंकात्मापन्नः। म्यास्सादिकपरहवंप्रवक्षिनेउ
पेक्षितं अज्ञानेनाशितंस्वैचयेनदाप्यसमवनतमुणविस्मेनेनपुमदाणादि अवबुद्धः पुहानुनरपणाधेपिस्याननतदामोपिदाप्यःनदृतंगौ राम
नमेनाथ्यामेवेमतिस्मधिकृत्यनिधानादितयातिताववक्रीताद्देयोनषष्ठः सर्वानन्निन्दितानपुहत्यायपराधनेति अववक्रीतंमाढकेनान्ने २०८

नेसर्वानपुत्रादीनस्मिन्निदिता निरपराधानप्यज्ञा नना सिते विशेषमाह यस्सः किञ्चिन्मूल्ये प्रदाप्य ॥ स्याद्यमज्ञाननाशितः मनुः पोनादिग्र
तिनिः क्षेपपक्षानिक्षिप्यपापच ते तावदभिशौ रवत शास्योदाप्यो वा ना वतस्त मे दमं अत्रैव श्लोके द्विगुणं दमससमं दमं अत्रैव श्लोके
द्विगुणं दमभितिमतस्य पुत्रराणिं यादः सवदेमः सधननिक्षेपाचा रः विषयः मनुः वचनं तु निर्धनसंचारविषयमिति मिश्राः
शिल्पः समनन्तकृत्ताचार्यप्रदक्षिणांशान्ततिष्ठानुमास्यनमंते दासीनिवर्तने ऽह सप्ततिः कृते वर्मे णिण्यः स्वामीन
रपाहृतने मतेः राजाद्दाप्यपितव्यः स्याद्धिनपं चाननुराष्टन ः दासेनोढा त्वदासी यापि दासीत्वमाप्नुयोत् यस्माद्भर्ता प्रभुस्त
स्याः साप्यधीनः प्रभुर्मतः दासी स्वत्र दासपदस्य सत्वविधित्या तद्देय स्यारपितः स्वामीनरादवदासी एव तत्समापेन कस्या
प्यदासी यदि दासो ऽयं विरराप तितः तदस्य स्वामिनोरेव दासोऽनयोर पुत्रास्तु ह्याभ्यां विभक्तव्यास्तं मनः ऽयथवा नाहं बीजं यस्य सा स्वेत्रेक्ष

२१० यतेस्त्रियसैवतवीजनवमाफलमर्हति॥ एषधर्म्मो गवाश्वसत्दासुष्ट्राजाविकस्सचविहंगमहिषादीनां विज्ञेयंप्रस
२०१ वंप्रति॥ तप्रदासीयादं परोटादासीपरं स्वयमूढायांतुदासत्तयाविधायत्तसाविभाज्यलमेवतिस्मातमतेमध्येवंपातव
कः॥ मिथ्यावदनपरीमाणंशु॥ल्कस्थानमयक्रमनदाप्यस्त्वष्टगुणापश्चस व्याज क्रयविक्रयीभस्त्र स्थनेलोमेनपरि
माणंमिथ्यावदनशुल्कस्थानेचशुल्कमदत्वापगच्छनयगच्छनपञ्चविक्रयकालेसंजवंचनार्थंव्याजं कृत्वाकाले
क्रयविक्रयेवाकाराभिसोयकृतद्द्रव्यायेस्यायाष्टगुणंदद्दंदाप्यः शुल्कस्थानमर्टलेन विवर्त्मनामुत्रगच्छतितदास
र्वापहारः यथाविष्णुः शुल्कस्थानमपाक्रामन्नसर्वापहारेमवाप्नुयात मनुः क्रीत्वाविक्रीयवाकिंचिद्दस्येहानुश २१०
यीभवेत सोंतर्दशाहात्तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीतवा यरेणतुदशाहस्यनादद्यान्नैवदापयेत आददानहच्चैव [redacted]

एतांदंउःशतनिषद् अत्रशपो कस्यगमतिः पश्चापरस्मेदघातप्रमपपेत केनाविक्रीतरीतिशेषम्याहाहीनिविक्रेतेविक्रेतेतिशेषः
पारगादशाहस्वहशाहात परशतानिपरगानानारदः क्रीतान्लेभपः परांपडक्रीतंमन्यतेच पीविक्रेतः प्रतिदेयन् तस्मिन्नेवाद्यवी
स्मिते द्वितीयेन्हिह्ददत केनाप्त्यातन्त्रिंशाप्या माहेत द्विगुणांतद्वितीये न्हि परतः केजुरेवततपस्यचहद्पर्व्व परीक्ष्यलक्ष्मो न
त्रेहाहशत्दिनादेः परीक्षणोत्वे प्रथमत्रिभागमध्येपद्दितितहा हानिर्नास्तिततपरमेत तरान्त्रिंशांशांपंवदशांशहानिस्त
त्यस्यापाहितिनीतिकत्वंलक्ष्मीधरः हेत्याहो विशेषपुनि। क्रान्यापनः क्रीतानशपात्तपश्चपंतजेदोषा। द्विपोनरः अनु
प्रमेवकालेनुमूल्याहशांहरेनृपाणवालेहरेदघात ददंतुपक्रेनानस्वद्वशीघ्रततत परं खवशोकत्तपरत्नभविष्य
द्वास्तपण्याक्रीत्वागच्छत्तशक्रापीहत्तप्रपागत पश्भागतंत्रमूल्यस्वरत्वाभीतन्यजेन्दगुःसीमान्तिनपेमपासास्मिणोहंस्या

श्री हमनुः यपथोतेनेनयतसेयपतेसमसाग्षिगाःविपरीत पंतस्तकदाप्यासेहिशतंटमे समसास्तिगाःसत्यप्रधानाःसीमावोहा
२१० रःहिशनेपरगानोविशेषपतिसरावसामांताश्चेमर षाव्रपुःसेनुविवरनान्तगांसर्वैष्पणकपणकाहे आराज्ञामध्यामसंहस
210 सोहसहंत्मीपाःरावज्ञोसमतरुपाणांपर्वोतहिमालो हमोजेपः रतिकुल्ववाभहः मनुः सन्नकार्पासलिंतानागोमपसगुज्स
वृदध्रःक्षीरसानक्रेस्यपीनीपस्सनःरा स्पचेवरावैरावभांडानांनवनानांतपैव वमन्मपानां च हरगोमदोमहोभ
स्मनरावच पत्सानां पक्षिणाञ्चैवनैलस्यवघतस्यच घमस्यवमांसस्यमधुनश्चैवपज्ञान्यस्यपुसंभवं स्वन्मेषा
मेवमालीनां म यानामोदनस्यच फलानाञ्चैवसर्वैषांहरणोहिगुणाहमः पश्चेतान्यपकसानिसनपेत्ररः तंशनंरडयेद्राजा राम
पंचाग्निचारपेहदातटपत्न सानिद्व्याणिराता निसन्नारीनिउपभोगार्थंसस्कृतानिका र्पार्थ्यंसन्निधानिवेत्यपर्णःनारदःसेनुभ्र २१०

द्विविधः प्रोक्तः खेयो बन्धस्तथैव च नोपप्रवर्त्तनात् गेयो बन्धस्तेपो प्रवर्त्तनात् तत्रान्मव स्यातरमाह नारदः परसेत्रस्यपथैज
सेतुर्नभवति सिध्यति महद्गुणोल्पबाध्यश्चे द्वृद्धिरिष्टा तपे सति वृद्धिर्बलवती सम्पत्स्याप स्मिनेन परसेत्रे परेणाक्रिपमाणो सेतुर्यदा
बहूपकारः क्षेत्रस्वामीन प्रष्टव्यस्तेनोपः क्षयकरः न तदा सैनै प्रतिषेधव्याः पातोल्पक्षये बलवती वृद्धिः सर्वस्योपभवतीत्यर्थः या
ज्ञवल्क्यः स्वामिनो योनिवेदैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयेत् उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः क्षेत्रस्वाम्यनुमतिमलब्ध्वा यः परक्षेत्रे
तस्य सेतौ महिम्नापः परेषांश स्याधिगमस्तत्र सेतुकर्त्ता न भागी किन्तु क्षेत्रस्वामी तदभावे राजा इत्यर्थः प्रोवृपातका व्यक्षि
तरिपुरः तिशेषराज प्रवर्त्तित धर्माननुपालनानन्तरं उमाह कात्यायनः राज्ञा प्रवर्त्तित धर्मं यो नरो नानुपालयेत् गार्हः पापो
ज्ञराज्ञोपपन्नाज्ञशासनं स्यात्मृहं तद्रः स च कात्यायनभेदनतसा हन नतित्पार्श्वे राज्ञा प्रगमयद्वैवासितं प्रतिभिर्वा स्पितेन ततः अत्र नृप

श्री मर्मस्पृक्श्रूचकः पिशुनः कात्यायनः एकपागन्यथ वा पंक्त्यासं भोक्तापे नपङ्क्वेन अकुर्वन्ते तदा रं प्रसह्यलेषमदर्शयित् भोजनादि
२११ रोधितं दोषमदर्शयन ततं तपाश्रकुर्वीराणो हं ग्राः बृहस्पतिः सम्यपैकमनिकृत्वाराजभागहूरं तिपेतेनदण्ड्यराणां हो व्योवराजः प्रयत्वा
२११ पिनः राजभागं राजद्वेपं कात्यायनः पराजमुद्दिश्यपतनकिं चित्तदुर्लभं मच्चितेभवेत् आत्मार्थं विनियुक्तं वा देयं न द्वैवेनगणाभ्द्दिश्य
गणाप्रयोजनवमुभिधाप्यधानं कत्वापैः कश्चिदहमस्मितं तैरेव देयं शशापोनेत्यर्थः याज्ञवल्क्यः अपो नैगछ्नोपेषां पुरुषं वा
वा विमे हृतः चत्वारिंशत्पणोदंडः स्तथाप्रव्रजितागमे अपो नौस्त्रियामप्यवहोगछतः मेवप्रवेशं कुर्वतः पुरुषं मे हृतः
अनिरागेराणपुरूषमभिगछतः शंखलिखितौ अवरं द्योमापि नरौनस्नानकपरोहितोपरिव्राजकवानप्रस्थौजन्मकर्म श्रु राम
तशीलशौवाचारवंतश्चएनेदिधर्मप्रतिकराराज्ञः स्वजः स्त्रीवालवृद्धासपस्विनश्चतेभ्यः श्रोधं निपधेन अस्यार्थः जन्मश्रु २११

द्वकल्नभाक्कर्म्मस्वग्निहोत्रादिस्मृतं वेदवेदांगगौरवं ज्ञानं शौचं वा स्युमाभ्यन्तरञ्चरातषतो एते प्याहं ज्यापतस्ते राजा धर्म्मप्रतिकाराः षड
भागरूपधर्म्मजिनडपकर्वैति कात्यायनः आपार्थ्यस्यपितुर्मानिर्वालिकानां न पैव चा एतेषाम पराधेतु दंडोनैव विधापते पत्
र्त्विक्पुरोहितः अमात्यपुत्र सर्वविद्याधवाः धर्मादिच्चलितादंड्योश्च निर्वास्याराज्ञहिंसकः इति याज्ञवल्क्यावचने नह्युगदंडैवि
पपंनत्वर्षदंउ श्रारादंउपमितिश्चडप्यरः बृहस्पतिः गुरून्पुरोहितानपूज्यानवागदंडेनैव दंडयेन्न विवादिनोन वाश्यानानहा
पिश्रोपैनहंडयेन्न महापराध पुंतीम्श्च वधं दंडैन शासयेत् उपस्विनांतु धिक्दंडमाह कात्यायनः मित्रादि पुंसपुत्रजतं वादं इाधिक्
तपस्विनां पयोनंतस्यतन्नकुर्व्याद्द्रुतकं साधुकारानं बृहस्पतिः महापातकयुक्तोपिन विप्रोवधमर्हतिनिर्वासनांकनमौरद्वंतस्य
कुर्व्योत्तराधिपः महापातकिनमाह मनुः ब्रह्महा च सुरापश्चितस्करो गुरुतल्पगः एतेसर्वेपृथग्ज्ञेया महापातकिनोनराः गुरुतल्पे

श्री भगः काम्यैः सुरापाने सुराध्वजः स्तेयेतु स्वपदं काय्यं ब्रह्महत्यस्य शीर्षः पुमान नाकानाराज्ञानमादे षु हाप्यास्मत मंसाहसमिति मनुवच
२१२ नैकनां नवराकृवाक्यत्वातालत्वाद्स्मे वाक्यं न स्थानमवगम्यते तत्र गुरुस्त्यागमने पाव जीव एव स्थापीत प्रयुक्तं पव्रह्म
212 हीनकवंधः पुमानन्वेन चवादिनाः के चित्प्रिपंते ही र्घजी विनः तस्मात्स्यांधवानां पुनर्वचनरात्रत्वेन कश्चिद्दनमुत्या
घुनेइस्मर्पः अधिकोटू विगाधिकेरतिप्राप्तकववनात् धनवतः प्रौताये सपाधिकदेंडोपिकार्य्यः सचेहभयजनको
विवक्षितः येनस्व धर्मत्यागोनस्यात् तथाचहंडमुपपत्रं म्यमनुः तस्य सर्वाणिभूतानि स्थावराणि चराणिच भयानभो
गोपकल्पन्ते स्व धर्म्मान्नचलन्ति च तस्मादंडं अधनंनरपाहिनिजलेख्यसिप्यवस्थापदयान श्च नवन सम्यन्नापब्राह्मणा ३११॥
मवास्थान महापानकितदंडधनस्यस्वामीयस्मात् राज्ञामपिदंडधारित्वात प्रभुः तथाब्राह्मणः समस्तवेदघ्यायासर्वस्यजगत. ३१०

213 दंडः स्तेनस्तेनत्वात्पश्चादपि धर्म्मसमपात् प्रच्युतोधर्म्मजीविनः दंडेनैव समं मासापायेन स्वकाद्दस्माद्दिप्रियत्वं समपश्चात्तापपर्ण्यादाधर्मेजी
विनो ब्रह्मणादयश्चाप्मोप्येन देहेन पीडयेदिति याज्ञवल्क्यः अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषं षोडशैव तु
वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य तु ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत् द्विगुणा वा चतुःषष्टीनं दोषगुणविद्धि सः स्यै
ष्टापाद्यमित्यस्यापभिरणपाद्यते गुणः द्यनेदस्य ष्टापाद्यगुणकिल्बिषं दंडेदपधनं नद्दोषविदिति सर्वं यान्वितं नेनपत्र
लोत्यमो दंडद्रूक्तस्यः स्तेयदोषगुणः ब्रह्मशूद्रस्याष्टगुणः तादृशवैश्यस्य षोडशगुणः तादृशक्षत्रियस्य द्वात्रिंशद्गुणः ताद्
शब्राह्मणस्य चतुःषष्टीगुणः ततोप्यधिकगुणब्राह्मणस्य शतगुणात्ततोप्यधिकतरः गुणस्य ब्राह्मणस्याष्टापि विंशत्यधि
कं गुणइमर्थः इति रत्नाकरादयः मनुः स्तेनाः सुरापा ब्रह्मघ्ना गुरुदाराभिगामिनः न संतिपस्त्य गोष्ठसराजा शक्तु लोकभा

कमनुः अनेनविधिनाराजामिथ्याविवदतांनृणांकार्य्येइसथ्यः इतिकुल्लूकभट्टः विष्णुः नियमातिक्रमणेविहितस्य
२१३ 213 कर्त्तारं अन्समकृत्यकारिणंब्राह्मणंरहस्यस्थानेवन्धये आसमाप्तवचः यावदेवंनुकरिष्यामीतितिनस्पसंप्रतिपत्तिर्भ
वति असमायनौ असंप्रतिपत्तौ नाश्योनेवासइत्यर्थः महापातकिनोधनमग्राह्यं इत्याह मनुः नाददीतनृपः साधुर्म
हापातकिनोधनं आददानस्तुतल्लोभानेनाधर्म्मेणलिप्यते अप्सुप्रवेश्यतंदण्डंवरुणायोपकल्पयेन श्रुतोविनोपप
नोवाब्राह्मणेप्रतिपादयेन ईशः सर्वस्यवरुणोराज्ञांदण्डधरोहिसः ईशः सर्वस्यजगतोब्राह्मणोवेदपारगः परावजपतेरा
जापायत्तराभ्याधनागमंतत्रकालेनजायंतेमानवादीर्घजीविनः निष्पद्यतेचशस्यानियथापातानिविशः पीवलैः वालाश्चनप्रमीयंतेविकृ राम
तिनचनायेधार्म्मिकोराजामहापातकिसंबंधिरंधनंनगृह्णीयात्लोभापुनःसतद्गृह्णनमहापातकदोषेणसंबध्यतेकानहिदेवप्रति २१०